

ІСТОРІЯ ВСЕСВІТНЯ

ПАВЛО ПОЛЯНСЬКИЙ

ВИДАВНИЦТВО ГРАМОТА

НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА

ПАВЛО ПОЛЯНСЬКИЙ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

9

9

2026

КРАЇНИ ЄВРОПИ в 1815 р.



Територіальні зміни в Європі за рішенням Віденського конгресу 1815 р.

Території, приєднані:

до Росії | до Австрії | до Пруссії | до Швейцарії | до Нідерландів | о.Мальта (Брит.) до Великої Британії | Кордони Німецького союзу, утвореного в 1815 р.

Павло Полянський

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

КИЇВ
«ГРАМОТА»
2026

УДК 94(100)(075.3)
П54

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 27.01.2026 № 110)

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

 — пригадайте;

 — свідчення;

 — особистості;

 — Україна у світі;

 — основні події;

 — запитання та завдання.

Полянський П.
П54 Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. закл. загальн. середн. освіти / Київ : Грамота, 2026. 256 с.

ISBN 978-617-559-064-5

Підручник відповідає Державному стандарту й модельній навчальній програмі *(авт. Щупак І. Я., Посунько А. С., Бакка Т. В. та ін.)*.

Осягнути події світової історії наприкінці XVIII — на початку XX ст. допоможуть уривки з історичних документів, висловлення відомих людей, ілюстрації, схеми й діаграми, історичні карти.

Запитання та завдання сприятимуть ґрунтовнішому засвоєнню навчального матеріалу відповідно до вимог компетентнісного підходу.

УДК 94(100)(075.3)

 — інтерактивний електронний додаток до підручника.

ISBN 978-617-559-064-5

© Полянський П. Б., 2026
© Видавництво «Грамота», 2026

ЗМІСТ

Від автора 5
Вступ до курсу «“Довге” XIX ст. в історії світу» 7

Розділ I
ЄВРОПА В ЧАС ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВОЄН

§ 1. Французька революція наприкінці XVIII ст. 14
§ 2. Від якобінської диктатури до режиму Директорії. Завершення та історичне значення Французької революції . . . 25
§ 3. Консульство й імперія у Франції 32
Узагальнення до розділу I 43

Розділ II
ЄВРОПА Й АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ’ЄДНАННЯ (1815–1870)

§ 4. Індустріальна революція в країнах Західної Європи та її наслідки 44
§ 5. Спроби осмислення нової дійсності. Ідеології XIX ст. 56
§ 6. Велика Британія 62
§ 7. Франція в період Реставрації Бурбонів і Липневої монархії 71
§ 8. Австрійська імперія доби Клемента фон Меттерніха 78
§ 9. «Весна народів» 82
§ 10. Об’єднання Німеччини й Італії 92
§ 11. Російська імперія в першій половині XIX ст. 100
§ 12. Громадянська війна в США та Реконструкція Півдня . . . 110
Узагальнення до розділу II 117

Розділ III
МОДЕРНІЗАЦІЯ КРАЇН ЄВРОПИ Й АМЕРИКИ в останній третині XIX — на початку XX ст. «ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ»

§ 13. Завершення формування індустріального суспільства в розвинених країнах світу 119
§ 14. Франко-прусська війна та її наслідки. Третя республіка у Франції 126
§ 15. Німецька імперія. Перехід Німеччини до «світової політики» 136
§ 16. Велика Британія 144

§ 17. Сполучені Штати Америки 153
§ 18. Російська імперія в останній третині XIX – на початку XX ст. 164
§ 19. Австро-Угорщина — дуалістична монархія 174
§ 20. Утворення нових незалежних держав на Балканах 181
§ 21. «Пробудження Азії» 187
Узагальнення до розділу III 196

Розділ IV

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

(друга половина XIX — початок XX ст.)

§ 22. Міжнародні відносини наприкінці XIX ст. 200
§ 23. Міжнародні кризи та збройні конфлікти наприкінці XIX — на початку XX ст. 208
Узагальнення до розділу IV 218

Розділ V

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

наприкінці XVIII — на початку XX ст.

§ 24. Освіта, наука, технічний прогрес у період «довгого» XIX ст. 220
§ 25. Індустріальні та традиційні суспільства 235
Узагальнення до розділу V 245

Узагальнення до курсу «Основні ідеї, здобутки, виклики "довгого" XIX ст.» 248
Хронологічна таблиця 253

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

На власному життєвому досвіді ви вже пересвідчилися, що підручник відіграє важливу роль в успішному навчанні й самоосвіті. Він стане вам добрим помічником, якщо будете дотримуватися певних правил.

Попередній перегляд тексту розділу чи параграфа допоможе вам зорієнтуватися, що в ньому найважливіше. Перегляньте заголовки й назви пунктів параграфа, ілюстрації та діаграми. Зверніть увагу на дати й слова, виділені жирним шрифтом, переконайтеся, що ви їх розумієте. Прочитайте запитання та завдання до ілюстрацій і діаграм, уміщених у тексті, а також наприкінці параграфа.

Перетворіть кожний заголовок і підзаголовок на запитання. Наприклад, заголовок «Стратегічні плани ворожих сторін» можна перетворити на запитання: «Якими були стратегічні плани ворожих сторін?»

Ще кілька порад допоможуть вам краще зрозуміти та запам'ятати інформацію під час опрацювання матеріалу підручника.

- Переглядаючи заголовки розділів і параграфів, а також виділені слова й дати, перевірте, про що ви вже дізналися;
- дайте відповіді на запитання, які ви сформулювали на підставі назв заголовків;
- спробуйте спрогнозувати відповіді на ці запитання.

Текстова частина підручника складається зі вступу та п'яти розділів. Кожний розділ закінчується «Узагальненням», у якому стисло викладено основні тези вивченого матеріалу.

Залежно від складності й обсягу матеріалу розділи поділено на параграфи. Зверніть увагу на запитання перед параграфом, які допоможуть вам повторити й узагальнити матеріал, вивчений у 8-му класі.

Важливим складником підручника є рубрика «Свідчення» — висловлення істориків / історикинь, відомих політиків / політикинь, військових діячів / діячок, митців / мисткинь, пересічних людей, котрі були свідками описаних подій. Історичний опис минулого не завжди є фотографічною копією подій. Певні події було забуто чи спотворено, деякі — міфологізовано. У підручнику наведено суперечливі, а подеколи й протилежні оцінки фактів чи історичних постатей. До висловлень подано запитання та завдання.

На проблемні запитання зазвичай немає однозначних відповідей. Тому їх називають «відкритими». Використовуючи вміщені в підручнику матеріали, ви дійдете власних висновків щодо подій минулого й зможете перевірити свої навички критичного оцінювання історичних джерел, навчитеся переконливо захищати власну думку не тільки на заняттях, а й у багатьох життєвих ситуаціях.

Спрямування більшості запитань і завдань вищого рівня складності, які починаються словами: *«Чи вважаєте ви, що …»*, *«Як, на вашу думку,…»*, *«Висловте власне ставлення …»* та ін., також є пошуковим і проблемним.

Кожний параграф завершується запитаннями та завданнями різного ступеня складності — від простих до складніших. Усі вони сприятимуть закріпленню набутих вами знань, навичок і компетентностей.

Як працювати з підручником

У підручнику вміщено *історичні карти*. Вони допоможуть вам сформувати географічне уявлення про події, а також краще засвоїти історичні факти.

У *таблицях, схемах* і *діаграмах* подано різноманітний статистичний матеріал, який не обов'язково запам'ятовувати. Він допоможе вам виробити навички аналізування статистичних даних та їхнього застосування. Також статистичні дані є джерелом додаткових аргументів на підтвердження або спростування певних оцінок чи поглядів.

Фотографії, малюнки, зокрема й *карикатури*, *фотокопії* історичних документів є самостійним джерелом інформації. До них також подано запитання та завдання проблемно-пошукового характеру. Для зручності опрацювання змісту того чи того параграфа пояснення понять наведено не наприкінці підручника в окремому словникові, а безпосередньо в тексті кожного параграфа.

Найважливіші факти, події, дати й імена виділено в тексті іншим шрифтом. До історичних термінів і понять, розуміння та застосування яких передбачено навчальною програмою і вимогами до НМТ/ЗНО, подано пояснення.

Спеціальні блоки *«Україна у світі»* містять матеріал, пов'язаний із подіями, що відбувалися на теренах України. Це сприятиме формуванню цілісного бачення місця та ролі нашої країни в європейській і світовій історії.

До частини параграфів подано *відеоматеріали* — короткі фрагменти документальних і художніх фільмів, інші зображення. Вони позначені QR-кодом. Для перегляду ви зможете використовувати камеру або зчитувач кодів на своєму гаджеті.

Наприкінці підручника вміщено *хронологічну таблицю*, до якої в часовій послідовності включено всі важливі дати, передбачені навчальною програмою.

Для успішного вивчення історії бажано використовувати не лише підручник, а й інші *джерела з історії Нового часу*: писемні (офіційні документи, зокрема укази, закони, договори, мемуари, газети, журнали); речові — знаряддя праці, посуд, зброю, ювелірні вироби, представлені в музеях, предмети побуту, мистецькі твори (картини, скульптури), музичні інструменти, машини й інструменти; візуальні джерела (фотографії, відеозаписи, картини, історичні та географічні карти).

Оцінювання достовірності й повноти історичної інформації — непроста, але важлива справа. Потрібно враховувати такі мірила:

- звертати увагу, хто є автором джерела (його походження, політичні погляди, релігійні переконання, можливі причини бути упередженим тощо);
- коли та з якою метою було створене джерело;
- чи узгоджується інформація в ньому з іншими відомими фактами;
- чи представлені в джерелі різні точки зору на описані події.

Завжди корисно порівнювати інформацію з різних джерел, і якщо вони підтверджують факти, то це підвищує їхню достовірність.

Успіхів вам у навчанні!

Автор



ВСТУП

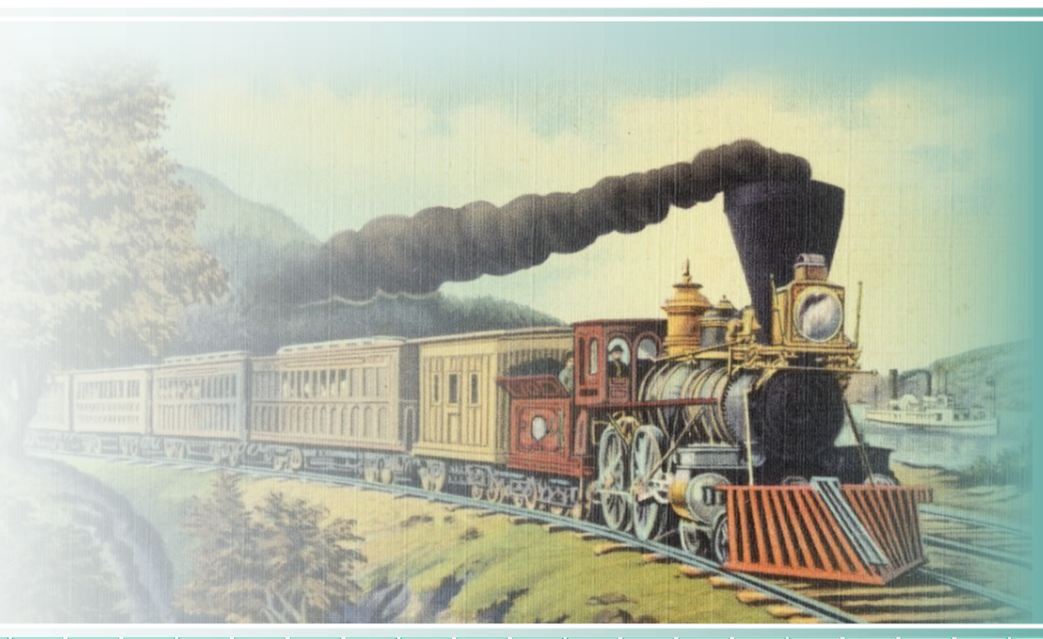

«ДОВГЕ» XIX ст. В ІСТОРІЇ СВІТУ

Пригадайте

- Що означають поняття «Новий час», «ранній Новий час», «ранньомодерна доба»?
- Якими були основні здобутки раннього Нового часу в господарюванні, науці, мистецтві, повсякденному житті людей?
- Які держави внаслідок великих географічних відкриттів і технічних досягнень раннього Нового часу стали провідними у світі?

1. Місце Модерного (Нового) часу в історії світу й України

У 9-му класі ви вивчатимете період Нового часу (або Модерної доби). Його, з легкої руки одного британського історика, також називають ***«довгим» XIX століттям***. Історики «подовжують» століття тому, що важливі, пов'язані між собою події розпочалися у XVIII ст., а завершилися на початку XX ст.

Хронологічні межі Модерної доби (Нового часу)

XVIII ст.	Календарне	XX ст.
1789 р. — розпочалася Французька революція	**XIX ст.**	**1914 р.** — розпочалася Перша світова війна

З-поміж розмаїття варіантів періодизації «довгого» XIX століття найпоширенішим є поділ його на три основні етапи:

Епоха революцій	Епоха капіталізму	Епоха імперій
1789–1848 рр.	1848–1875 рр.	1875–1914 рр.

2. Ознаки культурно-історичної епохи Модерну (Нового часу) як періоду історії європейського суспільства

Основні ознаки епохи Модерну, що відрізняють її від попередніх епох

- *Швидкий науковий і технічний розвиток,* зокрема, розвиток фізики, хімії, біології та інших природничих наук зумовив виникнення нових технологій. Завдяки широкому впровадженню в промисловість під час індустріальної революції машин і механізмів можна було швидше, якісніше й більше виробляти та споживати.
- *Гострі соціальні конфлікти й політичні революції* стали відповіддю на соціальну нерівність між заможними верствами, середнім класом і промисловими робітниками.
- *Глибокі соціальні перетворення* передбачали законодавчий захист прав працівників, поліпшення умов праці та якості життя.
- *Посилення контактів та обмінів між народами, країнами й континентами* відбувалося на тлі конкуренції між великими державами за колонії і відповідно утвердження національної самосвідомості та права націй на самовизначення, створення національних держав.
- *Поширення ідей демократії і рівноправності* сприяло усвідомленню важливості прав людини, розширенню політичних прав, зокрема прав жінок, виникненню парламентських систем державного управління.

«Довге» XIX ст. було часом, коли відбувалося ***формування сучасних політичних націй*** як спільнот людей, які усвідомлюють свою відмінність від інших народів та об'єднані спільною історією, культурою, мовою і прагненням до самовизначення в межах власної держави.

Іншою, пов'язаною з націями ознакою було ***творення національних держав***. Піднесення національного руху та міжнародна ситуація в Європі зумовили появу об'єднаних Німеччини й Італії. Здобули державність Сербія, Румунія, Греція, а на Американському континенті — Аргентина, Болівія, Бразилія, Чилі та ін.

Національна держава стала основною формою політичного устрою в Європі. З одного боку, це створило сприятливі умови для зміцнення державності народів, розвитку національних економік і культур, а з іншого — не усунуло національні конфлікти, створило проблеми для національних меншин.

З плином часу ***абсолютні монархії поступилися місцем конституційним монархіям***, а деякі країни (Швейцарія, Франція) навіть обрали ***республіканський устрій***. По суті, тільки Росія та Османська імперія залишалися острівцями абсолютизму з необмеженою владою монарха. Натомість у Великій Британії королівська влада була обмежена парламентом. Власні парламенти мали Австрія та Угорщина, які об'єдналися в єдину монархію.

Пережитком минулого залишалися ***колоніальні імперії:*** Велика Британія, Франція та Бельгія розширювали сфери свого впливу в Америці, Індії, Індокитаї, Австралії, Африці. Згодом до захоплення замор-ських територій долучилися також Німеччина й Сполучені Штати Америки.

Колоніальна політика викликала ***спротив колоніальних народів.*** На початку XIX ст. вибороли незалежність більшість країн Латинської Америки; унаслідок повстання греків у першій третині XIX ст. проти Османської імперії постала незалежна грецька держава; Британську імперію в середині століття сколихнуло повстання в Індії; тривала боротьба за незалежність ірландців і народів Африки.

3. Особливості розвитку Європи й України в «довгому» XIX ст.

Україна є історично невід'ємним складником європейської цивілізації. Її розвиток у добу Модерну суголосний подіям, які відбувалися в решті країн Європи. Проте, зважаючи на відсутність у ті часи незалежної Української держави, були також деякі особливості. З одного боку, на українських землях поширювалися ідеї Просвітництва й Французької та індустріальної революцій, а з іншого — розвиток гальмувало перебування у складі відсталої Російської імперії. Унаслідок панування на теренах сучасної України Російської та Австро-Угорської монархій різні частини України розвивалися з різною швидкістю.

Колоніально становище українських земель стримувало розвиток української культури й мови — важливої ознаки кожної державної нації.

Отже, глибина та швидкість змін на українських землях обмежувалися іноземною імперською владою, котра не була зацікавлена в економічному піднесенні України. Таке піднесення зробило б її самодостатньою і створило передумови для відновлення Української держави.

На відміну від Америки та Європи, де політичне життя зосереджувалося довкола утвердження демократичних форм державного управління, в Україні головним завданням спочатку було згуртування національного визвольного руху заради відновлення державності.

Свідчення

- *На які важливі події періоду «довгого» XIX ст. звертає увагу український історик?*
- *Наскільки вони, на вашу думку, суголосні подіям та явищам, що відбувалися в той період в інших країнах світу?*

«Його ("довгого" XIX ст. — *Ред.*) початок традиційно пов'язують із появою в 1798 р. «Енеїди» Івана Котляревського (1769–1838) — першого твору, написаного розмовною українською мовою, а кінець — з Першою світовою війною, у якій український чинник відіграв велику роль. ...Початок "довгому" XIX ст. заклав великий поділ між Україною "старою" і "новою". Найперше зійшли зі сцени три старі актори української історії: українське козацтво, Річ Посполита та Кримське ханство. Після трьох поділів Польщі (1772–1795) більшість українських земель (85 %) потрапила під владу Російської імперії, решта (15 % — Галичина, Буко-

вина, Закарпаття) опинилася під владою Австрійської (з 1867 року — Австро-Угорської) імперії. Такий уклад без великих змін зберігся аж до 1914 року».

Ярослав Грицак. Подолати минуле: Глобальна історія України. (https://portalhistoryua.com/cpt_timeline/dovge-19-stolitia/)

Пригадайте

- У 8-му класі ви ознайомилися з історичними поняттями «капіталізм», «капіталіст», «буржуазія», «найманий робітник». Що вони означають?

4. Просвітництво й ослаблення ролі церкви в суспільному житті

Ідеї Просвітництва, що зародилися у XVIII ст. й активно впливали на суспільство в XIX ст., сприяли значним змінам у політиці, культурі та релігії. Зокрема, відбувалося поступове ослаблення ролі церкви в суспільному житті.

Звернення просвітників до розуму й науки, поширення ідеї природних прав людини були замахом на віру та релігійні приписи, на яких ґрунтувався авторитет церкви. Особливу загрозу для статусу церкви становили заклики діячів Просвітництва до відокремлення її від держави. Наслідком цього стало б обмеження її впливу на політику, суспільне життя і культуру.

Відокремлення церкви від держави та націоналізація церковних земель у Франції, ослаблення католицької церкви в Німеччині, зменшення впливу англіканської церкви у Великій Британії свідчили, що церква мусила шукати своє місце у світі, що стрімко змінювався. При цьому вона й надалі зберігала значний вплив на життя багатьох людей, а надто в питаннях моралі та духовності.

5. Формування *концепції* (основної думки, ідеї) прав людини

Формування ідеї прав людини в XIX ст. стало важливим періодом для розвитку демократії. Ідеї просвітників впливали на політичні, соціальні й економічні події в Європі та за її межами. У XIX ст. концепція прав людини набула новизни, порівняно з попереднім століттям.

Розвиток концепції прав людини в XIX ст.

- Вона не обмежувалася захистом прав окремих людей і поширилася на соціальні групи: робітників, жінок, дітей, національні меншини тощо. XIX ст. — це час зародження *фемінізму* — руху жінок за рівні із чоловіками права.
- З розвитком промисловості ідея прав людини поширилася на соціально-економічні права: право на працю, соціальне страхування і пенсійне забезпечення, право на освіту за державний кошт тощо.
- В умовах творення національних держав право націй на самовизначення, як невід'ємний складник прав людини, набуло особливого значення.

Упродовж «довгого» XIX ст. ідею прав людини було закріплено в конституціях і деклараціях прав людини багатьох країн.

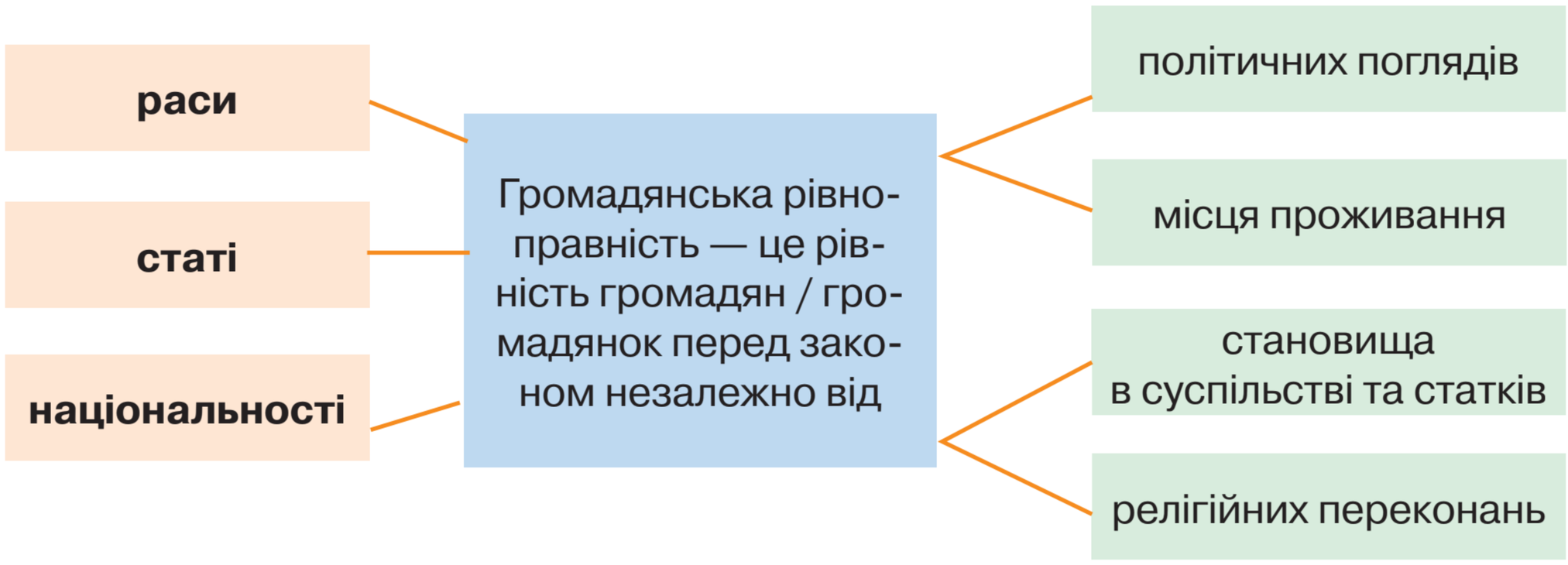

- *Розгляньте подані зображення і визначте, у якій сфері життя обстоює рівноправність кожне з них.*



Д. Веджвуд. Медальйон Британського товариства проти рабства. *1795 р.*

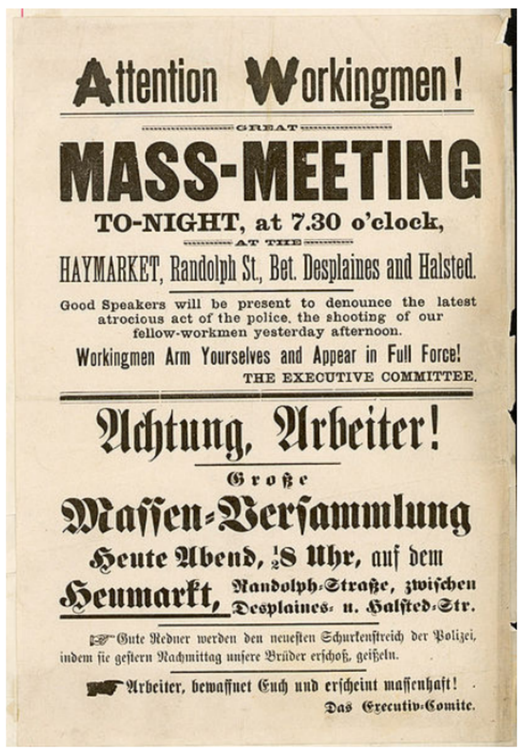

Плакат із закликом до робітників прийти на акцію протесту. *м. Чикаго (США). 1886 р.*



Британський плакат за надання жінкам права голосу. *1915 р.*

Упродовж XIX ст. громадянська рівноправність, а також парламентська демократія утвердилися в більшості європейських країн і США.

6. Індустріальна (промислова) революція

XIX ст. — період великих змін, який називають ***індустріальною революцією***. Це був час переходу від ручної праці до машинного виробництва. Його символами стали парова машина, фабрики й залізниці. Вплив індустріальної революції ми відчуваємо донині.

Після її завершення в провідних країнах Європи та в США утвердилося ***індустріальне суспільство***. У XIX ст. провідну роль стали відігравати верстви людей, які вирізнялися не соціальним походженням чи успадкованими титулами, як було раніше, а важливою роллю в суспільстві. На відміну від попередньої епохи, коли хорошими громадянами вважали людей релігійних і відданих церкві, у XIX ст. основною ознакою таких чеснот стала прихильність до держави.

Удосконалення виробництва зумовило урізноманітнення товарів, покращення їхньої якості, що сприяло розвиткові торгівлі. Однак XIX ст. також посилило суперечності між власниками підприємств і най-

маними робітниками / робітницями. З'явився середній клас — матеріально забезпечені й освічені люди, які досягли успіху завдяки наполегливому навчанню та праці.

В епоху феодалізму більшість населення становили селяни, фермери й рибалки. Землею володів невеликий прошарок дворян та аристократів. Поява ж великої промисловості зумовила кількісне зростання *робітничого класу (пролетарів)* і *середнього класу (чиновників, підприємців, юристів, лікарів, учителів, письменників, художників та інших представників творчих професій)*.

Селяни, позбавлені землі й роботи, у пошуках заробітку переїжджали із сільських районів до міст і поповнювали лави промислових робітників. Тяжко працюючи, вони отримували мізерну платню, не відчували турботи ні від уряду, ні від своїх роботодавців.

Водночас чимало представників буржуазії заробляли великі гроші. Банкіри, купці, ***власники фабрик*** і ***капіталісти*** могли дозволити собі купувати нові промислові товари. Цілком природно, що робітники сприймали буржуазію як окрему, відмінну від них групу людей, з якими їм ніколи не випаде нагода спільно обідати, розважатися, дружити чи брати шлюб.

Це визнання відмінності, усвідомлення, що суспільство поділене на «ми» й «вони», поглиблювалося і зміцнювалося в міру того, як багаті ставали багатшими, а бідні злидарювали. Усвідомленню робітниками / робітницями своєї класової належності сприяли зростання рівня безробіття та низька заробітна плата. Як результат, це призвело до загострення відносин між робітничим класом і буржуазією.

Індустріальна революція та суспільні зміни під її впливом

- Фабричне виробництво забезпечувало людей товарами у великій кількості. Телеграф, залізниця і пароплав єднали людей набагато тісніше й швидше, ніж раніше. Міста освітлювали за допомогою електрики.
- Посилилася взаємодія між народами. Промислове виробництво й торгівля поширювалися світом, пов'язували людей із різних країн і континентів міжнародною торгівлею та підприємництвом.
- Зросло значення міст. Сотні тисяч людей переселялися із сіл і ферм у міста, що розвивалися по всій Північній Америці та Європі. Це суттєво змінило спосіб життя всіх груп населення багатьох країн.
- Право на життя, свободу, право голосу, права жінок, права власності, право на працю і гідну оплату за неї та інші залишалися важливими протягом усього «довгого» XIX ст. Було скасовано рабство в США та Бразилії.
- Пояснити тогочасний світ і запропонувати кращі моделі суспільного устрою намагалися поширені в XIX ст. ідеології — лібералізм, консерватизм, націоналізм, соціалізм, анархізм, комунізм.

Отже, незважаючи на всі виклики й суперечності, руйнівні війни та революції, страйки й катастрофи, «довге» XIX ст. було періодом поступального розвитку, значних політичних та економічних змін, наукових відкриттів і розвитку культури.



Основні події

1789–1914 рр. — хронологічні рамки «довгого» XIX ст.



Запитання та завдання

1. Визначте на історичній карті, уміщеній на першому форзаці підручника, провідні країни Європи та світу на початку XIX ст.
2. Які особливості політичного й економічного розвитку світу були притаманні періоду кінця XVIII — початку XX ст.?
3. Чому час від кінця XVIII до початку XX ст. називають «довгим» XIX ст.? Назвіть хронологічні межі та періодизацію Модерного (Нового) часу в історії людства.
4. Наскільки особисто для вас є важливими такі поняття, як «права людини», «рівноправність», «демократія»? Чи доводилося вам захищати свої права?
5. Чи зберегло, на вашу думку, своє значення гасло Французької революції «Свобода. Рівність. Братерство»? Чи панують ці цінності в сучасному світі?
6. Використавши схему *(с. 12)*, оберіть одну чи кілька суспільних змін, що відбулися під впливом індустріальної революції. Висловте власні судження щодо її / їхньої важливості.
7. Як ви вважаєте, наскільки важливі свобода, рівність і згуртованість для нас, українців, у XXI ст.? А для вас особисто?
8. Які ознаки мала культурно-історична епоха Модерну (*див. таблицю «Основні ознаки епохи Модерну…»* на *с. 8*)? Як ви вважаєте, чи зберігаються якісь із цих ознак у сучасному українському суспільстві? Аргументуйте свою точку зору.
9. Доберіть аргументи на підтвердження / спростування твердження, що розвиток українських земель у період «довгого» XIX ст. відбувався суголосно з розвитком решти країн Європи. У чому полягали особливості проявів тієї епохи в Україні?



РОЗДІЛ І



ЄВРОПА В ЧАС ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВОЄН

§ 1. Французька революція наприкінці XVIII ст.

Пригадайте

- Що таке *абсолютизм* та які порядки існували у Франції за часів правління Людовіка XIV та Людовіка XV?
- Які верстви населення Франції були опорою монархії?
- Коли у Франції виникли Генеральні штати та яку роль вони відігравали в суспільстві?
- Хто такі *енциклопедисти* та які ідеї вони поширювали в епоху Просвітництва?

1. Французьке суспільство наприкінці XVIII ст. Криза «старого порядку»

Наприкінці XVIII ст. у Франції склалися сприятливі передумови для економічного розвитку, проте країну стримували ***абсолютизм*** і феодальні пережитки: необмежена влада монарха (з 1774 р. — правління Людовіка XVI), відсутність політичних прав і бідність більшості населення.

Надходження до скарбниці від промисловості й торгівлі зменшувалися, оскільки англійські товари були дешевші та кращої якості, ніж французькі.

Загалом це було характерно для багатьох країн тодішнього світу й згодом отримало від французьких революціонерів назву *«старий порядок»*.

Від часів середньовіччя французьке суспільство поділялося на *три стани*.

Словник

Абсолюти́зм — форма правління, за якої вся влада зосереджена в руках монарха — короля, імператора чи царя.

- *Порівняйте чисельність, внесок у загальносуспільні справи, права та привілеї кожного з трьох станів. Чи були, на вашу думку, такі порядки справедливими?*

ПЕРШИЙ СТАН: ДУХІВНИЦТВО

(архієпископи, єпископи, абати, абатиси, парафіяльні священники, ченці, черниці)



- 0,5 % населення;
- 10 % національного багатства;
- 10 % землі.

Роль у суспільстві:

- духовний і моральний орієнтир.

Дохід:

- десятина (податок — майже 10 % сільськогосподарської продукції), дохід від оренди землі, пожертви, церковні збори; звільнені від більшості податків (за бажанням робили «добровільні внески»).

Відносини з королем:

- забезпечували релігійну законність влади короля, отримували від короля особливі привілеї.

ДРУГИЙ СТАН: ДВОРЯНСТВО

(герцоги, князі, маркізи, дворяни, судові дворяни (вихідці зі старовинних родів, які мали спадкові права на посади в судах), вищі офіцери)



- 1,5 % населення;
- 25–30 % національного багатства;
- 20–30 % землі.

Роль у суспільстві:

- військове, адміністративне керівництво, землеволодіння.

Дохід:

- феодальні повинності, дохід від оренди землі; майнові права (експлуатація млинів, пекарень), висока урядова платня; військові були звільнені від більшості податків.

Відносини з королем:

- займали провідні позиції при королівському дворі, суперники короля за владу.

ТРЕТІЙ СТАН: РЕШТА СУСПІЛЬСТВА

(купці, банкіри, юристи, ремісники, фермери-орендарі, пайовики, поденники, фабричні робітники, домашня прислуга)



- 98 % населення;
- 60–65 % національного багатства;
- 40–50 % землі.

Роль у суспільстві:

- праця, торгівля, надання професійних послуг.

Дохід:

- сільське господарство, продаж продукції, орендна плата, заробітна плата; доходи від бізнесу, торгівлі, банківської справи (буржуазія); професійні гонорари (адвокати, лікарі, учителі). Сплачували великі податки й різні збори.

Відносини з королем:

- забезпечували більшість податкових надходжень, були незадоволені своїм статусом, прагнули політичних реформ.

Вважали, що король має владу безпосередньо від Бога, тому він був над станами, міг скликати й розпускати дорадчі Генеральні штати.

Людовік XVI спирався на перші два стани, нехтуючи інтересами решти французів. У той час, коли більшість людей злидарювала, він зі своєю родиною і найближчим оточенням розкошував у Версалі поблизу Парижа. Така показова нерівність дедалі більше обурювала французів.

Третій стан, тобто ті, хто своєю працею, зусиллями й грошима наповнювали державну скарбницю, дедалі гучніше вимагали скасування абсолютної монархії та ліквідації пережитків феодального минулого.

Отже, ***передумови революційних змін***, що назрівали у Франції, крилися у вадах «старого порядку», підтримуваного ***монархією***, його неспроможності вирішувати суспільні проблеми.

Передумови Французької революції

Економічні	Соціальні й політичні
• Матеріальна скрута більшості населення; • відсутність державної допомоги ветеранам та особам з інвалідністю внаслідок воєн; • погана економічна ситуація, значний національний борг, несправедливі податки; • додатковий податок, який стягувала церква на сільськогосподарські культури; багато селян недоїдало або й голодувало; • розкошування дворян, а надто при дворі Людовіка XVI у Версалі, на тлі зубожіння народу; • високий рівень безробіття і високі ціни на продукти в містах; • злидні, хвороби, висока смертність серед знедолених верств населення.	• Невдоволення всевладдям короля; • невдоволення порядками в країні, бездіяльністю короля і його міністрів; • незгода більшості французів із дворянськими привілеями й пануванням родової знаті; • заперечення права на привілеї духівництва, прагнення свободи віросповідання; • нездатність Людовіка XVI та його радників вирішувати нагальні суспільні проблеми; • прагнення до влади верхівки третього стану.

В опозиції до монархії Бурбонів перебували різні соціальні групи французького суспільства. Їх очолювали лідери, на політичні погляди яких значний вплив справили просвітники й Американська революція (Війна за незалежність США) 1775–1783 рр.

У XVIII ст. окремі мислителі та філософи Просвітництва довели, що багато колишніх уявлень про світ природи та людське суспільство були хибними. Зокрема, Джон Локк в Англії та Вольтер у Франції передбачили, що людство стоїть на порозі епохи розуму.

Словник

- ***Революція*** — докорінна зміна, переворот у суспільному, політичному або економічному устрої, зазвичай шляхом насильницького повалення чинної влади та встановлення нового порядку.
- ***Монархія*** — форма правління, коли на чолі держави стоїть одна особа — монарх, владу якого зазвичай передають у спадок у межах однієї династії.

- *Розгляньте тогочасну французьку політичну карикатуру. Визначте, до якого стану належала кожна із зображених на ній жінок. Обґрунтуйте свій вибір. Як художник розподілив ролі в житті французького суспільства наприкінці XVIII ст. між селянкою, черницею і дворянкою?*



Французька політична карикатура. *1789 р.*

Просвітники доводили, що люди від народження наділені «природними правами»: на життя, свободу, щастя, рівність перед законом незалежно від соціального походження. Єдиним джерелом влади є народ. Саме він надає королям право керувати й може будь-коли позбавити короля влади. Хоча просвітники часто не погоджувалися одне з одним, проте були переконані, що люди за допомогою розуму здатні змінити світ на краще.

Отже, **існував причинний зв'язок між ідеями епохи Просвітництва, кризою «старого порядку» та революцією у Франції.** Як наслідок, виникли передумови для політичного перевороту. Через економічну й фінансову кризи, що супроводжувалися неврожаєм, голодом, зростанням цін, спорожнінням державної скарбниці внаслідок витрат на війни та розкошування королівського двору, несправедливі податки Франція опинилася в політичній безвиході.

За таких обставин король був змушений скликати в 1789 р. Генеральні штати. До того французькі монархи обходилися без них понад півтора століття.

У своїй промові на першому засіданні Генеральних штатів (майже шістсот представників третього стану й приблизно стільки ж від дворянства та духівництва) Людовік XVI засудив «бунтівників», які вимагали реформ, і наполягав на запровадженні нових податків.



Л. Кудер. Відкриття Генеральних штатів у Версалі (5 травня 1789 р.). *1839 р.*

Однак Генеральні штати не тільки не пішли назустріч королю, а й на дванадцятий день роботи проголосили себе ***Національними зборами***. Вони перебрали на себе верховну владу в країні, утіливши в життя ідеали Просвітництва про передання влади від монарха до представників народу.

У відповідь на заборону короля впускати депутатів до зали засідань вони зібралися в залі для гри в теніс і вирішили не розходитися до ухвалення конституції. Цей сміливий учинок спонукав частину депутатів від духівництва й дворянства приєднатися до депутатів від третього стану, утворивши більшість. Вони зважилися на цей крок переважно для того, щоб зберегти свій вплив і запобігти більш різким змінам і кривавим подіям. Наприкінці червня король зробив невдалу спробу розігнати Національні збори. Після цього до «бунтівників» приєдналося ще більше депутатів — представників другого й першого станів.

9 липня 1789 р. Національні збори проголосили себе ***Установчими зборами***. Це означало, що вони перебрали на себе право ухвалити *конституцію* і змінити державний устрій.

2. Початок революції. Декларація прав людини та громадянина

Опинившись у пастці, король почав стягувати до Версаля додаткові війська. У столиці розпочалося повстання. Озброєні парижани встановили контроль над містом, відтіснивши війська. **14 липня** вони взяли штурмом фортецю-в'язницю ***Бастилію*** у східній частині Парижа, яка була символом королівської сваволі. Цей день вважають **початком революції** у Франції і відзначають як національне свято.

- *Перегляньте відеосюжет про парад у Парижі з нагоди Дня взяття Бастилії. Яке враження справили на вас урочистість і масштаб військового параду?*
- *Яку роль Французької революції в історії країни підкреслює проведення такого заходу?*



Н. Вален. Декларація прав людини та громадянина 1789 р. Алегорія Свободи. *Гравюра. 1794 р.*

Країною прокотилася революційна хвиля, унаслідок чого було сформовано нові виборні органи міського управління. Національну гвардію очолив маркіз Жильбер де Лафает. У селах вибухнули повстання: селяни палили дворянські за́мки, знищували документи феодального права й архіви. Установчі збори оголосили про ліквідацію феодальних порядків і скасування найдавніших прав і привілеїв. Налякана знать тікала з країни.

26 серпня 1789 р. Установчі збори ухвалили **Декларацію прав людини та громадянина.** На її зміст значний вплив справили ідеї французьких просвітників XVIII ст. та Декларація незалежності США. Вона також повторювала ідеї Великої хартії вольностей

XIII ст. — першої «неписаної» конституції Англії: верховенство закону над владою монарха й ідею про те, що податки можна підвищувати тільки за суспільною згодою.

Основним автором Декларації прав людини та громадянина був герой Війни за незалежність США маркіз Ж. де Лафает. Документ мав велике значення не тільки для Франції, а й для всього світу, адже в ньому викладено засади передового для своєї епохи суспільного та державного ладу, визначено новий правопорядок.

Водночас Декларація не мала статусу закону, тому багато її положень не могли бути втілені в тогочасній Франції. Шлях до цього пролягав через створення громадянського суспільства й утвердження демократії.

Декларація проголошувала повновладдя народу, загальне братерство, свободу та рівність усіх людей. Були визнані непорушними право власності, свобода слова, віросповідання, право на опір гнобленню — усе те, що не втратило цінності й донині.



Робота з документом

- *Ознайомтеся зі змістом окремих статей Декларації прав людини та громадянина й дайте відповіді на запитання.*

Номер статті	Основний зміст
1	Люди народжуються та залишаються вільними й рівними в правах. Нехтування правами людини є причиною суспільних лих і вад урядів.
2	До природних прав належать свобода, власність, безпека, опір гнобленню.
3	Джерелом суверенітету є народ.
4	Свобода — можливість робити все, що не завдає шкоди іншій людині.
5	Усе, що не заборонено законом, дозволено. Нікого не можна примушувати до дій, не передбачених у законі.

Продовження табл.

Номер статті	Основний зміст
6	Усі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у створенні законів. Усі громадяни мають рівний доступ до всіх державних посад залежно від здібностей.
8	Ніхто не може бути покараний інакше, ніж на підставі закону, належно застосованого, ухваленого й оприлюдненого до вчинення правопорушення.
9	Будь-яку особу вважають невинуватою, поки не доведено протилежне.
10	Кожна людина має право вільно висловлювати свої погляди, зокрема релігійні.
11	Кожна людина має право вільно висловлюватися, писати й друкувати.
12	Право на власність є недоторканним і священним. Ніхто не може бути позбавлений власності інакше, як у випадку, установленому законом, відповідно до суспільної потреби за умови справедливого відшкодування.
13–14	Довільні королівські побори, зокрема й на утримання армії, заборонені; установлено загальні принципи податкової системи: рівномірний розподіл загальних внесків, стягнення їх лише за згодою самих громадян або їхніх представників.
15	Суспільство має право вимагати від посадовців і чиновників звіту про довірену їм ділянку управління.
16	Суспільство, у якому не забезпечено дотримання прав і не здійснено розподіл влади, не має конституції.

- *Як ви оцінюєте закладений у ст. 1–2 Декларації принцип, що всі люди народжуються і залишаються вільними та рівними в правах?*
- *Порівняйте права, передбачені в ст. 1–2 Декларації, з правами, передбаченими в ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантування визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Який висновок ви можете зробити на основі порівняння двох документів?*
- *Порівняйте зміст ст. 3 і 6 Декларації зі змістом ст. 5 Конституції України: «Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади й органи місцевого самоврядування». Як це характеризує Декларацію прав людини та громадянина в контексті її історичної спадщини й значення?*
- *Яке, на вашу думку, значення мали положення ст. 8–9 Декларації? Чи втратили вони своє значення в сучасному світі?*
- *Чому в Декларації важливе місце належить захисту права власності та податковій політиці (ст. 12–14)? Які суспільні верстви стояли біля витоків Французької революції? Наскільки вони могли бути зацікавленими у вирішенні цих питань?*
- *Чи погоджуєтеся ви зі змістом ст. 15 Декларації? Чи важливе питання звітності влади перед народом для сьогодення, зокрема для нашої країни?*

3. Революційний шлях від конституційної монархії до республіки

На хвилі революції у Франції затвердили новий територіальний поділ країни на департаменти, запровадили виборність церковнослужителів, обов'язкову присягу священників. Ці закони позбавили католицьку церкву самостійної політичної ролі. Захоплення церковних земель і землеволодінь знаті, яка втекла з країни, володінь короля, випуск паперових грошей зумовили перерозподіл власності на користь третього стану.

Однак розбіжності в поглядах депутатів Установчих зборів на майбутнє країни залишилися. Залежно від того, де сиділи прихильники або противники рішучих заходів — ліворуч від столу голови зборів чи праворуч, — депутати поділилися на *лівих* — прихильників рішучих заходів і *правих* — поміркованих діячів.

Водночас стара знать і королівський двір налагоджували зв'язки з європейськими монархіями, сподіваючись на їхню підтримку в придушенні революції. Улітку 1791 р. королівська родина спробувала таємно втекти за кордон, але їх упізнали й затримали. Це підштовхнуло депутатів до більш рішучої політики.

3 вересня 1791 р. було ухвалено першу в історії Франції ***конституцію***, вступом до якої була Декларація прав людини та громадянина. Країна стала ***конституційною монархією***, тобто влада короля (монарха) була обмежена конституцією. Вища законодавча влада належала Законодавчим зборам, виконавча — королю і призначеним монархом міністрам, судова — обраним суддям.

Виборче право отримали чоловіки віком від 25-ти років, які мали прибуток, сплачували податки й жили в певній місцевості не менше року. Жінки й чоловіки з низьким доходом виборчого права не отримали. Також конституція не поширювалася на французькі колонії, де навіть зберігалося рабство.

Збори дозволили королю підписати конституцію, після чого призначили нові вибори й саморозпустилися. У Законодавчих зборах нового скликання на зміну роялістам (прихильникам збереження монархії) і лібералам прийшли прихильники конституційної монархії — *фельяни* та *якобінці* (назви походять від монастиря ордену фельянів і монастиря Святого Якова, де проходили їхні зібрання). Якобінці були непримиренними революціонерами. Натомість фельяни були прихильниками більш поміркованих дій.



Санкюлот. Ілюстрація із журналу. *1793 р.*

Обидві ці революційні течії об'єднували демократичну середню і дрібну буржуазію, селянство та міську бідноту — *санкюлотів*.

Серед якобінців виникало дедалі більше суперечностей, що зрештою спричинили розкол на жирондистів і монтаньярів. *Монтаньяри*, тобто «горяни», сиділи в залі засідань на верхніх лавах, а *жирондисти* згрупувалися довкола депутатів від департаменту Жиронда. Жирондисти були поміркованими республіканцями, підтри-



Ж. Дюкре. Максиміліан Робесп'єр. *1793 р.*

мували революційну війну та вважали, що до революції потрібно залучити всю націю, а не обмежуватися тільки Парижем.

Натомість на монтаньярів більший вплив мали жителі Парижа, зокрема санкюлоти, налаштовані дуже рішуче. Лідером монтаньярів був ***Максиміліан Робесп'єр*** — колишній депутат Законодавчих зборів, обраний прокурором кримінального суду.

Більшість же депутатів не мала сталих політичних переконань. Вони ситуативно підтримували тих, хто краще виступав на трибуні чи був сильнішим у певний момент. Їх називали ***«болотом»***.

Зовнішньополітичне становище країни суттєво погіршилося. Навесні 1792 р. Франція оголосила Австрії, яку невдовзі підтримала Пруссія, війну. Проте французька армія була розбита й австро-прусські війська вторглися на територію Франції.

Економічна розруха, знецінення грошей і зростання дорожнечі викликали невдоволення санкюлотів. Кульмінацією стали серпневі події 1792 р. в Парижі, коли містяни й рішуче налаштовані національні гвардійці захопили королівський палац і заарештували монарха та його родину.

Унаслідок цих подій Законодавчі збори було розпущено й проведено вибори до *Конвенту* — вищого законодавчого органу.

Склад національного Конвенту (1792)

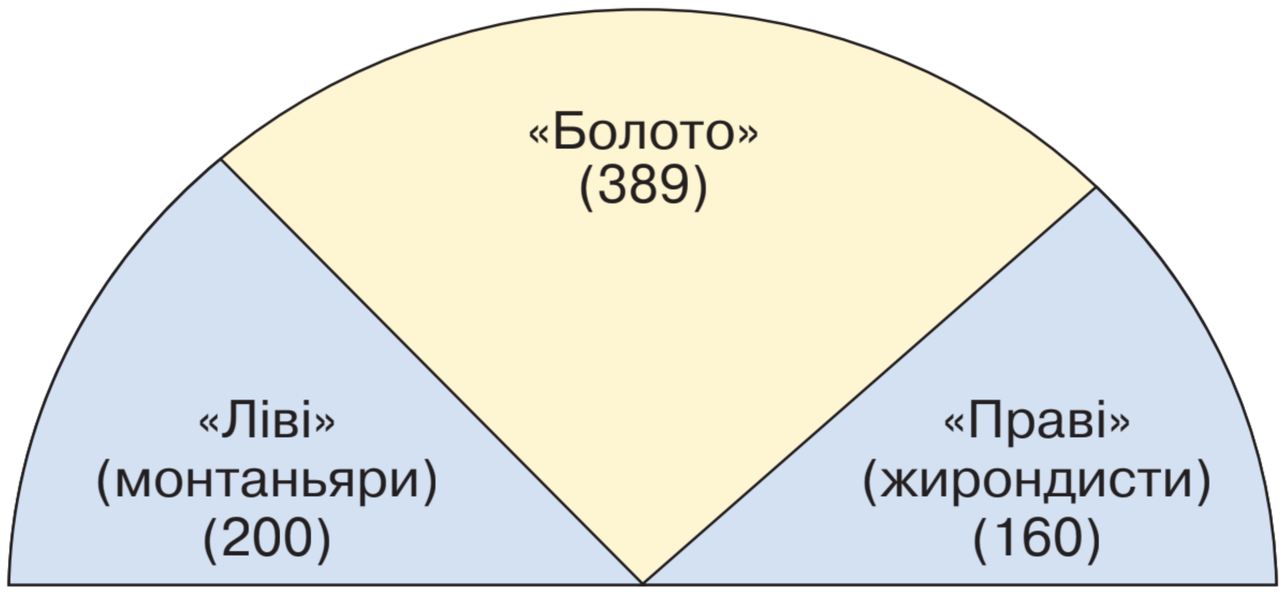

У вересні 1792 р. Конвент скасував монархію, і Франція вперше стала ***республікою*** (Перша республіка).

Під тиском депутатів-монтаньярів Людовіка XVI звинуватили в «змові з ворогами Франції» і на початку 1793 р. стратили на *гільйотині* (механічний пристрій для відтинання голови).

Страта короля загострила боротьбу між жирондистами та монтаньярами. Улітку 1793 р. будівлю Конвенту оточили тисячі прибічників монтаньярів. Під їхнім тиском жирондистів, які розпочали й очолили революцію, вигнали з Конвенту й оголосили «ворогами революції».

Словник

Респу́бліка — форма державного правління, де влада належить обраним представникам народу, а не спадковому монарху.



Невідомий художник. Страта Людовіка XVI (21 січня 1793 р.)

Французька революція наприкінці XVIII ст.



Початок революції (14 липня 1789)

Революційні виступи (1789)

Шлях загонів марсельців (1792)

Осередки контрреволюційної еміграції

Блокада французьких портів англійським флотом

Приєднані до Франції території (1791–1793)

Райони й осередки контрреволюційних повстань

Території, зайняті французькими революційними військами (1793–1794)

Наступ французьких військ (1792–1794)

Дії армій антифранцузької коаліції (1792–1794)

1792 Місця та роки перемог революційних військ

1793 Місця та роки перемог військ антифранцузької коаліції

Декого із жирондистів було заарештовано, дехто втік із Парижа, а два десятки найвпливовіших жирондистів восени того ж року відправили на гільйотину.

Ці драматичні події збіглися в часі з тимчасовими успіхами французьких військ у ***революційних війнах*** проти антифранцузької коаліції. Бойові дії навіть перенесли на лівий берег Рейну, на територію супротивника. Однак для ведення війни були потрібні нові сили. Призов до армії сотень тисяч новобранців, постійне вимагання від селян продовольства й фуражу для потреб армії, збільшення податків призвели до того, що у Вандеї і Бретані на заході країни, а також на південному сході й у містах Тулоні та Марселі спалахнули повстання проти революції.

Основні події

14 липня 1789 р. — падіння Бастилії. Національне свято Франції.
Серпень 1789 р. — прийняття Декларації прав людини та громадянина.
Вересень 1791 р. — ухвалення першої в історії Франції конституції.
Вересень 1792 р. — установлення у Франції республіки.

Запитання та завдання

1. Поясніть зміст історичних понять «монархія», «абсолютизм», «революція», «республіка».

2. До революції народ у Франції був поділений на три стани за
- **А** рівнем освіти
- **Б** місцем проживання
- **В** належністю до соціального класу
- **Г** релігійними переконаннями

3. За «старого порядку» у Франції тягар оподаткування лягав переважно на
- **А** королівський двір
- **Б** духівництво
- **В** дворян
- **Г** простолюдинів (третій стан)

4. Французька буржуазія підтримала революцію, бо вона
- **А** вірила в «божественне право» короля
- **Б** не мала права власності за «старого порядку»
- **В** потерпала через відсутність політичної влади за «старого порядку»
- **Г** хотіла всіх зрівняти в правах і можливостях

5. Причини початку Французької революції — це
- **А** несправедливість у стягуванні податків
- **Б** націоналізація церкви
- **В** зарозумілість короля і його оточення
- **Г** політична безправність третього стану

Словник

Революці́йні ві́йни — серія воєн, що відбувалися в Європі з 1792 по 1802 рік за участю революційної Франції, яка прагнула захистити молоду республіку й поширити ідеали революції за межі Франції.



6. Висновок, який можна зробити з анонімної карикатури 1789 р., подано в рядку

А Один стан сплачував великі податки, які підтримували інші два стани.

Б Наполеглива праця, молитва й знатне походження — запорука стабільного суспільства у Франції.

В Селяни та професіонали мали в суспільстві значну політичну й економічну владу.

Г Французьке суспільство наголошувало на важливості дотримання законів і соціальної рівності.

7. Подія, що стосується Французької революції, яка відбулася першою, подана в рядку

А Наполеон став імператором Франції.

Б Видано Декларацію прав людини та громадянина.

В Людовік XVI скликав сесію Генеральних штатів.

Г Францію проголошено республікою.

8. Коли було прийнято Декларацію прав людини й громадянина та які права людини закріплено в ній? Які історичні події та ідеї надихнули на її створення?

9. Автором Декларації прав людини та громадянина є

А Джон Локк

Б Максиміліан Робесп'єр

В Жильбер де Лафаєт

Г Наполеон Бонапарт

10. Виберіть на власний розсуд кілька статей із Декларації та висловте свою оцінку, чи реалізовані вони в нашій країні. Чи є, на вашу думку, підстави вважати, що в усіх країнах сучасного світу є непорушними права людини, проголошені в Декларації?

11. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 2. Від якобінської диктатури до режиму Директорії. Завершення та історичне значення Французької революції

1. Якобінська диктатура

Республіка опинилася у складній ситуації, чим скористалися якобінці-монтаньяри. У травні–червні 1793 р. вони захопили владу в Парижі й установили у Франції *якобінську* ***диктатуру***. Якобінці проголосили, що за селянами закріплюється земля, яку вони обробляють, обмежили ціни на продукти й ухвалили декрет про збільшення заробітної плати робітникам. Також було прийнято закони про розподіл між біднотою майна «ворогів революції». Проте якобінська диктатура виявилася недовговічною і багато їхніх обіцянок залишилося на папері.

Словник

Диктату́ра — форма правління, коли одна людина чи група людей мають необмежену владу, яку утримують за допомогою репресій та обмеження свобод.



К. Т. фон Пілоті. Останні хвилини жирондистів (31 жовтня 1793 р.). *1880 р.*

Хоча якобінці підтримували гасла Декларації прав людини та громадянина, насправді діяли всупереч їм. Вони контролювали промислове виробництво й сільське господарство, фінанси та торгівлю, навіть свята й приватне життя людей.

Якобінці намагалися повністю порвати з минулим і створити нове суспільство, очищене від християнства. Натомість було проголошено «релігію розуму». Вона визнавала найвищим обов'язком і прагненням громадян прихильність до держави.

Також якобінці запровадили новий календар із десятьма днями тижня, а 1792 р. проголосили першим роком Республіки.

Надзвичайними повноваженнями був наділений Комітет громадського порятунку, очолюваний М. Робесп'єром, революційні трибунали й інші каральні органи. Було ухвалено декрет про «підозрілих», якими оголосили всіх противників диктатури.

Восени 1793 р. якобінці розпочали революційний терор, який тривав майже рік.

По всій Франції було встановлено гільйотини. «Ворогами народу» оголосили не тільки колишню королеву Марію Антуанетту (страчена того ж року), а й усіх підозрілих, з погляду М. Робесп'єра та якобінців, або звинувачених за доносом. Терору й страти не уникнули навіть деякі вожді революції, зокрема ***Жорж Дантон***, чий авторитет і заслуги перед нею були не менші, ніж М. Робесп'єра.

Така ж доля спіткала й жирондистку *Олімпію де Гуж* (1748–1793) — захисницю прав людини й рівності жінок і чоловіків. У відповідь на «Декларацію прав людини та громадянина» вона написала «Декларацію прав жінки і громадянки» (1791), яку Конвент відхилив. За опозицію до якобінської диктатури її було страчено на гільйотині восени 1793 р. Нині ім'ям Олімпії де Гуж названо площі та заклади в багатьох містах Франції.

Тільки в Парижі за кілька тижнів якобінці стратили майже півтори тисячі людей. Точних даних кривавої статистики якобінського терору немає, історики зазначають від 18 до 40 тис. жертв.

Одним із натхненників терору вважають ***Жана-Поля Марата***.

Розправившись зі справжніми й уявними ворогами, М. Робесп'єр зосередив у своїх руках необмежену владу. Однак масові репресії призвели до ізоляції «непідкупного», як називали Робесп'єра, і його найближчих сподвижників у Конвенті. Винищення опонентів та успіхи армії на фронті позбавили політику терору виправдання.

Особистості



Жан-Поль Марат (1743–1793) — лікар, журналіст і політичний діяч, один із вождів Французької революції. Після взяття Бастилії в 1789 р. за власні кошти заснував газету «Друг народу». Саме так Марат підписував свої статті. Його вважали чесною і скромною людиною. Він наполягав на революційному терорі та став його символом. Загинув від руки молодої дворянки Шарлотти Корде.

- *Проаналізуйте діаграму й визначте, яке з тверджень найкраще характеризує наведену в ній інформацію.*

1) Духівництво жодною мірою не постраждало від терору.
2) Якобінський терор однаково вплинув на всі класи французького суспільства.
3) Терор не зачепив представників колишнього третього стану.
4) Найчастіше жертвами терору ставали селяни та робітники.

Соціальний статус людей, страчених під час терору

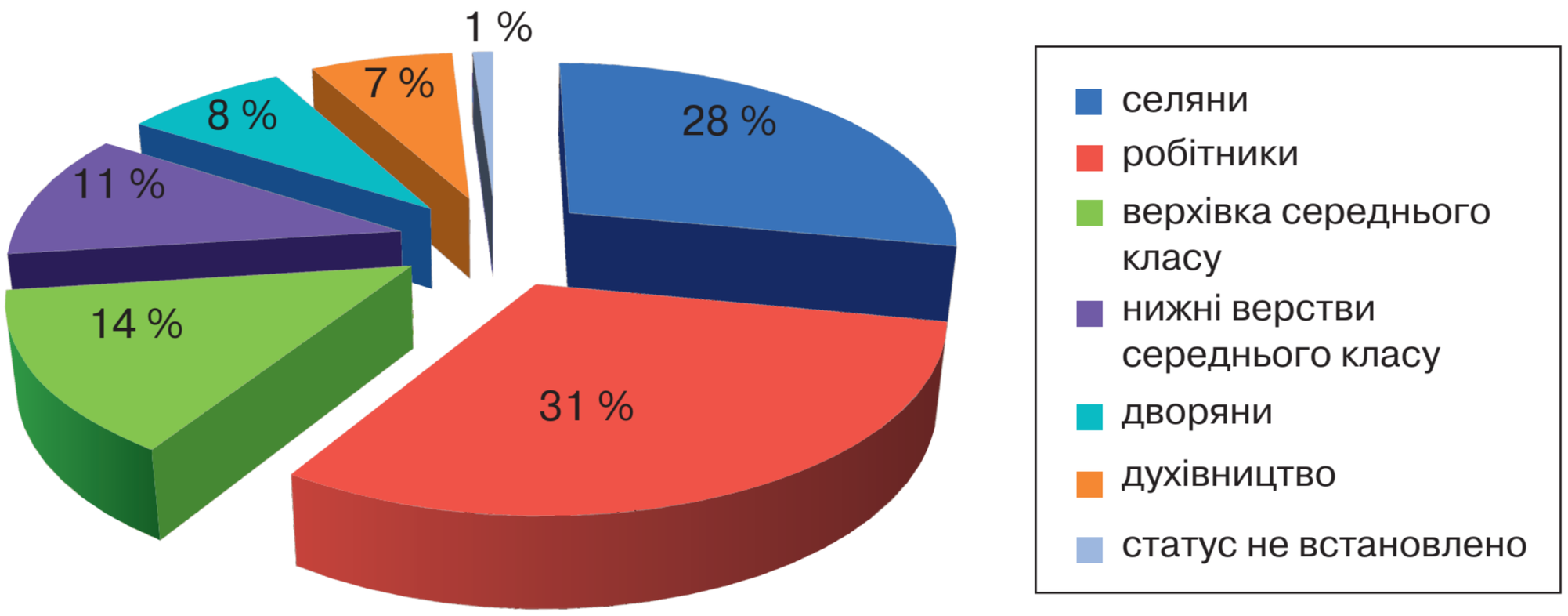

(Діаграму складено за виданням: Dennis Sherman et. al. World Civilizations: Sources, Images, and Interpretations (illustrated edition). Paperback, published 1993.)

2. Франція в термідоріанський період

Ліві, праві й «болото» Конвенту об'єдналися заради повалення якобінської тиранії. 27 липня 1794 р. вони здійснили державний переворот, який поклав край якобінській диктатурі й терору.

За революційним календарем цей день припав на 9 термідора II року Республіки, тому переворот називають ***термідоріанським***, а тих, кого він привів до влади, — ***термідоріанцями***.

Словник

Термідоріáнці — супротивники якобінців, які 27 липня 1794 р. (9 термідора II року Республіки за революційним календарем) здійснили переворот і заарештували М. Робесп'єра та його прибічників.



А. Муяр. Робесп'єра везуть на гільйотину. *1884 р.*

Переворот ознаменував згасання революції. М. Робесп'єра та його прибічників заарештували й відправили на гільйотину. «Революція пожирає своїх дітей», — так висловився один із революціонерів.

У ***термідоріанський період*** (1794–1795) відновив роботу Конвент — той самий, що голосував за всі рішення в період якобінської диктатури, зокрема й за терор. Закони, на підставі яких здійснювали терор, було скасовано, а революційний трибунал видозмінено. Термідоріанський Конвент віддав до суду й стратив кількох активних прибічників терору й оголосив амністію.

3. Режим Директорії

У серпні 1795 р. Конвент ухвалив нову конституцію: республіка зберігалася, однак було скасовано загальне виборче право; відновлено майновий ценз; вибори стали двоступеневими. Вищою владою проголосили двопалатний парламент, а виконавча влада від Конвенту перейшла до ***Директорії*** (фактично — уряду) у складі п'ятьох осіб.



Члени французької Директорії в офіційному вбранні. Ілюстрація із журналу. *XVIII ст.*

П'ятірку членів Директорії обирали з 10-х кандидатів і щороку одного з них змінювали шляхом жеребкування. За задумом: щоб не допустити повторення узурпації влади й диктатури. П'ять перших членів Директорії вважали царевбивцями, адже вони голосували за смерть короля Людовіка XVI.

Упродовж наступних чотирьох років існування режиму Директорії товари дорожчали, паперові гроші знецінювалися, серед чиновників процвітала корупція, дедалі більше людей ледь зводили кінці з кінцями.

Через невдоволення Директорією в Парижі виникла таємна організація на чолі з *Гракхом Бабефом*, яка прагнула повалити владу. Змову викрили, а її ватажка засудили до страти.

Водночас Франція продовжувала вести затратні «революційні» (а насправді вже загарбницькі) війни на західних землях Німеччини, в Італії і навіть в Африці. У 1798 р. молодий французький генерал ***Наполеон Бонапарт*** вирушив у похід до Єгипту, сподіваючись досягти Індії — багатої британської колонії.

Особистості



Наполеон I Бонапарт (1769–1821) — французький полководець (переможець у 56-ти битвах) і державний діяч, реформатор і законодавець Європи, Перший консул (1799–1804) та імператор Франції (1804–1814/15). Одна з найвідоміших постатей у світовій історії. Народився на о. Корсика в багатодітній родині дрібного дворянина. Завдяки королівській стипендії здобув військову освіту й служив в артилерії. У період Французької революції став генералом.

4. Переворот 18 брюмера. Завершення Французької революції

Невдовзі авторитет Директорії зійшов нанівець. Нові багатії, які «стомилися» від революційного безладу, прагнули «сильної руки». На роль військового диктатора було обрано генерала Бонапарта, який залишив свою армію в Єгипті й повернувся на батьківщину.

За революційним календарем, 18 брюмера VIII року Республіки (9 листопада **1799 р.**) відбувся державний переворот. Наполеон Бонапарт скасував Директорію і змусив колишніх депутатів ухвалити закон про передання йому та ще двом консулам влади. Сам він отримав у тріумвіраті звання першого консула й став фактичним правителем Франції.

Наполеон оголосив, що революція закінчилася. Оскільки його правління давало надію на безпеку та стабільність, то захоплення Наполеоном влади французи сприйняли загалом добре.

Здобутки й історичне значення Французької революції (1789–1799)

Ґрунтувалася на просвітницьких ідеях волі, свободи, братерства.

Феодалізм було ліквідовано. Селяни отримали землю та майно, які раніше належали тільки дворянам і духівництву.

Монархію як форму правління було ліквідовано. Революція запровадила конституцію, а потім республіку, що зумовило ослаблення інших монархій у Європі.

Революційні події у Франції посилили прагнення до свободи в Європі та започаткували епоху революцій. На межі століть абсолютні монархії були повалені одна за одною революціями.

Французька революція стала поштовхом до осучаснення всієї Європи. Революціонери висували вимоги демократичних перетворень і національного самовизначення.

У Європі революція сприяла національному пробудженню. Люди почали ототожнювати себе більше зі своєю нацією, ніж із місцевими громадами чи феодалами. Зміна мислення відіграла вирішальну роль в об'єднанні Італії та Німеччини в XIX ст.

У Латинській Америці ідеї Французької революції вплинули на війни за незалежність, що відбувалися на початку XIX ст. Як результат, низка латиноамериканських країн здобула незалежність від Іспанії і прийняла конституції та інші закони на основі французького законодавства.

Справила значний вплив на розвиток політичної думки, кинула виклик «божественному праву» королів, пропагувала ідею, що влада належить народу.

Французька революція також просувала ідею відокремлення церкви від держави.

Україна у світі

Революційна Франція виявляла інтерес до визвольного руху в Україні, де мала таємну агентуру. У Конвенті не виключали ймовірність повстання українців проти російської окупації, у разі якого в Україну могли

бути направлені не тільки французькі офіцери-інструктори, а й морська ескадра та сухопутні війська революційної Франції.

Французька революція справила значний вплив на Україну. На українських землях посилилися антимонархічні й антикріпосницькі настрої, порушувалося питання про національну та соціальну свободу українців. Наприкінці XVIII ст. на Поділлі й Волині виникли таємні організації, на Полтавщині розповсюджували французькі революційні видання, перекладали документи революційної Франції та твори філософів епохи Просвітництва. У Львові професори й студенти поширювали ідеї Французької революції. У середовищі військових і службовців утворилися численні гуртки та групи прихильників ідей Французької революції, найвідомішим із яких було в 1840-х роках Кирило-Мефодіївське братство.

Також наприкінці XVIII ст. в Україні помітно збільшилася кількість французьких аристократів із числа емігрантів, які були противниками революції 1789 р. та емігрували з Франції після її початку. Чимало з них осіло в українському Причорномор'ї і навіть на Волині, куди з Німеччини було переведено французький емігрантський корпус, у якому служили прибічники Бурбонської монархії.

Отже, ***спадщиною Французької революції стала докорінно інша Франція, де назавжди утвердилися республіканські ідеали. Революція визначила подальший розвиток Європи, зокрема й України, змінила світову історію.***

Основні події

1793 р. — установлення якобінської диктатури.
Липень 1794 р. — термідоріанський переворот; повалення якобінської диктатури.
1794–1795 рр. — термідоріанський період у Франції.
1795–1799 рр. — режим Директорії.
9 листопада 1799 р. (18 брюмера) — державний переворот.

Запитання та завдання

1. Максиміліан Робесп'єр та якобінці найбільш відомі
- **А** установленням режиму терору
- **Б** захистом свободи віросповідання
- **В** підтримкою правління короля Людовіка XVI
- **Г** відправленням французьких військ на підтримку Американської війни за незалежність від Великої Британії

2. Головним результатом Французької революції стало / став
- **А** повернення королю необмеженої влади
- **Б** зміцнення духівництва як привілейованого стану
- **В** перехід політичної влади до буржуазії
- **Г** перекладання податкового тягаря на низи

3. Порівняйте одну зі статей Декларації прав людини та громадянина з висловленням М. Робесп'єра. У чому, на ваш погляд, полягають особ-

ливості тлумачення впливовим якобінцем законності й справедливості? Яке з двох наведених тверджень ви вважаєте правильним? Чому?

• «Закон установлює лише ті покарання, які безумовно й очевидно необхідні; ніхто не може бути покараний інакше, ніж на підставі закону, ухваленого й оприлюдненого до скоєння злочину та правомірно застосованого» *(ст. 8 Декларації прав людини та громадянина).*

• «Терор — це швидка, сувора й непохитна справедливість; отже, він є проявом чесноти» *(з промови М. Робесп'єра 5 лютого 1794 р.).*

4. Поясніть, що означають історичні поняття «конституційна монархія», «праві» та «ліві», «болото», «якобінська диктатура», «революційний терор», «термідоріанці».

5. Покажіть на історичній карті *(с. 23)* перебіг подій Французької революції в 1789–1794 рр.

6. Складіть хронологію основних подій Французької революції — від скликання Генеральних штатів до піднесення Наполеона.

7. ***Робота в групі.*** Поділіться в класі на групи, які представлятимуть різні політичні течії (наприклад, якобінців, жирондистів, монархістів). Обговоріть основні питання революції (особисті свободи людини, власність, ставлення до терору; чи мала революція якісь (які саме?) негативні наслідки тощо).

8. Порівняйте Французьку революцію з іншими революціями (наприклад з Англійською революцією середини XVII ст. чи Американською революцією XVIII ст.). У чому подібність причин, мети й наслідків? Чим вони відрізняються?

9. Складіть коротку розповідь «Один день із життя» про вигаданого представника певного соціального класу, який жив за часів революції (священник, дворянин, солдат, селянин, робітник тощо).

10. ***Дискусія.*** Обговоріть імовірні сценарії, пов'язані з можливим розвитком Французької революції. Наприклад: «Що було б, якби Людовік XVI утік із Франції?» або «Що було б, якби не було якобінського терору?» Визначте потенційні ризики й наслідки кожного зі сценаріїв.

11. Обговоріть, наскільки ідеї Французької революції (наприклад свобода, рівність, братерство) актуальні й важливі нині.

12. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 3. Консульство й імперія у Франції

1. Франція в період Консульства (1799–1804)

Наприкінці 1799 р. у Франції було ухвалено чергову конституцію. Згідно з нею, законодавчу владу в країні розподілили між Державною радою, Законодавчими зборами й сенатом. Виконавча влада належала першому консулу, тобто Бонапарту. Громадянам надали виборче право, однак жінки не отримали його й цього разу. На чолі департаментів і районів Бонапарт поставив своїх представників. Для зміцнення фінансової системи країни він ініціював створення Французького банку.

Зважаючи на невдалий досвід якобінців у подоланні впливу релігії, перший консул уклав із Папою Римським Пієм VII конкордат (угоду): держава визнавала християнство римо-католицького обряду релігією більшості французів, натомість духівництво повинно було складати присягу республіці й консулам.

Майже п'ятирічний період ***Консульства*** у Франції позначився важливими змінами, які вплинули на подальший розвиток країни.

Внутрішня політика	Зовнішня політика
• Відновлено суспільний спокій і стабільність у країні, суттєво ослабленій революцією та війнами. • Політика була спрямована на розвиток промисловості й торгівлі, сприяла економічному зростанню Франції. • Проведено адміністративну реформу та налагоджено державне управління. • На період Консульства припав розквіт французької культури й мистецтва. • Водночас було запроваджено цензуру, поширилася практика призначення на високі державні посади родичів Наполеона.	• Успішно завершено війну з Другою антифранцузькою коаліцією у складі Великої Британії, Австрійської, Російської та Османської імперій, Швеції і ще низки країн, укладено мирні договори з першими двома. • Зростання авторитету Франції та особисто Наполеона в Європі.

На окрему увагу заслуговує прийняття у Франції в період Консульства ***Цивільного кодексу***, або ***Кодексу Наполеона***. Цей звід законів донині є основою цивільного права Франції. Він був взірцем для розроблення демократичних законів в інших країнах Європи. Невипадково Наполеон казав: «Моя справжня слава не в тому, що я виграв 40 битв... Про це можуть забути, а мій Цивільний кодекс житиме вічно».

Кодекс ґрунтувався на Декларації прав людини та громадянина й складався з трьох частин.

Перша частина була присвячена правоздатності, шлюбу, розлученню, опіці й усиновленню. У ній проголошено рівність громадян перед законом, забезпечено збереження і недоторканність власності сім'ї, головна роль у якій належала чоловікові. Дружина не могла самостійно розпоряджатися майном.

Урегулюванню питання власності присвячена *друга частина*. У *третій частині* йшлося про договори: успадкування, дарування, купівлі-продажу, найму тощо.

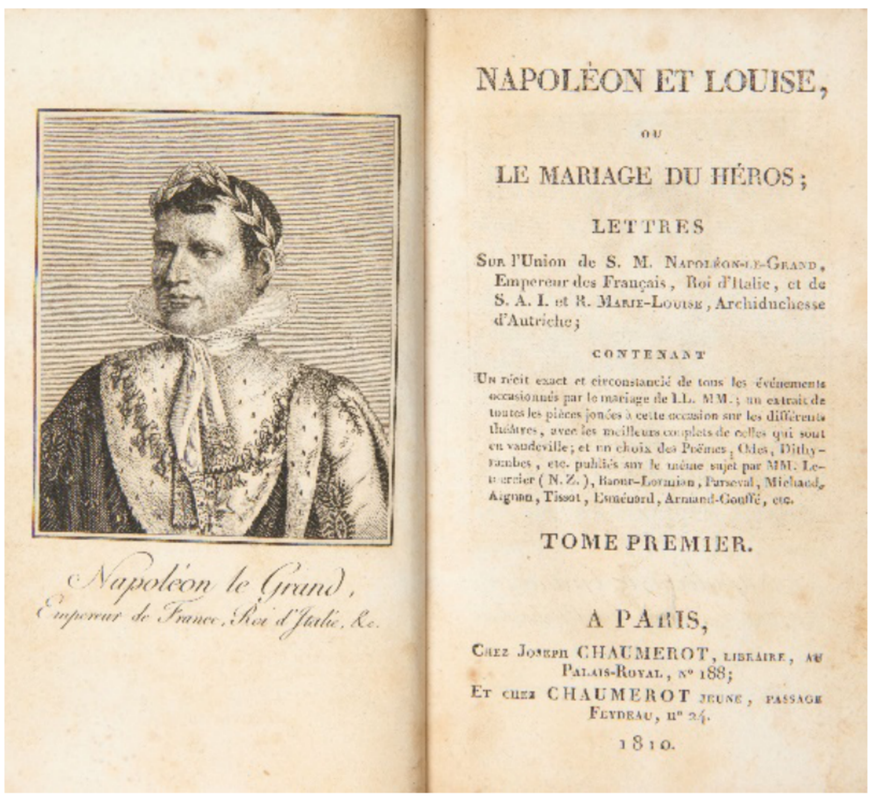

Кодекс Наполеона.
1810 р.

Словник

- ***Ко́нсульство*** — період з 9 листопада 1799 р. до 18 травня 1804 р., коли влада фактично належала Наполеону Бонапарту, хоча й була обмежена законом.
- ***Ко́декс*** — зібрання правил і законів.
- ***Ко́декс Наполео́на*** (офіційно — Цивільний кодекс Франції) — великий звід цивільного права, розроблений групою юристів за часів правління Наполеона Бонапарта та за його участі.

Робота з документом

- *Ознайомтеся зі змістом окремих статей Кодексу Наполеона й дайте відповіді на запитання.*

Номер статті	Основний зміст
8	Кожний француз користується цивільним правом. *(Повна рівність не була передбачена, зокрема її не мали заміжні жінки й іноземні громадяни.)*
144–148	Шлюб — це договір, укладення якого можливе в разі дотримання певних вимог: досягнення шлюбного віку (для чоловіків — 18, для жінок — 15 років); взаємна згода подружжя; відсутність іншого шлюбу; надання дозволу батьків дітям, які не досягли певного віку (син — 25 років, донька — 21 року); майбутні чоловік і дружина не повинні бути близькими родичами. Закріплено громадянську форму шлюбу, його реєстрацію державними органами, а також визнання права на розлучення.
203	Батьки зобов’язані годувати, утримувати й виховувати дітей; діти повинні перебувати під владою батьків до досягнення повноліття (21 рік) або до укладення власного шлюбу.
213	Чоловік зобов’язаний надавати заступництво своїй дружині, дружина — виявляти послух чоловікові.
522	Власність на землю включає право власності на те, що знаходиться на поверхні, і на те, що знаходиться в землі.
544	Власність передбачає право користування та розпорядження речами, окрім забороненого законами.
711	Власність на майно набувають і передають через успадкування, дарування, за заповітом або внаслідок зобов’язань.

- *Порівняйте зміст ст. 522, 544 і 711 Цивільного кодексу зі змістом ст. 12 Декларації прав людини та громадянина (див. с. 19–20). Що спільного, а що відмінного в урегулюванні питання власності в обох документах?*
- *Проаналізуйте зміст ст. 8, 144–148, 203 та 213 Цивільного кодексу. Чиї інтереси захищали ці законодавчі приписи?*
- *Які групи населення піддавали дискримінації?*
- *Чи можуть такі правила існувати в сучасному світі?*

Значення Цивільного кодексу Наполеона

Ліквідував привілеї на підставі знатного походження.	Зняв обмеження на діяльність спілок та об’єднань.
Покращив зв’язок і транспорт.	Скасував залишки феодальної системи, кріпацтво й повинності.
Установив рівність громадян.	Узаконив право власності.

2. Франція в період імперії. Наполеонівські війни

У **1804 р.** Бонапарта урочисто проголосили імператором Наполеоном I. На зміну Першій республіці, проголошеній у 1792 р., прийшла ***Перша імперія***.

Опинившись на вершині влади, Наполеон правив одноосібно. За віддану службу імператор винагороджував, а на критиків його правління чекало покарання. Відтоді жорстке самовладне правління Наполеона Бонапарта, а згодом і його послідовників, називають *бонапартизмом*. Та загалом політику імператора підтримували промисловці, банкіри, торгівці й селяни. Французи добре пам'ятали Францію за часів правління Бурбонів і не хотіли повернення «старого порядку».

У країні розвивалися промисловість і сільське господарство, що сприяло зростанню добробуту багатьох людей. Водночас французи сплачували значні кошти на забезпечення військових потреб Наполеона.

У зовнішній політиці Наполеон прагнув поширити французькі порядки на інші країни Європи та світу. Він заявляв, що мріє про вільну й мирну «європейську асоціацію» з однаковими принципами правління, системою вимірювання, валютою та Цивільним кодексом. Через півтора століття деякі із цих його намірів було втілено в Європейському Союзі (ЄС).

Наполеонівські війни стали продовженням революційних воєн між Францією та союзами інших європейських держав. Незважаючи на опір кількох коаліцій європейських монархій, Наполеон зумів установити контроль над більшою частиною Італії, Нідерландами, Бельгією, Люксембургом, а також частиною Німеччини й Австрії, де він створив Рейнський союз із понад півтора десятками німецьких держав. Пруссія також потрапила в залежність від Франції, а її територію було зменшено.

З-поміж великих держав боротьбу з Наполеоном продовжувала лише економічно сильніша за Францію Британія з її потужним флотом. Не маючи власної сухопутної армії, британці потребували союзників для війни проти французів на континенті.

1805 р. Британія знайшла таких союзників — Росію та Австрію, і війна відновилася як на морі, так і на суходолі. Того ж року англійська ескадра під командуванням адмірала *Горація Нельсона* майже повністю знищила об'єднаний франко-іспанський флот біля ***мису Трафальгар*** в Іспанії. Адмірал Нельсон був смертельно поранений, а французький адмірал потрапив у полон. Ця перемога у війні з Францією забезпечила Британії панування на морі.

Словник

- ***Імпе́рія*** — велика держава, очолювана, як правило, імператором, що має у своєму складі різні території і народи, часто підкорені силою.
- ***Наполео́нівські ві́йни*** — кілька великих воєн у період із 1803 по 1815 р., у яких Французька імперія на чолі з Наполеоном Бонапартом та її союзники протистояли коаліціям європейських держав, фінансованим і зазвичай очолюваним Великою Британією.

Натомість на суходолі Наполеона супроводжував успіх. На початку грудня **1805 р.** французька армія здобула важливу перемогу над австро-російськими військами в битві під ***Аустерліцем*** (нині територія Чехії).

Імператор вважав цю перемогу найблискучішою з-поміж здобутих ним. Австрія мусила просити миру й поступилася Франції певними територіями. Успіхи Наполеона занепокоїли Пруссію, і вона вступила у війну проти Франції. Невдовзі Пруссія зазнала нищівної поразки, і французька армія ввійшла в її столицю Берлін.

Тепер майже вся Європа, крім острівної Британії, лежала біля ніг Наполеона. Щоб економічно підірвати могутність Великої Британії, імператор Франції оголосив про запровадження так званої *Континентальної системи* (або *блокади*), тобто заборони французам і союзним чи залежним від Франції європейським країнам торгувати з Британією.

Однак блокаду виявилося важко здійснити. До того ж вона шкодила самій Франції. Заборонами часто нехтували, процвітала контрабандна торгівля, а разом із нею і корупція на митницях. Навіть дружина Наполеона Жозефіна Богарне не гребувала контрабандними товарами. За кілька років Наполеон розчарувався в дієвості Континентальної системи.

- *Розгляньте англійську політичну карикатуру. Її персонажі — пересічний англієць і Наполеон Бонапарт.*
- *Який настрій в одного та в іншого? У якій фізичній формі вони перебувають? Які страви й напої на їхніх столах? Як ви вважаєте, яку думку обстоює художник своїм малюнком?*



Блокада проти блокади. Ілюстрація із журналу. *1807 р.*

Наполеон переніс воєнні дії на територію Східної Пруссії, розбив розміщені там російські війська й захопив половину прусської території. Оскільки французька армія також була виснажена, у **1807 р.** в ***м. Тільзиті*** Франція підписала з Росією договір. Росіяни визнали всі завоювання французів у Європі й зобов'язалися приєднатися до Континентальної системи. З польських земель, які перебували під контролем Пруссії, з волі Наполеона було утворено Варшавське герцогство.

Наступного року він завоював Іспанію і посадив на іспанський трон свого брата. Однак через партизанську війну повністю підкорити країну Наполеону не вдалося.

Натомість *війна 1809 р. проти Австрії* була блискавичною. Розбивши австрійців, Наполеон змусив їх приєднатися до блокади Британії.

У результаті успішних воєн станом на 1812 р. імперія Наполеона досягла вершини своєї могутності, а він став володарем майже всієї Європи. На підвладних Франції територіях проводили реформи, скасовували середньовічні пережитки та феодальні порядки.

Наполеон також хотів контролювати Індію, яка була тоді британською колонією. Оскільки Велика Британія панувала на морях, єдиною можливістю завоювати Індію був похід суходолом, на шляху якого була Росія. Отже, щоб здійснити задумане, Наполеон мав спочатку встановити контроль над Росією — ненадійним союзником, який таємно готував напад на Францію. Росію дратувала політика Наполеона щодо відродження незалежності Польщі й дух Французької революції загалом. Натомість Наполеона насторожували загарбницькі наміри росіян у Східній Європі та Середземномор'ї.

До то ж Росія порушувала Континентальну систему й торгувала з Англією. Наполеон використав це як привід для вторгнення. Він не мав на меті завоювати чи зруйнувати Росію, а лише хотів примусити царя Олександра I виконувати підписані ним договори та не шкодити Франції. До літа 1812 р. обидві держави завершили підготовку до нової війни: Франція уклала союз із Пруссією та Австрією, Росія — зі Швецією та Османською імперією.

У червні 1812 р. Наполеон із понад 600-тисячною багатонаціональною «великою армією» розпочав *російську кампанію*. Він планував розгромити основні сили супротивника в головній битві поблизу кордону й посадити Олександра I за стіл переговорів.

Здобувши перемогу в кількох боях, Наполеон швидко просувався вперед, намагаючись схилити ворожу армію до вирішального бою. Однак російське військо, яке мало значну чисельну перевагу, уникало великої битви й відступало в глиб країни. При цьому росіяни застосовували тактику *випаленої землі*: спалювали села й міста, знищували худобу та посіви, щоб позбавити наполеонівську армію житла й продовольства.

Відступаючи перед армією Наполеона, у вересні 1812 р. росіяни опинилися під Москвою. Поблизу с. Бородіна вони нарешті наважилися на великий бій, який завершився тактичною перемогою французів. Зазнавши великих втрат, росіяни знову відступили. Чимало вояків дезертирувало до довколишніх міст і сіл, де займалися грабунками та мародерством.

Наполеон без бою ввійшов у підпалену росіянами Москву. Пожежа не лише знищила будівлі, які були в місті переважно дерев'яними, а й поглинула тисячі покинутих напризволяще російськими військами поранених солдатів і мешканців сиротинців.

Свідчення

«Сьогодні я оглянув головні квартали. Це було вражаюче місто; я кажу “було”, тому що сьогодні понад половину міста спалено».

З листа Наполеона, 18 вересня 1812 р. (https://techno.nv.ua/ukr/popscience/listi-napoleona-zi-spalenoji-moskvi-vistavili-na-aukcion-50370637.html)

Царя, з яким Наполеон планував укласти мир, та його оточення в місті не було: Олександр І, як і його військо, завчасно втік. У наступні тижні брак їжі та корму для коней, а надто переохолодження призвели до великих втрат у війську Наполеона.

- *Розгляньте репродукцію картини. Яким видається вам настрій Наполеона та його війська? Які в переможців переважають емоції: ейфорія від здобуття ворожого міста, стурбованість чи ще якісь? Як ви вважаєте, про що думав Наполеон, коли він споглядав Москву, яку охопила пожежа?*



А. Альбрехт. Наполеон у палаючій Москві. *1841 р.*

Наполеон вирішив повертатися назад. Зворотний шлях французів через сильні грудневі морози й голод був трагічним: менше шостої частини «великої армії» вціліло й перетнуло кордон. На теренах *України* опинилося чимало військовополонених із числа вояків наполеонівської армії, яких перемістила на українські землі російська влада.

Наполеон на півдорозі залишив армію і подався на батьківщину, аби зібрати нове військо для продовження боротьби.

Причини невдачі Наполеона в російській кампанії

1. Украй складні погодні умови: спекотне літо, дощова осінь і люті морози взимку.

2. Погане забезпечення війська озброєнням, теплим одягом, продовольством і кормом для коней, адже Наполеон не готувався до тривалої війни.

3. Відсутність у Росії нормальних доріг і мостів, якими військо могло б швидко просуватися, а надто в умовах непогоди.

4. Хвороби (зокрема тиф і кишкові захворювання) серед вояків, спричинені інфекціями, морозом і недоїданням.

5. Злиденність селян, у яких французи не могли купити чи відібрати харчі (як вони робили це в Європі), бо селянам-кріпакам самим не було чого їсти.

6. Падіння дисципліни у війську (грабунок місцевих селян, непідкорення командирам) унаслідок зазначених вище причин.

Вочевидь, шансів на перемогу в нього було небагато. Пруссія та Австрія розірвали з Францією договори й перейшли на сторону ворогів Наполеона. Скориставшись ситуацією, навесні 1813 р. Росія, Велика Британія, Пруссія, Швеція, Іспанія, Португалія, згодом і Австрія об'єдналися і розпочали війну проти Франції.

У **жовтні 1813 р.** Наполеон зазнав поразки в «битві народів» під ***м. Лейпцигом***. На початку наступного року союзні армії вступили на територію Франції, а наприкінці березня 1814 р. ввійшли в Париж і переможно завершили війну.

Переможці змусили Наполеона зректися престолу й відправили його в «почесне» вигнання на о. Ельба. Французька імперія розпалася, адже країну змусили відмовитися від усіх територій, завойованих під час наполеонівських воєн. Переможці дозволили зайняти французький королівський престол Людовіку XVIII з династії Бурбонів. Проте невдовзі Наполеон залишив о. Ельба й тріумфально повернувся до Франції. У березні 1815 р. він знову посів французький престол. Розпочалися так звані ***Сто днів*** Наполеона.

Після остаточної поразки в **червні 1815 р.** від військ антифранцузької коаліції під бельгійським містом ***Ватерлоо*** Наполеон удруге зрікся престолу. Останні роки життя він провів як полонений англійців на о. Свята Єлена в Атлантичному океані. Там він і помер за загадкових обставин у 1821 р. Згодом його прах перепоховали в Парижі. Епоха Наполеона Бонапарта й наполеонівських воєн добігла кінця.

Свідчення

- *Ознайомтеся, як оцінюють Наполеона його сучасник і нинішній історик. Яким він постає в цих висловленнях? Чому він справляє настільки різне враження? Як особисто ви оцінюєте постать Наполеона?*

  «Надмірний його вплив на долі народів порушував загальну рівновагу. …Надлишок життєвої сили людства, зосереджений в одній голові, цілий світ, представлений, зрештою, мозком однієї людини, стали б згубними для цивілізації, якби це тривало далі. …річки крові, переповнені кладовища, материнські сльози — усе це грізні обвинувачення. …Скарга на імператора досягла небес, і його падіння було неминуче. Він заважав Богу».

  Віктóр Гюго, французький письменник XIX ст. (Знедолені. — Харків : Фоліо, 2015. — С. 42)

Словник

Сто днів — період другого правління імператора Наполеона I (20 березня — 22 червня 1815 р.) після його втечі з о. Ельба.

«Він був більш успішним як політик, ніж як полководець, тому що, урешті-решт, він програв. Але політичні досягнення та проведені ним реформи тривали. Вони й нині визначають більшою мірою суспільне життя Франції та впливають на закони в усьому світі. …Він був політичною твариною. Він любив владу. Зазнав краху в зовнішній політиці, оскільки не дуже вмів іти на компроміси… Йому доводилося домінувати над усім, що ставало на його шляху. Керував або Наполеон, або ніхто».

Рейф Блауфарб, сучасний американський історик (https://artsandsciences.fsu.edu/article/political-animal-fsu-history-professor-discusses-reign-and-impact-napoleon-bonaparte)

- *Знайдіть в інтернеті відеосюжет про відтворення битви під Ватерлоо (Battle of Waterloo 2025 Full Reenactment). На які особливості одностроїв та озброєння, що використовували понад два століття тому, ви звернули увагу?*
- *Чим, на вашу думку, приваблюють історичні реконструкції тисячі учасників і глядачів? Наскільки вони можуть бути пізнавальним історичним джерелом для сучасної людини?*

3. Віденський конгрес (з'їзд). Створення Священного союзу

Віденський конгрес **(вересень 1814 — червень 1815 р.)** був першим міжнародним зібранням представників усіх (окрім Османської імперії) великих європейських країн. Його скликали, щоб вирішити долю Франції, узгодити територіальні зміни й нові кордони в Європі, а також домовитися про те, якою буде післявоєнна Європа.

У червні 1815 р. було підписано заключний документ Віденського конгресу. Він зафіксував територіальний переділ у Європі, а також правила, на яких мають будуватися міжнародні відносини в усьому світі.

Рішення Віденського конгресу щодо Франції

- Відновлення влади Бурбонів.
- Позбавлення Франції всіх завойованих нею територій і повернення країни до довоєнних кордонів 1792 р.
- Виплата переможцям багатомільйонної контрибуції.

Територіальні зміни в Європі внаслідок Віденського конгресу

- Із численних німецьких держав і частини австрійських володінь утворено Німецький союз. Провідними й приблизно рівними в ньому були Австрія та Пруссія.
- Італія залишилася роздробленою.
- Відновлено Папську область і Неаполітанське королівство.
- Утворено Швейцарську Конфедерацію.
- До Голландії приєднано Бельгію та Люксембург, які разом утворили Королівство Нідерландів.
- До Швеції приєднано Норвегію.

У результаті Віденського конгресу в Європі склався *новий міжнародний порядок*, який отримав назву *Віденська система*. Цей порядок тримався на двох засадах.

По-перше, держави — учасниці Віденського конгресу прагнули відновити в Європі стан речей, який існував до Французької революції і

Наполеона. Ідея збереження рівноваги сил на континенті була головною при перекроюванні кордонів держав.

По-друге, великі держави, зокрема й переможена Франція, мали взяти на себе спільну відповідальність за мир і спокій у Європі.

Ці ідеї було підкріплено створенням восени 1815 р. ***Священного союзу*** між австрійським, прусським і російським монархами. Невдовзі до нього приєдналися Франція та ще кілька держав.

Метою Священного союзу було забезпечення непорушності рішень Віденського конгресу. Однак суперечності між європейськими державами розхитували його. На початку 1830-х років це крихке об'єднання, по суті, розпалося.

Свідчення

- *Розгляньте карикатуру британського художника, створену ще до ухвалення рішень Віденського конгресу. На карті Європи танцюють тваринні символи Австрії (двоголовий орел), Росії (ведмідь) і Пруссії (одноголовий орел). Російський ведмідь пританцьовує на Польщі, австрійський орел — на Саксонії, а прусський — на Італії. Чому, на вашу думку, художник са́ме так розмістив «танцівників»?*



Ч. Вільямс. Віденські забави, або Гармонія союзників на Віденському конгресі, тобто плата за музику. *1815 р.*

Основні події

1799–1804 рр. — період Консульства.
1804–1814 рр. — Перша імперія у Франції (імперія Наполеона).
1814–1815 рр. — Віденський конгрес.
1815 р. — створення Священного союзу.

Словник

Свя́щенний сою́з — союз європейських монархів, укладений після краху наполеонівської імперії з метою гарантування непорушності рішень Віденського конгресу та придушення можливих революцій у Європі.



Запитання та завдання

1. Які були передумови встановлення у Франції Консульства та яку роль відігравав у владі Наполеон Бонапарт?
2. Якими були напрями внутрішньої і зовнішньої політики Франції в період Консульства? Яких було досягнуто результатів?
3. У чому, на вашу думку, полягає історичне значення Кодексу Наполеона як для Франції, так і для Європи загалом?
4. Які причини й обставини зумовили термідоріанський переворот і прихід до влади Бонапарта?
5. Більшість французів підтримувала Наполеона Бонапарта, бо сподівалася, що він
А продовжить справу протестантської Реформації
Б відновить владу Людовіка XVI
В забезпечить для нації стабільність і достаток
Г поширюватиме ідеї демократії у світі
6. Охарактеризуйте наполеонівські війни та їхні наслідки.
7. Покажіть на карті атласу основні події наполеонівських воєн.
8. Які, на вашу думку, причини краху наполеонівської імперії? Обґрунтуйте вашу відповідь.
9. Яку мету переслідували держави — переможниці Наполеона на Віденському конгресі?
10. Імператори, які уклали Священний союз, запевняли, що їх «об'єднують узи справжнього й нерозривного братерства» та вони «простягають руку безкорисливої допомоги». Із часу підписання союзу міждержавні відносини потрібно підпорядковувати Божим законам, а у світовій політиці керуватися «заповідями любові, правди й світу». Чого, на вашу думку, у цих словах більше — щирості чи намагання приховати справжню мету й наміри? Обґрунтуйте вашу точку зору.
11. Поясніть, що означають історичні поняття «абсолютизм», «революція», «революційні війни», «диктатура», «Консульство», «імперія»; «Кодекс Наполеона», «Сто днів Наполеона», «Священний союз».
12. Головною метою Віденського конгресу (1815) було
А повернення Європи до умов, які існували до Французької революції
Б сприяння об'єднанню Італії
В відновлення могутності Священної Римської імперії
Г поширення ідей Французької революції на всю Європу
13. Хронологічно правильний порядок французьких правителів поданий у рядку
А Людовік XVI → Наполеон → Робесп'єр
Б Робесп'єр → Наполеон → Людовік XVI
В Людовік XVI → Робесп'єр → Наполеон
Г Наполеон → Людовік XVI → Робесп'єр
14. Одним із головних наслідків правління Наполеона у Франції було
А посилення влади Римо-католицької церкви
Б масова еміграція французів до Америки
В вигідні для Франції торговельні угоди з Великою Британією
Г відновлення політичної стабільності
15. ***Дискусія.*** Знайдіть додаткову інформацію про історичну постать Наполеона Бонапарта та проведіть диспут на тему «Наполеон був героєм чи лиходієм?».

16. Обговоріть гіпотетичний сценарій «У якому напрямі могла б розвиватися історія Європи та світу, якби Наполеон виграв битву при Ватерлоо?».

17. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

УЗАГАЛЬНЕННЯ
до розділу I «Європа в час Французької революції та наполеонівських воєн»

- Епоха Французької революції (1789–1799) і наполеонівських воєн (1803–1815) стала переломним періодом в історії Європи, що заклав фундамент розвитку демократії, сприяв появі національних держав, удосконаленню міжнародних відносин.
- Французька революція не тільки повалила абсолютну монархію як віджилу форму держави, ліквідувала залишки феодалізму у Франції, а й сприяла руйнуванню феодалізму й абсолютизму в усій Європі.
- Революція стала цінним уроком і довела, що тільки народ, наділений усією повнотою влади, може й повинен захищати свої права, незважаючи на можливі втрати в цій боротьбі.
- Проголошені у французькій Декларації прав людини та громадянина ідеали свободи, рівності й братерства стали дороговказом для інших націй у їхньому русі до демократичного устрою.
- Якобінська диктатура засвідчила, що беззаконня, терор і насильство проти народу, якими б гаслами їх не прикривали, не мають виправдання та історично приречені.
- Ідеї Французької революції оволоділи Європою, сприяли зростанню національної свідомості й зміцненню прагнення до свободи та соціальної справедливості.
- Ці й інші прагнення були закріплені в Кодексі Наполеона. Рівність перед законом, недоторканність власності, а також інші приписи Кодексу Наполеона були поширені на законодавство інших країн, вони відіграли позитивну роль у їхній демократизації.
- Наполеонівські війни були жорстокою сторінкою в європейській історії, бо забрали життя мільйонів людей. Вони перекроїли політичну карту континенту, сприяли згуртуванню національних держав і поширенню ліберальних ідей на землях, якими пройшла французька армія.

Запитання та завдання

- Підготуйте навчальний проєкт на тему «Утвердження громадянської рівноправності: від Декларації прав людини та громадянина до Цивільного кодексу Наполеона». Презентуйте його в класі.



РОЗДІЛ II



ЄВРОПА Й АМЕРИКА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (1815–1870)

§ 4. Індустріальна революція в країнах Західної Європи та її наслідки

1. Передумови та перебіг індустріальної революції

Індустріальна** (промислова) **революція була важливим кроком у розвитку людства. Вона розпочалася в Англії в середині XVIII ст. і тривала впродовж усього «довгого» XIX ст., охопивши також інші країни Європи та США.

Початок ***індустріалізації*** пов'язують із технічними вдосконаленнями в *текстильній промисловості*. Завдяки впровадженню нової техніки робітники виробляли більше товарів, що мали нижчу собівартість. Зокрема, у другій половині XVIII ст. в Англії була сконструйована *механічна прядка*, яку назвали «Дженні». Завдяки їй можна було використовувати водночас кілька веретен із нитками замість одного. Механічний пристрій виконував роботу, з якою раніше справлявся майже десяток робітників. Невдовзі у Великій Британії з'явилися тисячі таких прядок.



Робітниця біля механічної прядки «Дженні». *XVIII ст.*

Словник

- ***Індустріа́льна револю́ція*** — час великих змін, коли машини стають важливою частиною життя людей.
- ***Індустріалізáція*** — перехід від ручної праці й ремісничого виробництва до машинного виробництва.

Ще однією новинкою в текстильній промисловості наприкінці XIX ст. став *ткацький верстат*, що механізував процес виготовлення тканини. Велике значення для кравецького, шевського й інших видів виробництва мало винайдення *прядильної машини*.

Не менш важливу роль в індустріальній революції відіграли нововведення в *металургійній промисловості*. У середині XIX ст. в Англії було запатентовано недорогий спосіб масового виробництва *сталі* — основного матеріалу для виготовлення різноманітної техніки, інструментів і машин, а також кораблів і будівель. Великий попит на залізничні рейки, кріплення, частини мостів заохочував до впровадження нових способів виплавляння металів.

Ще на початку XVIII ст. в Англії винайшли *паровий двигун*, за допомогою якого відкачували воду із шахт. Після вдосконалення його почали використовувати в залізничних локомотивах і морських суднах. Тоді ж з'явилися *локомобілі* — пересувні парові установки, які використовували в сільському господарстві й на будівництві.

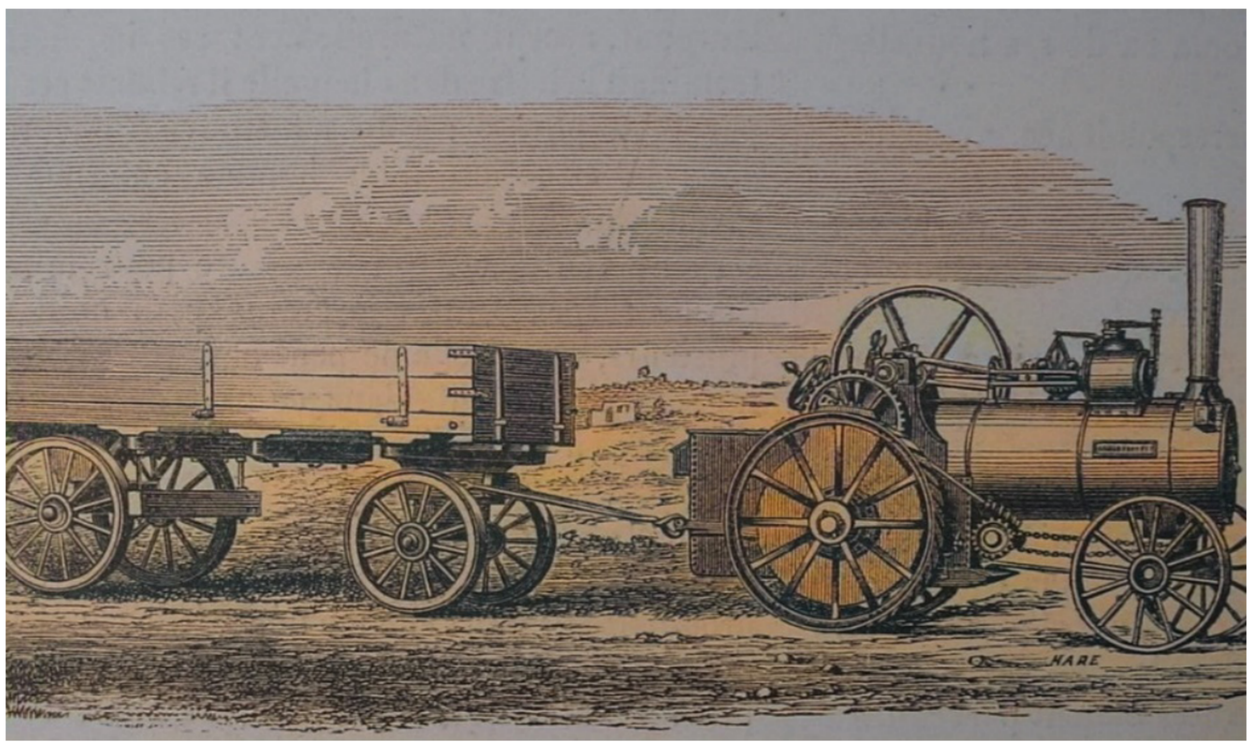

Локомобіль. Ілюстрація із журналу. *1872 р.*

Двигун внутрішнього згоряння (спочатку — газовий, а згодом — на рідкому паливі) — ще один важливий винахід часів індустріальної революції. Великого поширення в промисловості й транспортній галузі набув двигун, що працював на нафті.

Уже на початку XIX ст. з'явилися перші *динамо-машини* (електричні генератори). Їх використовували не тільки для вироблення електроенергії, але і як електродвигуни. Наприкінці століття навчилися передавати електроенергію на значні відстані по дротах; з'явилися перші *електростанції*.

Суттєвих змін зазнав також *транспорт*. До появи парового двигуна сировину й готову продукцію перевозили возами або човнами. На початку XIX ст. в США було побудовано перший у світі колісний пароплав. У середині століття пароплави вже переміщали вантажі через Атлантичний океан. Для обшивки дерев'яних корпусів, а згодом і для виготовлення суднових корпусів почали використовувати метал.

На морських суднах установлювали поршневі парові машини, пізніше — парові турбіни. Це збільшило потужність і швидкість суден і, як наслідок, пожвавило морську торгівлю.

Розвиткові міжнародної торгівлі неабияк сприяло будівництво *каналів*. Подією світового значення стало відкриття в середині XIX ст. в Єгипті Суецького каналу, який з'єднав Середземне та Червоне моря,

сполучивши Європу й Азію. Зокрема, завдяки каналу шлях з Англії чи Нідерландів до Індії скоротився майже на 13 тис. кілометрів.

- *Перегляньте короткометражний фільм «Прибуття потяга на вокзал Ла-Сьота» (1896). Зверніть увагу на вбрання та багаж людей, які виходять із вагонів, а також зустрічають поїзд. Зробіть висновок щодо того, представники / представниці яких соціальних верств користувалися в ті часи послугами залізничного транспорту.*
- *Як ви думаєте, камера оператора зафіксувала реальних пасажирів / пасажирок чи це постановчий фільм із залученням акторів, які грали роль пасажирів / пасажирок?*

- *Перегляньте відеосюжет про Берту Бенц, першу водійку, винахідницю міжміських автомобільних поїздок, ділову партнерку й дружину німецького автоінженера та винахідника Карла Бенца, яка здійснила першу в історії автомобільну поїздку на довгу (понад 100 км) відстань. Наскільки, на вашу думку, важливим для утвердження рівності між жінками й чоловіками було те, що жінки активно опановували кермування автомобілем?*
- *Як ви вважаєте, для людей якого соціального статусу та яких статків були доступними перші автомобілі?*

На початку XIX ст. в Англії з'явилися перші *паротяги*. Одразу істотно зросла продуктивність залізничних перевезень, зокрема пасажирських. У середині століття у Великій Британії збудували тисячі кілометрів залізниць. Також англійці розробили нову технологію для дорожнього будівництва з використанням щебню. Дороги стали рівнішими й більш довговічними.

Активно розвивалася *хімічна промисловість*: було створено речовини, необхідні для виробництва скла, фарб, відбілювачів, штучних добрив, ліків тощо.



Ватажок луддитів.
Гравюра. 1812 р.

Завдяки технічним удосконаленням *друкарські верстати* перетворилися на машини швидкого друку. Новим явищем стала *фотографія*.

З першої чверті XIX ст. поширився *оптичний телеграф*, проклали телеграфні кабелі, зокрема й підводні, між розвиненими країнами та метрополіями й колоніями. З винайденням телефону почав активно розвиватися *телефонний зв'язок*. Перші телефонні станції з'явилися в США, а потім у Європі — у Парижі, Берліні, Одесі, Ризі й Варшаві.

Технічні нововведення робили працю багатьох робітників непотрібною. «Зайвих» робітників власники фабрик звільняли, і їхні родини залишалися без засобів для виживання. Унаслідок цього

поширився рух *луддитів* (руйнівників машин). Їхнє найменування походить від прізвища підмайстра Лудда, який власноруч зруйнував свій в'язальний верстат.

Україна у світі

Порівняно з країнами Західної Європи та США, на теренах України промислова революція розпочалася на пів століття пізніше — у середині XIX ст., оскільки на той час наша країна ще не відновила державну незалежність: західні землі входили до складу Королівства Польського та Великого князівства Литовського, Галичина — до імперії Габсбургів, східні землі, багаті на вугілля та залізо, — до Російської імперії.

Незважаючи на це, в Україні відбувся перехід від мануфактур до фабрик із застосуванням парових машин. Виникли цукрова промисловість (понад 200 цукроварень), суконна (понад 150 фабрик). Також розвивалися металургійна промисловість, машинобудування, військова галузь (завод «Арсенал» у Києві, порохові заводи в Шостці на Сумщині, корабельні — у Херсоні та Миколаєві). У Києві, Луганську, промислових центрах Донеччини, Катеринославі (нині м. Дніпро) постали перші машинобудівні заводи, у Маріуполі — суднoремонтний завод. Уже в першій половині XIX ст. в Україні працювали майже 650 промислових підприємств. Швидкими темпами прокладали залізниці.

Важливу роль у здійсненні індустріальної революції на українських землях відігравали європейські інвестиції. Вони, наприклад, становили понад дві третини вкладень капіталу в гірничодобувну та металургійну промисловість. Зокрема, наприкінці XIX ст. шотландці збудували Луганський ливарний завод, бельгійці — металургійні заводи в містах Маріуполі та Єнакієвому на Донеччині. Британський підприємець Джон Г'юз заснував велику металургійну компанію, яка освоювала територію сучасних Донецької та Луганської областей України, а уельські фахівці запустили першу доменну піч.

Отже, **Україна в тісній співпраці з країнами Західної Європи була повноправним учасником індустріальної революції**.



Завод із виробництва сівалок, заснований англійськими підприємцями братами Ельворті в Єлисаветграді (нині м. Кропивницький)

2. Вплив індустріальної революції на повсякденне життя людей

Індустріальна революція змінила не тільки промислове обличчя світу, а й повсякденне життя людей, їхню працю та сімейний уклад.

Якість життя людей, як і раніше, залежала від того, до якої суспільної верстви вони належали. Якщо в попередню епоху межа проходила між спадковими аристократами, духівництвом, буржуазією, з одного боку, і селянами — з іншого, то в XIX ст. ще більші відмінності виникали між трьома основними класами ***індустріального суспільства***: 1) *робітничим* (фабричні й заводські робітники); 2) *середнім* (службовці, власники середнього та малого бізнесу, політики, адвокати, митці, службовці) і 3) *вищим* (власники й менеджери великого бізнесу).

Належність до одного з трьох класів визначали рівень освіти, рід занять, а також дохід. Статки тепер необов'язково залежали від походження та знатності людини, а часто були результатом її підприємливості. «Статус» уже не передавали в спадок від батьків до дітей (як, наприклад, графський титул), підприємливі люди досягали його, по суті, «з нуля». Чимало людей піднімалося соціальною драбиною вгору тільки завдяки власним зусиллям.

Рівень життя представників середнього й вищого класів загалом зростав. Вони могли дозволити собі добре харчування, дороге модне вбрання, прислугу, коштовності тощо.

- *Розгляньте репродукцію картини ірландського художника, на якій зображено пасажирів — представників середнього класу в багатомісному автобусі на кінській тязі в Лондоні. Опишіть убрання пасажирів / пасажирок і висловте припущення щодо роду їхніх занять.*



Дж. В. Джой. Омнібус «Bayswater». *1895 р.*

Найвразливішим був робітничий клас. Раніше подружні пари та їхні діти часто працювали пліч-о-пліч на сімейній фермі чи в магазині або в інший спосіб розподіляли свою працю на користь сім'ї. Наприклад, у Великій Британії у XVIII ст. було поширеним явище, коли жінки й

Словник

Індустріáльне суспíльство — суспільство, сформоване в процесі індустріалізації завдяки появі нових форм організації праці (масове виробництво, механізація, автоматизація тощо).

чоловіки в селі працювали вдома, займалися прядінням тканини та ткацтвом на замовлення торгівців.

Унаслідок індустріальної революції багато жінок важко працювали на бавовняних фабриках, а чоловіки — у шахтах і на заводах. Розширення фабричного виробництва та промислових міст для більшості робітників-чоловіків означало відокремлення дому від роботи. Часто потреба в грошах спонукала чоловіків залишати сім'ю в пошуках роботи в місті. У них залишалося обмаль часу й сил, щоб зберегти стосунки зі своїми дружинами та дітьми.

Жінки також знаходили роботу поза домом. Зокрема, незаміжні жінки часто працювали прислугою. Багато британок працювало на текстильних фабриках, аби допомогти своїм сім'ям зводити кінці з кінцями.

Поширеною, особливо в текстильній промисловості, була дитяча праця. Власники фабрик цінували робітників, які своїми маленькими пальцями могли працювати з делікатними механізмами. При цьому жінкам і дітям платили мало, адже їхню роботу вважали менш кваліфікованою, ніж роботу чоловіків, хоча норми виробітку й умови праці були однаково важкими та небезпечними.

Умови життя робітничих родин були дуже складними. Міста були тісними, помешкань для людей, які прибували із сіл, не вистачало. Люди жили в нетрях або в перенаселених тісних приміщеннях. Людські відходи та нечистоти не вивозили й не знезаражували, нерідко скидали у водойми, звідки люди потім брали отруйну воду. За таких обставин легко було заразитися тифом, туберкульозом чи холерою. Тяжкі захворювання були частими, а смертність високою. Тривалість життя була короткою, і смерть робітника чи робітниці у віці до 30-ти років не викликала подиву.

Аби покласти край жебрацтву, змусити працювати бідняків і волоцюг, у Франції, наприклад, створювали «робітні будинки». Умови праці й проживання були суворими, застосовували тілесні покарання.

- *Розгляньте фото. Наскільки умови, у яких жила більшість робітничих родин, відповідали потребам людини? Якого начиння, меблів чи інших предметів бракує, на ваш погляд, у помешканні?*
- *Порівняйте зовнішній вигляд і настрій людей на цьому фото та на картині Дж. В. Джоя (див. с. 48). Як ви вважаєте, чим зумовлені відмінності в образах зображених людей?*



Умови життя типової французької робітничої родини. *Фото. 1915 р.*

У країнах, де відбулася індустріальна революція, люди отримали кращий доступ до освіти. Стрімко розвивалося промислове друкарство. Суттєво зріс загальний рівень грамотності населення, отже, більше людей мали доступ до інформації.

Завдяки розробленню нових ліків, підготовці лікарів і спорудженню лікарень значно покращилося громадське здоров'я. Ці й інші нововведення поступово підвищували якість повсякденного життя людей.

3. Наслідки індустріальної революції

Загалом індустріальна революція мала далекосяжні наслідки.

Економічні наслідки

- Повсюдне запровадження фабричного виробництва; машини витіснили ручну працю; ремесло поступилося місцем промисловому виробництву.
- Створення машин нового типу, які за допомогою двигуна й передавальних механізмів здійснювали операції, що раніше виконували вручну.
- Перехід до машинної індустрії, поява великої фабрично-заводської промисловості.
- Зростання частки промислового виробництва й відповідне скорочення питомої ваги сільського господарства.
- Закладення основ ринкового виробництва. До середини XIX ст. європейське суспільство перетворилося з аграрного на промислове.

Соціальні наслідки

- Значне зростання чисельності найманих працівників.
- Виокремлення із середовища найманих працівників прошарку високооплачуваних фахівців, інженерів, менеджерів.
- Поява серед промислових робітників «робітничої аристократії», яку уособлювали кваліфіковані робітники й майстри.
- Активна участь в акціях протесту низькооплачуваних некваліфікованих робітників (підсобних працівників, вантажників, прибиральників та ін.), які становили значну групу робітничого класу.
- Поява професійних спілок і галузевих об'єднань робітників, а також загальнонаціональних профспілкових об'єднань на кшталт Британського конгресу тред-юніонів (1868).
- Виникнення нових професій, які тривалий час вважали «жіночими»: друкарка, секретарка, телефоністка.
- Поява організацій, які виступали за рівноправність чоловіків і жінок.
- Ухвалення в індустріальних країнах законів, які обмежували використання дитячої та жіночої праці, регулювали умови праці, установлювали тривалість робочого тижня.

Політичні наслідки

- Підприємці, які швидко розбагатіли, почали брати активну участь у політиці, у роботі органів влади.
- Індустріальна революція більшою мірою, ніж великі завойовники, перекроїла карту світу, забезпечила на півтора століття британський контроль над морями та найвигіднішими колоніями.
- Військові отримали нищівну зброю, яка вражала з великої відстані. Це знеособлювало війну, підвищувало здатність людини знищувати й убивати.

Культурні наслідки

- Розвиток і поширення науки. Найціннішими були практичні дослідження. Як релігія була характерною ознакою доби Середньовіччя, так наука стала ознакою індустріального суспільства.
- Оскільки індустріальна революція вимагала вищого рівня освіти робітників і менеджерів, підприємці фінансували школи, бібліотеки й університети в масштабах, про які ті раніше навіть не мріяли.
- Зростання впливу газет і журналів.
- Збагачення мови новими словами та зворотами, зумовлене розвитком техніки.

Побутові наслідки

- Набагато більше людей отримало доступ до якісних фабричних товарів, повсякденне життя стало комфортнішим.
- Поява нових засобів зв'язку — телеграфу й телефону.
- Поширення фотографії.
- Зміни в моді, інтер'єрі, оформленні вітрин тощо.

Індустріальна революція позначилася на *повсякденному житті людей, їхньому побуті та звичках*. Більшого значення набували матеріальні блага, зокрема масове виробництво предметів широкого вжитку, зростало прагнення людей до комфорту.

Розвиток побутової техніки був пов'язаний із появою електрики й винайденням першої електричної лампочки. До будинків почали підводити електроенергію. Першими побутовими електроприладами стали плита, праска, чайник, щипці для завивання волосся, яйцеварка. Водночас із появою побутових електроприладів розвивався ремонт побутової техніки.

На Всесвітній промисловій виставці 1867 року було представлено десятки електричних побутових і кухонних приладів. Пізніше було створено фен, удосконалено громіздкі пилососи, пральні машини, холодильники, посудомийні машини й іншу побутову техніку.

- *Розгляньте ілюстрації, на яких зображені вулиці Лондона в XVII ст. й на початку XX ст. Що нового з'явилося в житті міста завдяки індустріальній революції? Який висновок ви можете зробити, порівнявши ці два зображення?*



XVII ст.



Початок XX ст.

- *Які етапи переходу від традиційного до індустріального суспільства засвідчує вдосконалення трамвая?*

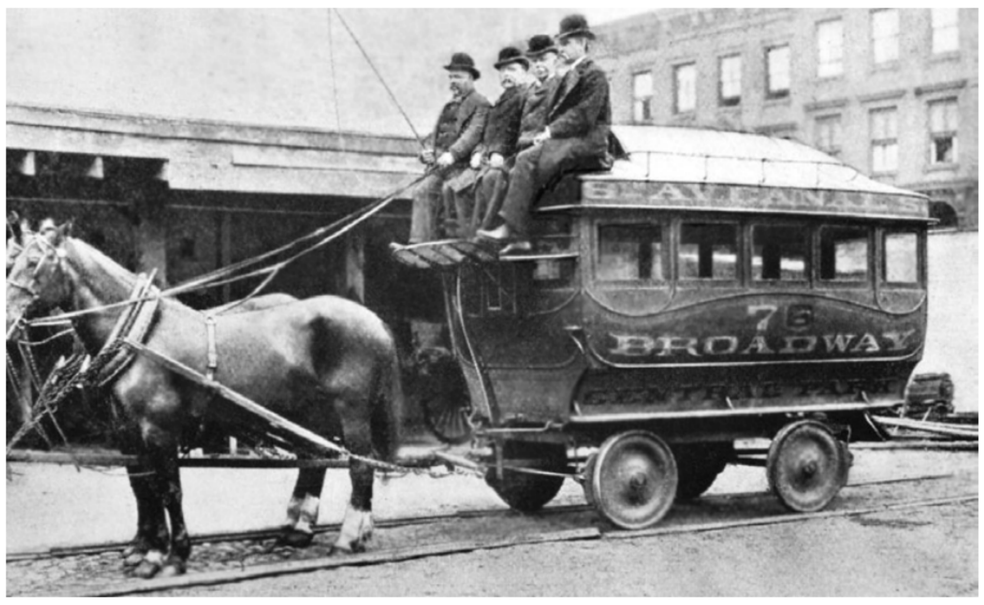

Нью-Йорк. *1850-ті роки*



Лондон. *1887 р.*



Львів. *1894 р.*

- *Які характерні ознаки мотоциклів різних епох свідчать про технічний прогрес?*

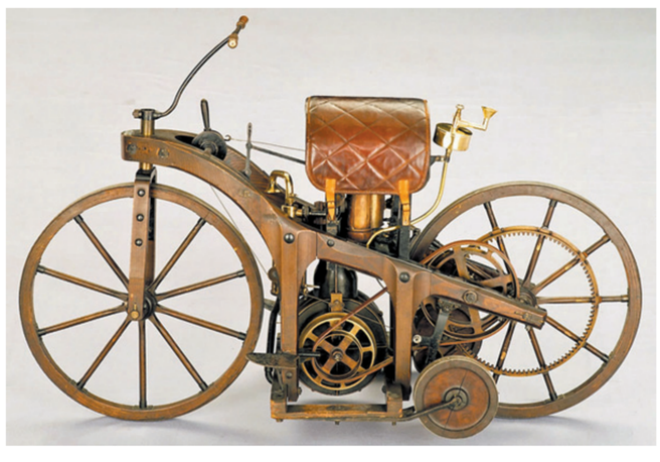

Мотоцикл Даймлера. *1885 р.*



Мотоцикл NSU. *1901 р.*



Сучасний мотоцикл. *XXI ст.*

4. Початок становлення індустріального суспільства

Індустріальна революція не обмежилася оновленням знарядь праці й методів господарювання. Вона охопила всі сфери суспільства. Зросла чисельність промислових робітників, зміцнилося становище промислової буржуазії; до виробництва залучили жінок.

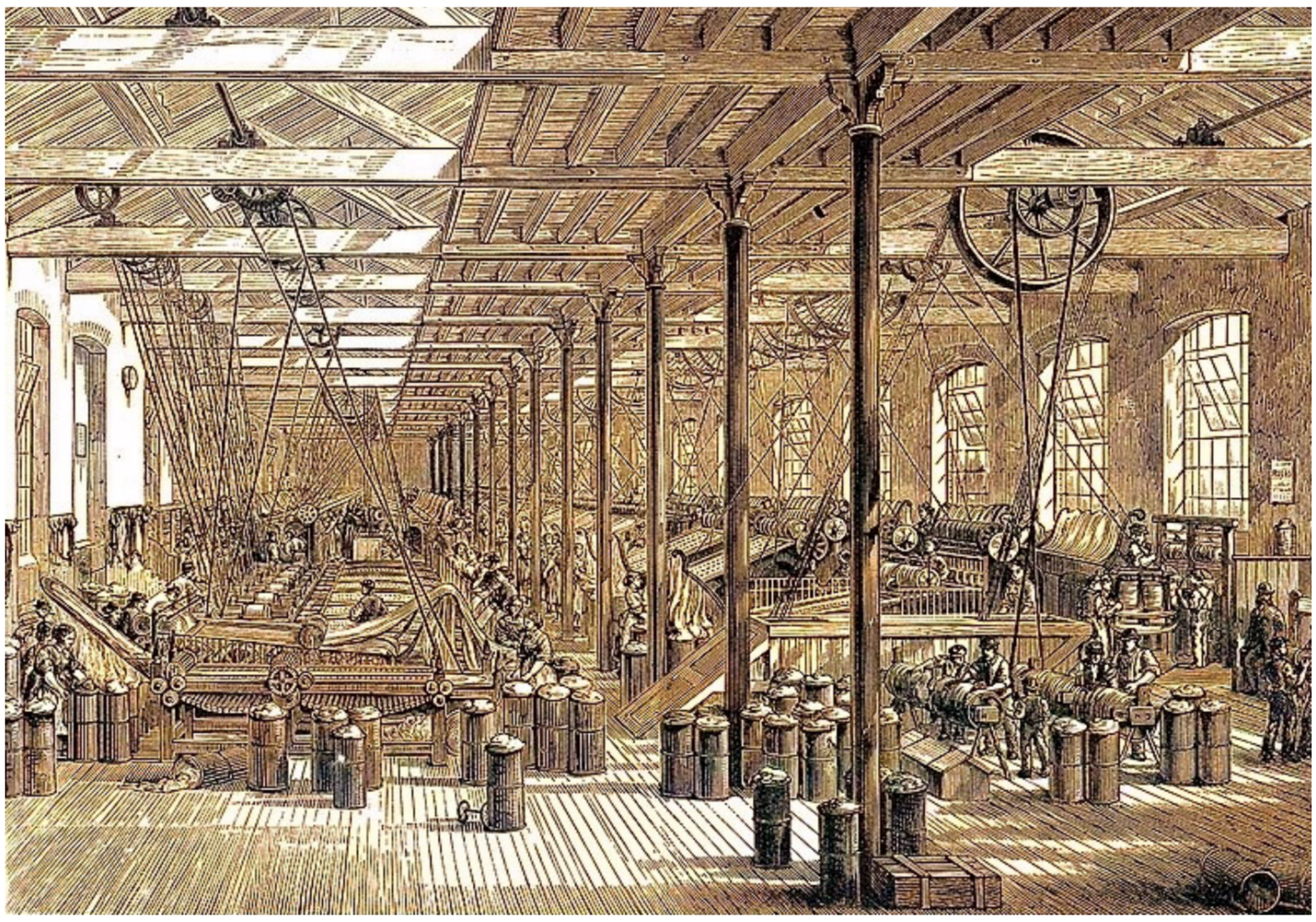

Невідомий художник. Прядильний цех канатної фабрики в м. Шедвеллі *(Англія)*. *Гравюра. 1878 р.*

Зосередження фабрик у містах зумовило їхній прискорений розвиток *(урбанізація)*, істотно змінило співвідношення кількості міського та сільського населення. Ніби магніт, міста́ притягували селян: адже фабрики й заводи давали надію на краще життя. Через масову міграцію в містах загострилася житлова проблема, з'явилося багато безпритульних. Міста ставали осередками соціального напруження. У розвинених країнах (наприклад у Франції) на законодавчому рівні ухвалили програми будівництва дешевого житла.

Зростання міст і міського населення, занепад відокремлених сільських громад, збільшення чисельності та впливу середнього класу, полегшення переходу з одного класу до іншого — усе це свідчило про початок становлення нового індустріального суспільства.

Його формування породжувало конфлікти між підприємцями й робітниками. Підприємці, аби збільшити прибутки, посилювали вимоги до своїх працівників: збільшували тривалість робочого дня, знижували норми оплати праці, запроваджували штрафи тощо. Для захисту своїх інтересів наймані робітники почали створювати ***професійні спілки***. В Англії вони отримали назву *тред-юніони*.

Словник

Профе́сійна спі́лка — добровільне об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами за родом професійної діяльності. Створена з метою захисту їхніх прав і соціально-економічних інтересів.

Спочатку й підприємці, і влада намагалися їх заборонити. Навіть видали спеціальні закони проти «змовницьких організацій», однак вони не діяли, і тред-юніони фактично були узаконені.

Перші профспілки об'єднували тільки чоловіків, що було вигідно підприємцям. Вони наймали на роботу жінок, які вимушено погоджувалися працювати за меншу плату.

У відповідь почали виникати жіночі рухи й організації. Зокрема, у Великій Британії виникла Жіноча профспілкова ліга. У середині 1860-х років у США з'явилася перша жіноча профспілка працівниць пралень. Метою своєї діяльності вона проголошувала «допомогу в організації найманих робітниць у профспілки, аби допомогти їм забезпечити умови, необхідні для безпечної та ефективної праці, а також отримання справедливої винагороди за свою працю».

Пізніше, на початку XX ст., відбулося злиття жіночих тред-юніонів із чоловічими.



Основні події

1740-ві–1780-ті роки — початок індустріальної революції.



Запитання та завдання

1. Поясніть зміст історичних понять «індустріальна революція», «індустріальне суспільство».

2. Основні причини індустріальної революції — це

А винайдення нових технологій
Б зростання населення
В розвиток торгівлі
Г усі відповіді правильні

3. Індустріальна революція — це

А перехід від аграрного суспільства до індустріального
Б період науково-технічного прогресу
В зміни в політичній системі
Г усі відповіді правильні

4. Важливі винаходи, пов'язані з індустріальною революцією, — це

А парова машина
Б електричний двигун
В смартфон
Г усі відповіді правильні

5. Прочитайте твердження 1–7. Визначте, які явища характеризують доіндустріальні часи, а які — період індустріальної революції.

1. Пару, яку широко використовували в промисловості та транспорті, витіснили електрика й двигуни внутрішнього згоряння.
2. Висока продуктивність електричних і дизельних двигунів сприяла зростанню промислового виробництва.
3. У побуті мільйонів людей з'явилися водогін, парове опалення, каналізація, електричне освітлення, газопостачання, телефон, автомобіль, різні електроприлади.

4. Відбулося велике будівництво залізниць і парового флоту; зводили мости й тунелі.
5. Посилилися міграція та еміграція; завдяки поліпшенню матеріальних умов, удосконаленню транспорту, імпорту продовольства, досягненням у медицині зросла народжуваність і збільшилася тривалість життя.
6. У містах з'явилися широкі проспекти, якими їздили автомобілі; електротранспорт та електричне освітлення; багатоповерхові будинки з усіма вигодами.
7. Зростала зовнішня торгівля.

6. Провідник індустріальної революції — це

А Англія
Б Франція
В Німеччина
Г усі відповіді правильні

7. Визначте, які із цих предметів, пристроїв і засобів характеризують: а) часи, що передували індустріальній революції; б) індустріальне суспільство.



1



2



3



4



5

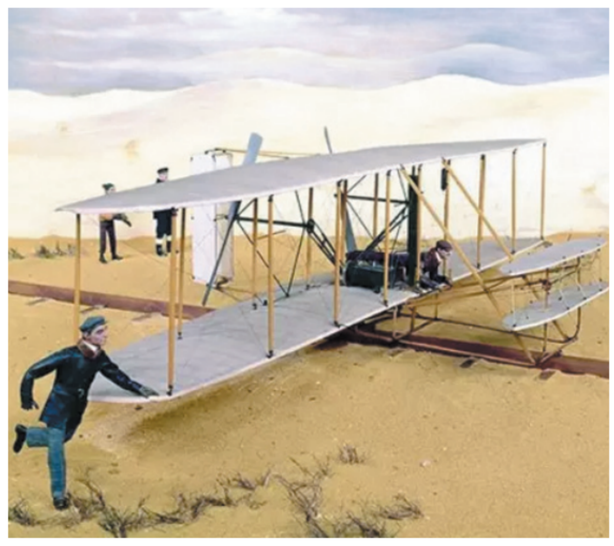

6

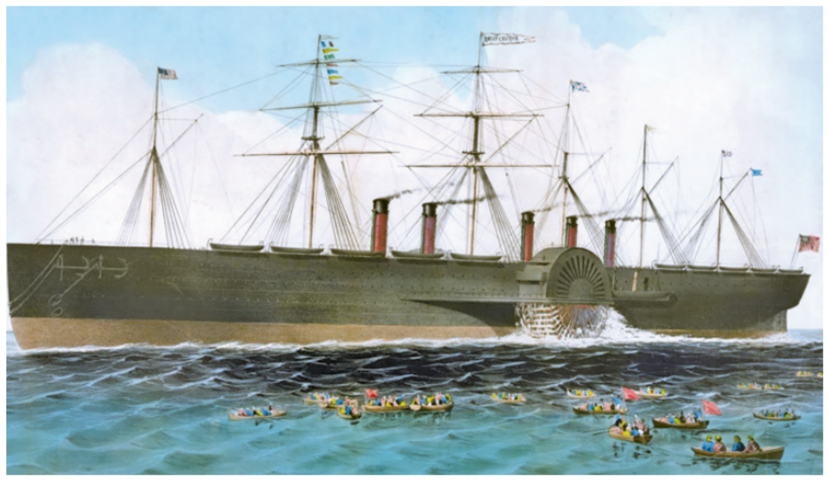

7

8. Наслідки індустріальної революції — це

А зростання міст
Б поява нових соціальних класів
В поява інтернету
Г усі відповіді правильні

9. Проаналізуйте схеми тривалості подорожей із Нью-Йорка до інших міст США в 1800 й 1860 рр. Які зміни ви помітили й чим ви можете їх пояснити?

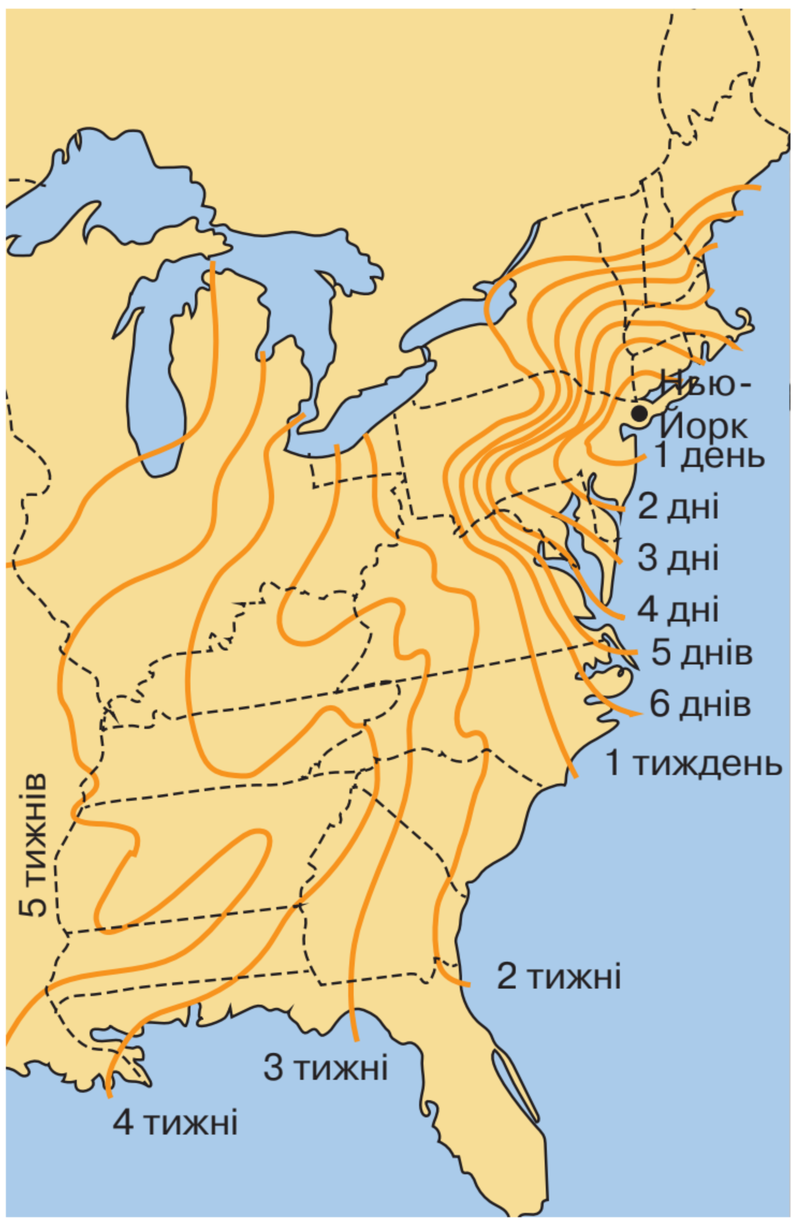

1800 р.

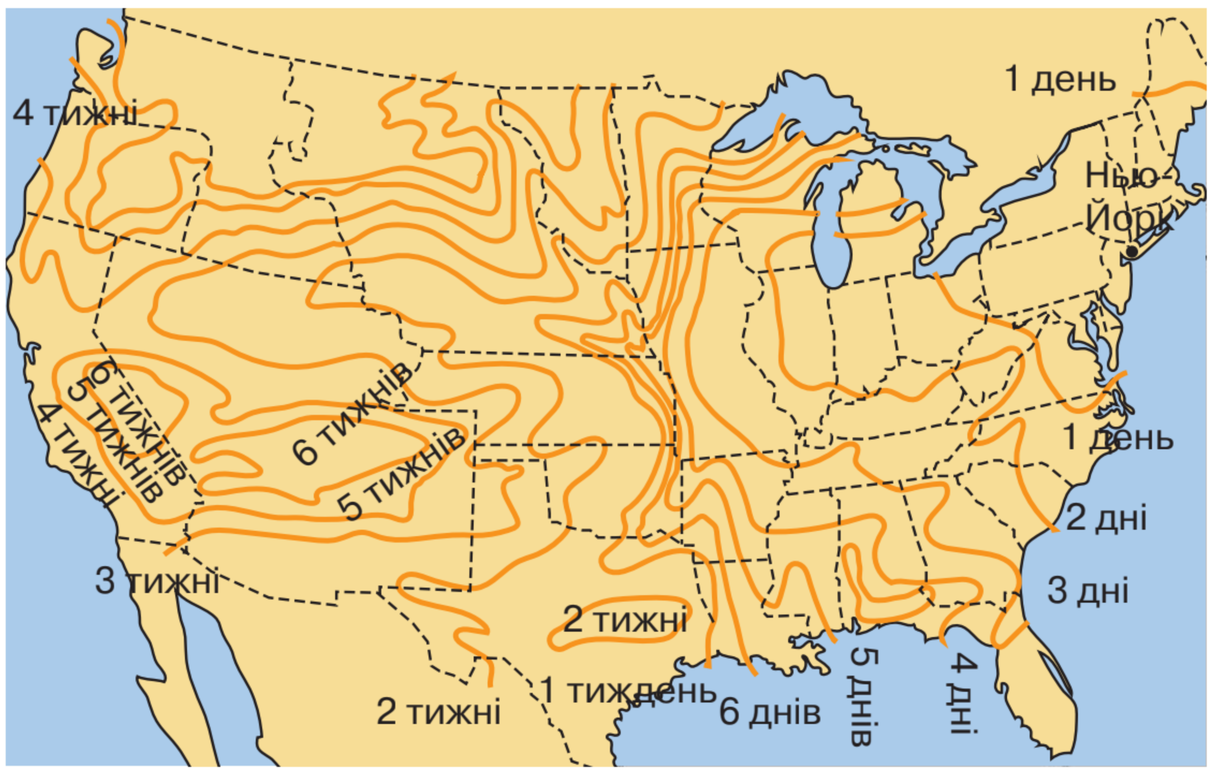

1860 р.

10. Перегляньте відеофільм «Як промислова революція вплинула на життя людей». У чому полягав вплив революції в сільському господарстві на промислову революцію? Яка роль в успіху промислової революції банків, нововведень на транспорті та в зовнішній торгівлі? Які звичні для нас предмети й речі з'явилися в роки промислової революції?

11. У чому полягала новизна суспільства, яке змінювалося під впливом індустріальної революції? Які класи почали відігравати головну роль? Чому?

12. ***Дискусія.*** Уявіть, що ви працюєте на державній службі. Який досвід, що може знадобитися нашій країні, ви взяли б із подій індустріальної революції? Яких ризиків і «підводних каменів» ви порадили б уникнути?

13. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 5. Спроби осмислення нової дійсності. Ідеології XIX ст.

1. Передумови появи ідеологій

XIX ст. стало епохою грандіозних соціальних змін, викликаних Французькою та індустріальною революціями. Французька революція і наполеонівські війни стали справжнім потрясінням для Європи. Адже там, де з'являлися французькі війська, традиційний суспільний уклад зазнавав краху. Італійці, німці, поляки й інші народи, що опинилися під владою Наполеона, уперше відчули, що статус людини в суспільстві визначає не народження, а її власні заслуги.

Для багатьох європейських держав Французька революція була не лише загрозою, а й моральною катастрофою. Особливо неприйнятними для традиційних еліт були масштаби насильства та радикалізм революційних перетворень. Вони боялися, що ідеї революції поширяться і зруйнують звичний для них уклад життя, де королі та багатії мали владу над звичайними людьми.

Унаслідок індустріальної революції не тільки з'явилися нові суспільні класи (буржуазія і наймані промислові робітники), а й докорінно змінилися традиційні владні структури. Отже, європейські королі й аристократія мали всі підстави побоюватися, що звичний для них спосіб життя, який існував майже тисячу років, може зникнути протягом одного покоління.

У Європі з'явилося кілька впливових ***ідеологій***, кожна з яких пропонувала власне бачення ідеального суспільного устрою. Найпопулярнішими з них були чотири: консерватизм, лібералізм, націоналізм і соціалізм.

Провідні ідеології XIX ст.

Консерватизм
Ідеологія, що орієнтується на збереження і підтримання порядків, які існують у суспільстві, законності, традиційних цінностей і моральних засад.

Лібералізм
Політична й ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського устрою, приватної власності, вільного підприємництва й демократії. Вища цінність для лібералів — свобода.

Націоналізм
Ідеологія, в основі якої — переконаність у необхідності створення і розбудови незалежної національної держави як вищої цінності, збереження та розвитку власної етнічної і культурної ідентичності.

Соціалізм
Ідеологія, прихильники якої виступають за політичний устрій, заснований на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці.

Лібералізм, націоналізм і соціалізм мали спільну ознаку: вони протистояли консерватизму. Соціалісти, націоналісти та ліберали були переконані, що консервативний порядок необхідно зруйнувати, хоча їхні погляди на те, як це зробити й що має прийти на зміну, відрізнялися.

Словник

Ідеоло́гія — система поглядів і переконань, що стосуються політичного, економічного та соціального життя суспільства. Охоплює уявлення про мету держави, джерела влади, поняття справедливості, те, як має бути організована економіка й розподіл створюваних багатств, про роль релігії та місце людини в суспільстві тощо.

2. Консерватизм

Після поразки Наполеона стало зрозуміло, що повернення до дореволюційного стану неможливе. Проте традиційні еліти Європи прагнули відновити старі політичні системи. Вони розуміли необхідність певних поступок поколінню людей, яке вже звикло до ідей рівності перед законом, але водночас погоджувалися тільки на незначні компроміси.

Консерваторам належало знайти аргументи, які б виправдовували владу королів і дворян над більшістю населення.



Дж. Рейнольдс. Едмунд Берк. *1771 р.*

Видатні представники консервативної ідеології — *Едмунд Берк, Бенджамін Дізраелі* (Велика Британія), *Клеменс фон Меттерніх* (Австрія) та інші — намагалися виправдати особливе становище еліти тим, що вона нібито є гарантом миру, традицій і стабільності.

Сутність консервативної ідеології: те, що існувало протягом століть, краще за те, що породила Французька революція. На переконання консерваторів, старі традиції правління були найкращими та найбажанішими. Вони відхиляли ідеї рівності людей перед законом і виборчого права, прагнули зберегти наявну в суспільстві ієрархію.

Україна у світі

В Україні консервативні погляди поділяли чимало членів Кирило-Мефодіївського братства, а також частина української шляхти й духівництва. Зокрема, історик і письменник *Михайло Грабовський* у своїх працях обстоював ідею спадковості влади та необхідності збереження традиційного суспільного устрою. Особливістю українського консерватизму XIX ст. був його тісний зв'язок із національним питанням, збереженням культурної ідентичності українського народу в умовах іноземного панування.

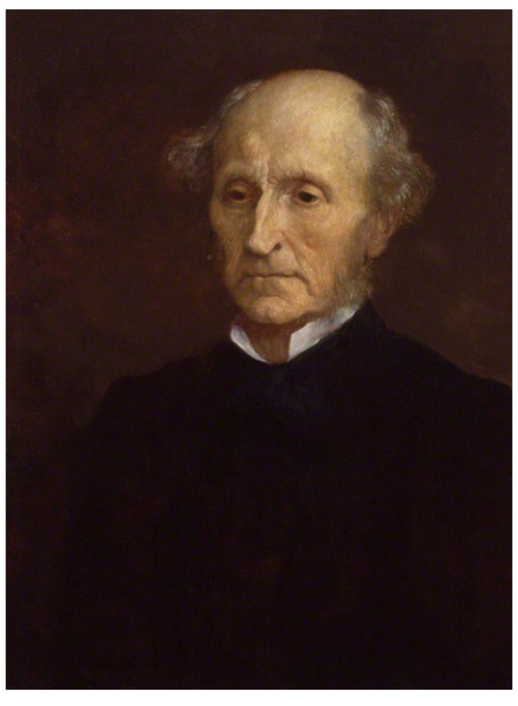

Дж. Воттс. Джон Стюарт Мілль. *1873 р.*

3. Лібералізм

Лібералізм виник як відповідь на абсолютну монархію та феодалізм. Він ґрунтувався на ідеях Просвітництва про розум і прогрес. Ліберали обстоювали громадянські свободи, конституційне правління та вільний ринок. Боротьба між консерватизмом і лібералізмом призвела до революцій та реформ по всій Європі.

Серед лібералів було чимало яскравих постатей. Одним із найвідоміших лібералів був англійський філософ *Джон Стюарт Мілль*, який писав про важливість свободи слова та думки.

Ліберали обстоювали права жінок, бо вважали, що всі люди мають бути рівними перед законом. *Вільям Гладстон*, який чотири рази обіймав посаду прем'єр-міністра Великої Британії, уславився своїми ліберальними реформами. Ліберальний діяч *Камілло Кавур* став одним із творців об'єднаної Італії.

Україна у світі

У XIX ст. ліберальні ідеї були поширені серед української інтелігенції, яка прагнула політичних і соціальних реформ. Впливові українські ліберали (*Михайло Драгоманов, Володимир Антонович, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш* та ін.) виступали за розширення громадянських свобод, запровадження конституційного правління, скасування кріпацтва, рівність усіх громадян перед законом. Також вони обстоювали автономію України, розвиток української мови, культури й освіти.

4. Націоналізм

За основу ідеології націоналізму взято *національну ідею* — своєрідну мрію, що об'єднує людей, які вважають себе однією ***нацією***. Кожна нація має свою неповторну національну ідею, яка ґрунтується на її історії, культурі, цінностях і досвіді. Вона охоплює прагнення до незалежності, територіальної цілісності, культурного розвитку, соціальної справедливості, економічного процвітання тощо.

Національна ідея із часом може змінюватися відповідно до змін у суспільстві та прагнень народу. Звісно, нею не можна виправдовувати дискримінацію, нетерпимість або агресію щодо інших націй. Націоналізм став потужною силою в XIX ст., спонукав різні нації до боротьби за самовизначення та незалежність. Він відіграв вирішальну роль у формуванні сучасних національних держав, сприяв об'єднанню Німеччини й Італії, а також надихав національно-визвольні рухи у Східній Європі та за її межами. Носіями цієї ідеології були, зокрема, творець об'єднаної Німецької імперії *Отто фон Бісмарк*, національний герой Італії *Джузеппе Гарібальді*, лідер угорської революції середини XIX ст. *Лайош Кошут*, видатний польський поет і національний діяч *Адам Міцкевич*, а також багато інших.

Україна у світі

Оскільки Україна була насильно позбавлена державності, то всіх, хто в XIX ст. зберігав історичну пам'ять про минувшину й дбав про національне відродження, можна вважати націоналістами в європейському розумінні. В Україні було багато відомих прихильників націоналізму, які відіграли важливу роль у формуванні національної свідомості та боротьбі за національне визволення.

Ідеологом українського націоналізму вважають *Миколу Міхновського*, чия діяльність розпочалася наприкінці



Микола Міхновський

XIX ст. Творчість *Тараса Шевченка* також пронизана ідеями національного визволення України, необхідності усвідомлення українцями своєї національної ідентичності. *Іван Франко* був одним із лідерів радикального руху, який виступав за соціальне та національне визволення українського народу. Ідеями національного визволення просякнута творчість *Лесі Українки*.

5. Соціалізм

Соціалізм виник як реакція на несправедливість, породжену капіталізмом під час індустріальної революції. Соціалісти виступали за права робітників і соціальну справедливість. Перші соціалісти були *утопістами* (мрійниками). Вони критикували тогочасне суспільство за несправедливість і пропонували шляхи побудови ідеального суспільства, де панували б гармонія, рівність і добробут для всіх громадян.



І. Раверті. Анрі Сен-Сімон. *1848 р.*

Представники утопічного соціалізму, такі як *Роберт Оуен*, *Анрі Сен-Сімон* і *Шарль Фур'є*, вірили в можливість досягнення соціалістичного ідеалу через мирні реформи та пропаганду своїх ідей. Вони створювали експериментальні громади, де намагалися втілити свої ідеї на практиці. Хоч утопічний соціалізм не зміг досягти своєї мети, він відіграв важливу роль у розвитку соціалістичної думки.

У другій половині XIX ст. соціалізм став більш войовничим, бо соціалісти усвідомили, що складно серйозно перебудувати суспільство мирним шляхом.

Французький соціаліст *П'єр-Жозеф Прудон*, німецькі філософи й економісти *Карл Маркс* і *Фрідріх Енгельс* пропонували більш радикальний шлях, зокрема революцію, для побудови соціалістичного суспільства. Особливо наполягав на цьому К. Маркс, який започаткував новий напрям у соціалізмі, названий його ім'ям.

Розвиток соціалістичних ідей привів до формування ідеології комунізму, що заперечувала приватну власність, передбачала зникнення держави, установлення диктатури робітників тощо.

Україна у світі

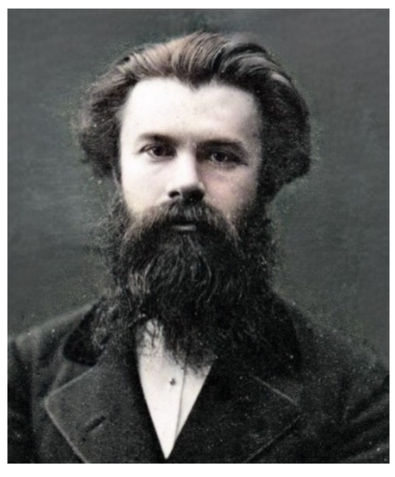

Михайло Драгоманов

В Україні в другій половині XIX ст. соціалістичними ідеями цікавився історик і громадський діяч *Михайло Драгоманов*. Він вважав, що соціалізм має бути етичним і ґрунтуватися на моральних засадах справедливості й рівності, а не на класовій боротьбі. *Іван Франко* одним із перших переклав праці К. Маркса та Ф. Енгельса українською мовою. Він вважав, що соціалізм має бути результатом еволюційного розвитку суспільства, а не революційного перевороту.

Соціалістичною ідеологією цікавилася і *Леся Українка.* Вона також перекладала соціалістичні праці українською мовою.

Українські діячі поєднували інтерес до соціалізму з ідеями національного звільнення українського народу.

Запитання та завдання

1. Дайте стислі визначення для кожної із чотирьох ідеологій: консерватизму, лібералізму, націоналізму й соціалізму.

2. Поясніть історичне походження основних ідеологій. Які соціальні, економічні та політичні умови сприяли їхньому піднесенню в XIX ст.?

3. Ідеологія, що ґрунтується на ідеї традиції та стабільності, — це

А лібералізм
Б консерватизм
В націоналізм
Г соціалізм

4. Ідеологія, що обстоює індивідуальну свободу, обмежене втручання держави в економіку та політику, — це

А лібералізм
Б консерватизм
В націоналізм
Г соціалізм

5. Ідеологія, яка наголошує на важливості нації, її культури, історії, а також обстоює прагнення до національної єдності та незалежності, — це

А лібералізм
Б консерватизм
В націоналізм
Г соціалізм

6. Ідеологія, яка пропагує соціальну рівність, колективну власність або контроль над засобами виробництва, прагне зменшити чи й усунути соціальну нерівність, — це

А лібералізм
Б консерватизм
В націоналізм
Г соціалізм

7. Представником консерватизму є

А Джон Стюарт Мілль
Б Карл Маркс
В Едмунд Берк
Г Джузеппе Гарібальді

8. Представником лібералізму є

А Джон Стюарт Мілль
Б Карл Маркс
В Едмунд Берк
Г Джузеппе Гарібальді

9. Представником націоналізму є

А Джон Стюарт Мілль
Б Карл Маркс
В Едмунд Берк
Г Джузеппе Гарібальді

10. Представником соціалізму є

А Джон Стюарт Мілль
Б Карл Маркс
В Едмунд Берк
Г Джузеппе Гарібальді

11. Нижче подано чотири блоки з трьома висловленнями щодо кожної із чотирьох ідеологій: консерватизму, лібералізму, націоналізму й соціалізму. Увідповідніть ідеологію з номером блоку, у якому, на вашу думку, містяться відповідні цитати.

1	• «Бог створив нації, а не королівства». • «Нація — це велика спільнота людей, об'єднаних спільною історією, культурою, мовою та волею жити разом». • «Нація — це спільність характеру, що склалася на основі спільності долі».
2	• «Свобода особистості обмежується лише тоді, коли вона починає заважати свободі інших». • «Найкращий спосіб досягти щастя — це прагнути до нього для інших». • «Індивідуальність є однією з головних умов людського щастя, і не менш важливою, ніж сама свобода».
3	• «Історія всіх дотеперішніх суспільств є історією боротьби класів». • «Робітники не мають вітчизни. У них не можна відібрати те, чого в них немає. Робітники мають інтерес, спільний для всіх націй». • «Кожен має працювати за своїми здібностями й отримувати за своїми потребами».
4	• «Люди, які не оглядаються на своїх предків, не думають і про своїх нащадків». • «Революція — це зло, але контрреволюція — це ще більше зло». • «Демократія — це правління найгірших».

12. Порівняйте ідеології. Чи є, на вашу думку, між ними якісь збіги або спільні переконання? Щодо яких питань вони мають найбільші відмінності?

13. Знайдіть інформацію про те, наскільки ці чотири головні ідеології XIX ст. поширені в сучасному світі.

14. ***Дискусія.*** Обговоріть у класі якусь сучасну проблему, як-от: захист національного суверенітету, охорона здоров'я, імміграція чи ощадливе використання природних ресурсів країни тощо — з погляду двох або більше ідеологій.

15. Проаналізуйте певну історичну подію, наприклад російсько-українську війну, з погляду цих ідеологій. Як ідеології вплинули на дії та переконання залучених до війни людей з обох сторін?

16. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 6. Велика Британія

Пригадайте

- Які важливі події в політичному й суспільному житті Великої Британії відбулися в ранній Новий час?

1. Велика Британія — «майстерня світу»

Велика Британія невипадково стала батьківщиною індустріальної революції.

Чому індустріальна революція розпочалася са́ме у Великій Британії

Політичні та колоніальні війни в Європі	У середині XVIII ст. багато європейських країн стали колоніальними державами. Зокрема, Британська імперія мала величезні території по всій земній кулі. Крім того, великі війни (Семирічна війна, Війна за незалежність США та наполеонівські війни) спонукали Велику Британію шукати нові методи господарювання для прискорення промислового розвитку.
Аграрна революція у Великій Британії	Із середини XVIII й до кінця XIX ст. сільськогосподарське виробництво в Британії зросло завдяки новим методам землеробства: сівозміна, закриті поля, селекційне розведення тварин і рослин, використання добрив.
Збільшення кількості населення	Завдяки успішному сільськогосподарському виробництву населення Великої Британії протягом XVIII ст. швидко збільшувалося. У результаті було вдосталь робочої сили для промислового зростання.
Наукова революція	Поширення просвітниками вільнодумних ідей. Наукові знання проклали шлях до наукових винаходів і відкриттів Галілео Галілея, Рене Декарта, Ісаака Ньютона й інших видатних людей того часу.
Винаходи й нововведення	Винаходи й нововведення зумовили підвищення продуктивності праці, зростання міст і збільшення міського населення спочатку в Британії, а згодом у Європі та Сполучених Штатах Америки. Найбільшою перевагою Великої Британії були великі запаси вугілля та заліза. Зокрема, завдяки винайденню парового двигуна, що працював на вугіллі, у Британії виникла найпотужніша чавунна промисловість у світі.

Оскільки Велика Британія першою розпочала й успішно здійснила індустріальну революцію, то в останні кілька десятиліть XIX ст. її промислові товари переважали у світовій торгівлі. До того ж на світовому ринку панували не тільки британські товари, а й британські кораблі, гроші та банки.

Використання парових машин уможливило значні досягнення в гірничій промисловості, металургії, сільському господарстві, транспорті, виробництві товарів широкого вжитку тощо.

Економіка країни працювала за принципом сполучених судин: нововведення в одній її ланці спричиняли успіх в іншій і, урешті-решт,

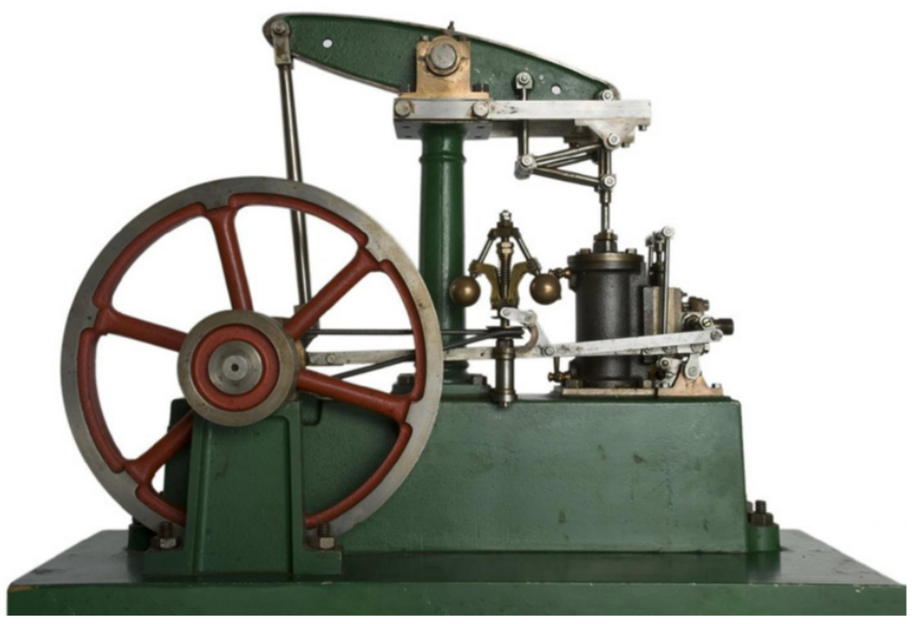

Парова машина

забезпечували фінальний результат — збільшення прибутків та усунення конкурентів.

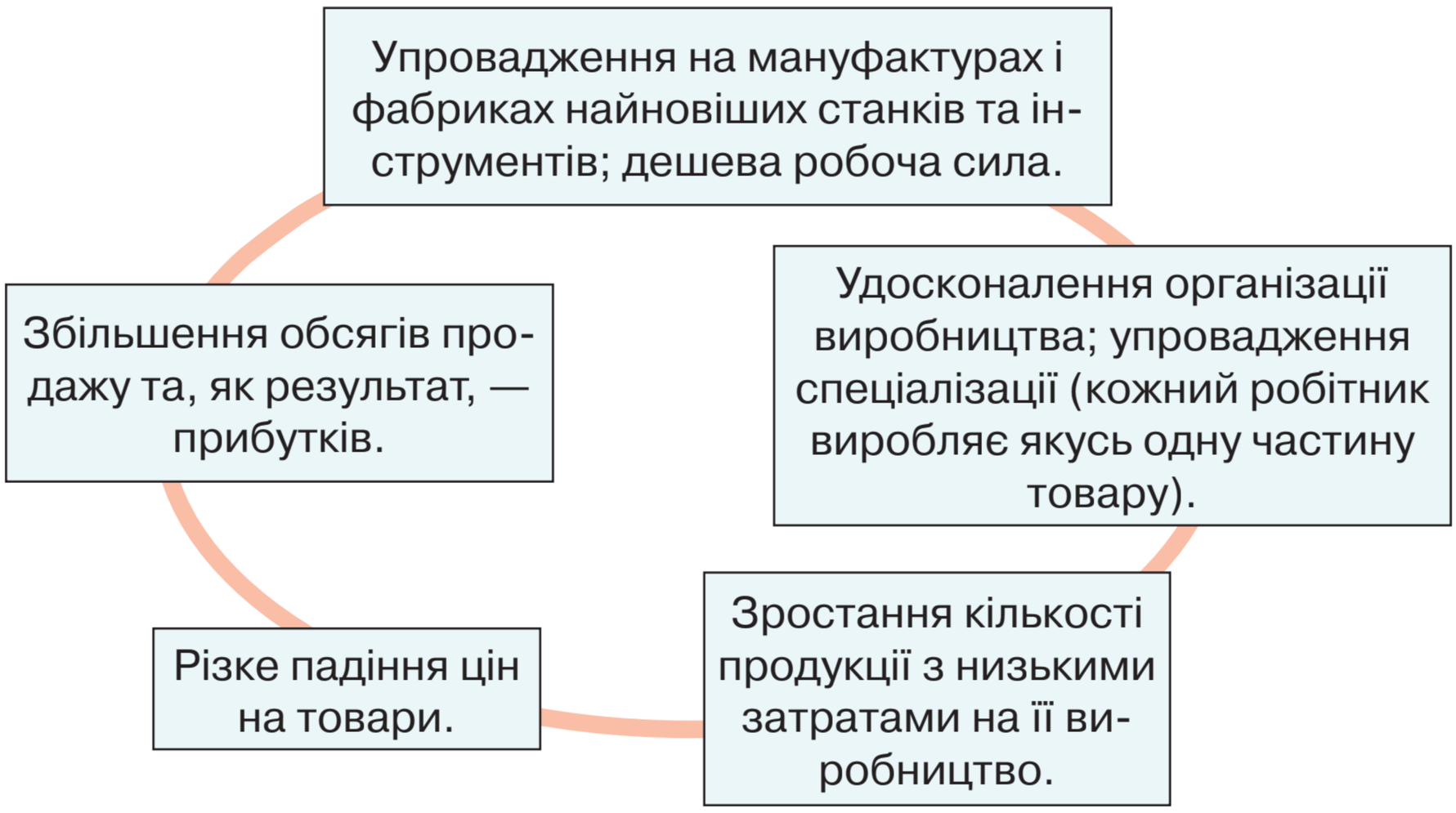

Під час індустріальної революції і впродовж кількох наступних десятиліть частка Великої Британії у світовому промисловому виробництві зросла більше ніж удесятеро. Країна отримала неофіційний статус ***«майстерні світу»***. Її приклад наслідували інші країни. Британські товари, виготовлені на найсучаснішому обладнанні, були якіснішими й дешевшими за іноземні. Тому Великій Британії була вигідна *вільна торгівля,* її товари переміщали та продавали без сплати мита. Хоч експорт товарів приносив Британії великі багатства, усе ж основою її процвітання залишався внутрішній попит.

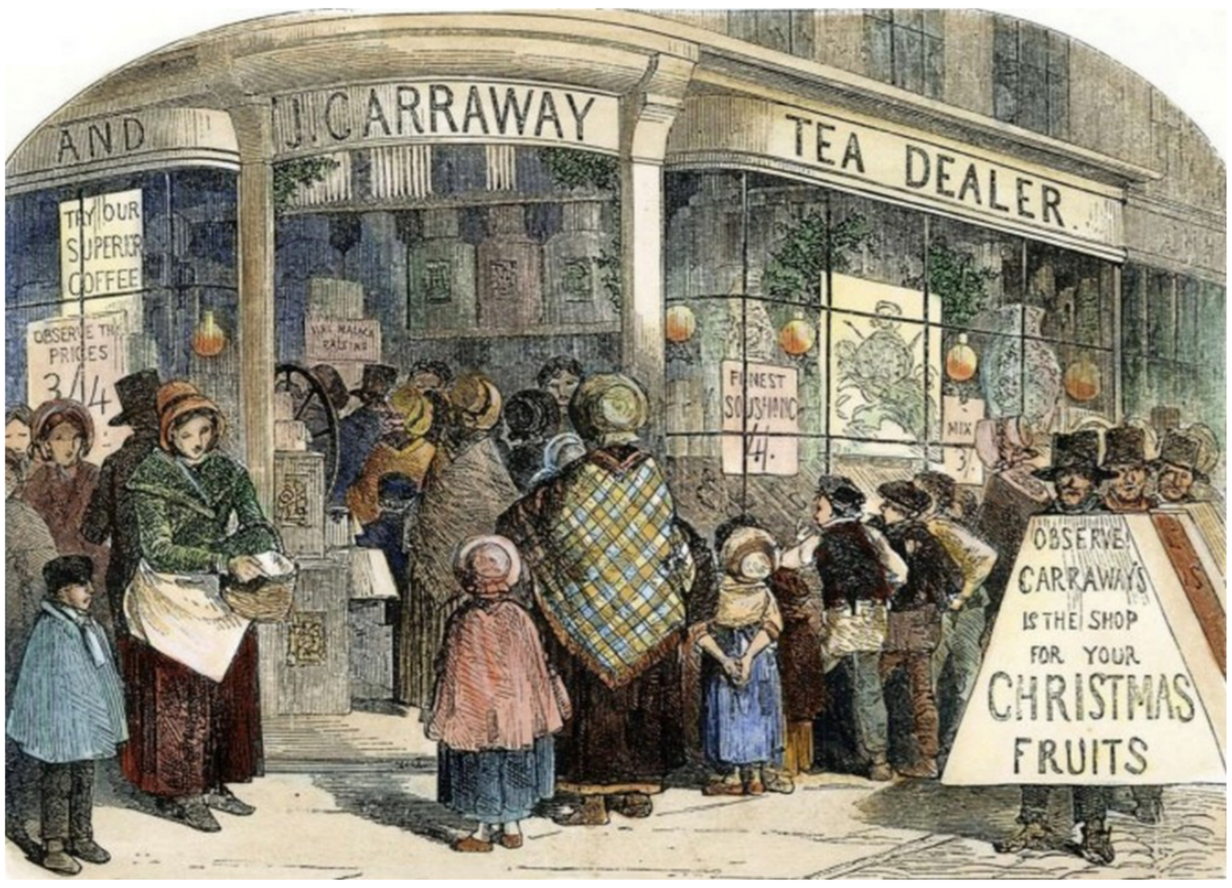

Британська крамниця, що торгує хлібопродуктами, сіллю, цукром, чаєм, прянощами тощо на Різдво. *1850 р.*

Це стало можливим завдяки тому, що в багатьох британців, насамперед представників середнього класу та кваліфікованих працівників,

Словник

«Майсте́рня сві́ту» — образна назва Великої Британії в середині XIX ст., що наголошувала на її лідерстві в промисловому розвитку.

наприклад інженерів, була досить висока зарплата. Також у країні зросла народжуваність, що збільшувало кількість споживачів.

Завдяки підвищенню зарплати жінок і неповнолітніх родини могли витрачати більше грошей. Зокрема, купували різноманітні текстильні вироби, одяг, взуття, предмети домашнього вжитку (порцеляну, столове приладдя, дзеркала, книжки, годинники, меблі, штори й постільну білизну, а також різний дріб'язок: пряжки, стрічки, ґудзики тощо). Більше споживали масла, хліба, молока, м'яса, овочів, фруктів, риби й інших харчових продуктів. Раніше їх вирощували чи виготовляли самостійно, а тепер британці могли придбати їх у крамниці або на ринку.

Країна посідала чільне місце за обсягами торгівлі, їй належала майже половина світового торговельного флоту, а зарубіжні капіталовкладення були більшими за показники Франції та Німеччини разом. Англійський фунт стерлінгів залишався основною світовою валютою, а Лондон — головним торговельним і фінансовим центром світу.

Символом досягнень Великої Британії стала Всесвітня виставка промислових товарів 1851 р. в Лондоні, яку відвідало кілька мільйонів людей. Асортимент і якість британських товарів вражали. Виставка символізувала настання «золотого віку» Великої Британії, засвідчила про її економічне зростання.

У 1870-х роках економічний розвиток Великої Британії сповільнився, інші країни, зокрема Німеччина та США, поступово наздоганяли її. Вони мали багатші й дешевші запаси енергії та сировини, розгалужену мережу залізниць, якими ввозили дешевий хліб. До того ж у них, а не в Британії розвивалися нові галузі промисловості, наприклад хімічна в Німеччині.

2. Парламентські реформи 1832 і 1867 рр.

Політичний устрій Великої Британії ґрунтувався на конституційному «Біллі про права», прийнятому ще наприкінці XVII ст. Згідно із цим актом, тільки парламент мав право ухвалювати чи скасовувати закони, установлювати нові податки та розподіляти державний бюджет.

Парламент, до повноважень якого належало формування уряду, був двопалатним. У складі верхньої палати — *палати лордів* — були представники знатних родин країни. Титул лорда, який успадковувався, могли присвоїти лише король чи королева. Нижню палату — *палату громад* — обирали голосуванням.

Виборча система країни була архаїчною і не відповідала потребам країни. Її вади були очевидними: право голосу людини залежало від статі (жінок не допускали до участі у виборах), місця проживання, доходу, суми сплачених податків тощо. Промислових робітників також не допускали до виборів. Великі промислові міста могли взагалі не мати своїх депутатів у парламенті. Натомість маловідоме містечко, у якому було 2–3 будинки й до 10-ти виборців, могли представляти в парламенті кілька депутатів.

У суспільстві виникла потреба проведення парламентської реформи. Торі й віги — дві партії країни, що конкурували ще із часу їхнього утворення наприкінці XVII ст., мали різні підходи до способу обрання

депутатів до парламенту. Очільники партії *торі*, що перебувала тоді при владі, були противниками парламентської реформи. Проте рядові партійці підтримували ідею внесення змін до виборчого законодавства в інтересах середнього класу.

- *Перегляньте відеосюжет про будівлю британського парламенту (англ.). Наскільки, на вашу думку, для сучасних британських парламентарів важливо те, що вони ухвалюють закони в будівлі Вестмінстерського палацу, у якій парламент Великої Британії засідає з XIII ст.?*
- *Як ви вважаєте, які переваги чи, можливо, труднощі має проведення засідань у залі, який за кілька сотень років майже не зазнав змін?*

Наприкінці 1830 р. уряд відправили у відставку, і до влади прийшли *віги* — прихильники реформи. У країні проводили громадянські акції на підтримку нового виборчого закону. З третьої спроби віги домоглися позитивного голосування за реформу в парламенті, і в **1832 р.** король підписав закон про ***парламентську реформу***, або ***Закон про велику реформу***. Це була перша виборча реформа в історії країни. Вона полягала в перерозподілі місць у палаті громад парламенту й збільшенні кількості виборців.

Парламентська реформа 1832 р.

Прогресивні нововведення

- Позбавлено представництва майже сотню містечок і сіл. Натомість десятки великих і середніх міст отримали право обирати своїх депутатів;
- створено багато нових виборчих округів (переважно в промислових районах);
- надано виборче право фермерам та орендарям, які сплачували високу щорічну орендну плату.

Половинчастість реформи

- Виборче право не отримали жінки;
- деякі малонаселені містечка й селища все ж зберегли привілей обирати своїх депутатів;
- зберігався високий майновий ценз, що унеможливлювало обрання представників середнього класу й робітників до парламенту;
- більшість депутатів і надалі обирали від сільських округів (хоча більше ніж половина населення проживала в містах).

Реформа, незважаючи на її вади, мала велике значення. *По-перше*, вона засвідчила, що під тиском громадської думки в країні можливі політичні зміни. *По-друге*, кількість виборців майже подвоїлася. *По-третє*, унаслідок реформи значно посилився вплив палати гро-

Словник

Парла́ментська рефо́рма — парламентський акт, яким було внесено зміни до виборчої системи Великої Британії.

мад, адже відтепер уряд формувався з представників парламентської більшості. *По-четверте*, реформа започаткувала поділ у партійному середовищі на *лібералів* (реформаторів) і *консерваторів*.



The Reformers' Attack on the Old Rotten Tree; or, the Foul Nests of the Cormorants in Danger. Published by C. King Chancery lane. 1832.

На карикатурі «Напад реформаторів на старе, трухляве дерево» зображено прихильників парламентської реформи 1832 р., які викорінюють політичну корупцію.

Другу парламентську реформу було проведено в **1867 р.** Її прийняття відбувалося набагато спокійніше. Право голосу було надано дрібним власникам і кваліфікованим робітникам, однак зберігся майновий ценз — власне помешкання. У результаті реформи кожний другий британець мав право брати участь у виборах. Однак жінки й надалі були позбавлені такого права.

3. Чартизм (чартистський рух)

Перша парламентська реформа збільшила кількість людей, які виступали за подальше реформування політичного устрою країни. В умовах тяжкої праці, низької зарплати й високих цін особливо пожвавився масовий політичний робітничий рух — ***чартизм***. Він виник у середині 1830-х років і був доволі активним упродовж наступного десятиліття. Підтримка чартизму досягла піку за часів економічного спаду й голоду. Зокрема, великий картопляний голод в Ірландії, спричинений, на

Словник

Чарти́зм, або ***чарти́стський рух*** (від англ. charter — *хартія, петиція*), — перший оформлений робітничий рух в Англії. Назва походить від петиції до парламенту, так званої «народної хартії» (1838), у якій було викладено політичні вимоги чартистів.

думку одних, зумисними діями британського уряду щодо Ірландії, на думку інших — захворюванням картоплі, призвів до того, що чверть ірландців (понад 2 млн осіб) або померла, або мусила виїхати до сусідніх країн.

У великих містах відбувалися масові заворушення і страйки через безробіття, проти скорочення заробітної плати.

Вимоги чартистського руху

- Щорічні вибори до парламенту.
- Виборче право для всіх чоловіків, які досягли 21-річного віку.
- Скасування майнового цензу на виборах до парламенту.
- Таємне голосування.
- Виборчі округи однакового розміру.
- Оплата депутатства.

Чартисти подали до парламенту три ***хартії*** *(письмові вимоги)*, під якими стояли підписи понад 10 млн англійців. Проте всі вони були відхилені. Щоразу, коли парламент відмовлявся задовольнити викладені в хартіях вимоги, відбувалися заворушення, які уряд або вгамовував обіцянками, або придушував силою. Велику чартистську хартію 1848 р. планували подати до парламенту після масового мирного мі-



Чартистська демонстрація в Лондоні 10 квітня 1848 р.

тингу в Лондоні. Уряд відправив кілька тисяч солдатів, але холодного, дощового дня на мітинг зібралося не більше двох десятків тисяч чартистів. Відхилення парламентом цієї (як виявилося, останньої) хартії ознаменувало згортання чартистського руху.

Та все ж чартисти відіграли важливу історичну роль: на початку XX ст. п'ять із шести (окрім щорічного проведення парламентських виборів) вимог чартистів було задоволено.

4. Зовнішня та колоніальна політика

Найважливішою метою Великої Британії в зовнішній політиці після завершення наполеонівських воєн було збереження миру в Європі та забезпечення сприятливих умов для британської торгівлі.

Напрями зовнішньої і колоніальної політики Великої Британії в XIX ст.

Підтримання миру в Європі
Британія була зацікавлена в мирній ситуації на континенті, адже виживання «майстерні світу» залежало від торгівлі. Колонії забезпечували країну сировиною та ринком збуту товарів, а війна руйнувала безпеку шляхів судноплавства. Тому Британія прагнула вирішувати суперечки засобами дипломатії, а не зброї.

Підвищення статусу Великої Британії на Європейському континенті
Велика Британія, доклавши зусиль для перемоги над Наполеоном, виявилася єдиною, чия політична система залишалася недоторканною під час воєн із Францією. Британці вважали, що тільки їхня країна спроможна зробу об'єднати Європу. Крім того, Велика Британія не мала територіальних зазіхань у Європі, тому могла діяти як «чесний брокер».

Збереження рівноваги сил у Європі
Британія прагнула запобігти пануванню в Європі будь-якої однієї держави. Вона хотіла зберегти ситуацію, що виникла після 1815 р.: Франція ослаблена, а роздроблені німецькі держави, навіть Пруссія, ще не набрали сил.

Стримування Франції
Британія мала на меті запобігти французькому експансіонізму та втримати Францію в межах її кордонів. Водночас британці нерозважливо не помічали піднесення Пруссії, яка становила більшу загрозу для миру в Європі, ніж Франція.

«Обережне» колоніальне розширення
На початку XIX ст. британські володіння або території, де вона мала вплив, збільшилися від Африки до Далекого Сходу. Зокрема, Велика Британія включила до сфери своїх інтересів Мальту, Іонічні острови, Цейлон. В Африці британці визнали новоутворені південноамериканські республіки й мали сприятливі можливості для торгівлі з африканськими країнами.

Утримання сильного військово-морського флоту
У зовнішній політиці Великої Британії головною силою був Королівський флот. Британські інтереси за кордоном були найкраще захищені саме в тих районах, куди міг дістатися флот.

Просування британських конституційних порядків у Європі
Британія була зацікавлена, щоб інші європейські держави (а надто прибережні, такі як Нідерланди, Бельгія, Іспанія, Португалія, Італія, Греція) мали конституції, подібні до британської. Вона вважала, що конституційні уряди мають подібні погляди й ідеї і тому з ними буде легше вести переговори. Британія допомагала в цьому порадами та навіть військовими засобами.

Стримування Росії. Збереження цілісності Османської імперії
Османська імперія в XIX ст. ослабла, і головною загрозою в протоках Босфор і Дарданелли, а також у Середземному морі стала Росія. «Російський ведмідь» проводив щодо турків агресивну політику, а це загрожувало британській торгівлі в Середземному морі. Зокрема, сповненим ризиків ставав сухопутний шлях до Індії — країни, що мала велике значення для Британії як ринок сировини та збуту товарів.

У середині століття продовжилося формування Британської *колоніальної імперії*. Велика Британія закріпила контроль над Індією, Канадою, Австралією і Новою Зеландією. Британці активно проникали до Південної Африки, Китаю та Японії.

Свідчення

- *Чи потрібно, на вашу думку, сприймати наведене висловлення лорда Солсбері як істину? Чиї інтереси відображала ця заява?*

«Там, де з'являються влада англійців та англійський вплив, відновлюється мир і порядок, панує процвітання та багатство, і тому перспективу встановлення британського правління підтримують представники кожної раси й кожної віри».

Солсбері, англійський лорд (Uzoigwe Y. N. Britain and the Conquest of Africa 1862–1902. Ann Arbor : University of Michigan press, 1974. P. 56)

У 1839–1842 рр. відбулася перша британсько-китайська «опіумна» війна. Вона була спричинена вилученням китайською владою опіуму, який британці нелегально ввозили до Китаю. Велика Британія захопила під час війни о. Сянган (Гонконг) і здобула перемогу у війні. За договором Китай був змушений відкрити для торгівлі з іноземцями кілька своїх портів.

Завдяки прибуткам від колоній і наявності потужного військового та розвиненого торговельного флоту Велика Британія мала змогу активно вивозити гроші за кордон та отримувати від цього надприбутки.

Основні події

1832 р. — перша парламентська реформа у Великій Британії.
1836–1848 рр. — чартистський рух.
1867 р. — друга парламентська реформа.

Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «парламентська реформа». Наскільки нагальним, на вашу думку, було реформування виборчої системи у Великій Британії? Які соціальні верстви не задовольняла чинна система виборів до парламенту? Чи вважаєте ви їхні претензії обґрунтованими? Аргументуйте вашу точку зору.

2. Коли в 1834 р. в будівлі англійського парламенту сталася пожежа, принцеса Аделаїда зауважила, що це, мовляв, кара божа за прийняття закону про велику реформу. Що, на вашу думку, могло не задовольняти представницю королівської династії в парламентській реформі 1832 р.? Чи мав король повноваження заборонити реформу?

3. Охарактеризуйте переваги й недоліки першої та другої парламентських реформ у Великій Британії.

4. Поясніть поняття «чартизм». Як ви оцінюєте роль чартистського руху в становленні парламентської демократії в Британії?

5. Наскільки, на вашу думку, був закономірним перехід від протекціонізму до політики вільної торгівлі? У чому полягали переваги політики вільної торгівлі для Великої Британії?

6. «Велика Британія — “майстерня світу”» — це, на вашу думку, вишукана фраза чи влучна характеристика місця та ролі Великої Британії у світі в середині XIX ст.? Наведіть аргументи на підтвердження вашої точки зору.

7. Якими й чому саме, на вашу думку, були основна мета та головні напрями зовнішньої і колоніальної політики Великої Британії в середині XIX ст.?

8. Як ви вважаєте, у чому полягав інтерес Великої Британії, щоб са́ме прибережні держави ухвалили конституції, подібні до британської?

9. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 7. Франція в період Реставрації Бурбонів і Липневої монархії

Пригадайте

- Якими були причини й наслідки політичних і соціально-економічних змін у Франції в 1789–1815 рр.?

1. Франція в період Реставрації

Переможена, принижена, окупована, утомлена від революцій і воєн. Такою побачили свою батьківщину представники династії Бурбонів, які повертались з еміграції після бурхливих років Французької революції та епохи Наполеона I.

Оскільки їхню владу було відновлено, тобто *реставровано*, то нетривалий період їхнього правління називають періодом ***Реставрації***.

Словник

Реставра́ція — період в історії Франції, коли на королівський престол повернулися представники династії Бурбонів. Тривав від зречення Наполеона I Бонапарта в 1814 р. до 1830 р.



Невідомий художник. Король Людовік XVIII повертається до Парижа (3 травня 1814 р.)

Після першого зречення Наполеона на французький престол було запрошено *Людовіка XVIII* з династії Бурбонів — брата страченого революціонерами короля Людовіка XVI.

Ставлення багатьох французів до повернення Бурбонів дотепно відображено в карикатурі на картину «Присяга Горацiїв» Ж.-Л. Давида. На ній художник зобразив трьох братів, які хоробро простягнули руки вперед, засвідчивши готовність пожертвувати собою заради батьківщини.

Натомість на карикатурі зображено троє миршавих офіцерів, які мляво вітають погруддя Людовіка XVIII, що демонструє їхню нерішучість і сумнівну відданість королю.



Ж.-Л. Давид. Присяга Горацiїв



Політична карикатура на «Присягу Горацiїв». *1810-ті роки*

4 червня 1814 р. було ухвалено конституцію Франції — так звану *Хартію 1814 року*. Документ затвердив основні результати Французької революції: обмеження влади короля, знищення пережитків феодалізму, новий Цивільний кодекс, зміни щодо земельної власності й адміністративного поділу країни.

Хартія також містила положення про рівність французів перед законом, незалежно від чину й титулів, про вільне сповідування релігії. Роль короля була обмежена, хоча монарх залишався главою держави й призначав урядовців, був командувачем збройних сил, мав право оголошувати війну й укладати мирні договори. Було засновано дві палати

парламенту: верхню палату — *палату перів* (призначав король) і нижню палату — *палату депутатів* (обирало обмежене коло виборців, які могли сплатити високий майновий ценз).

Людовік XVIII посів трон за підтримки союзних держав — переможниць Наполеона, і це справило на французів гнітюче враження. Спочатку на вимогу країн-переможниць Людовік XVIII призначив прем'єр-міністром відомого дипломата *Ш. Талейрана*, однак за кілька місяців замінив його герцогом *А. де Рішельє*. До того Рішельє жив в Одесі й обіймав посаду очільника міста, керував спорудженням морського порту.

- *Розгляньте фото пам'ятника Арману де Рішельє в Одесі (установлений у 1828 р.).*
- *З якою метою, на вашу думку, одесити обклали пам'ятник мішками з піском? Які події відбувалися в цей час у місті й в Україні загалом?*



м. Одеса. Березень 2022 р.

Разом із Бурбонами до країни повернулися із закордону тисячі дворян. Вони вимагали розправи над політичними діячами часів революції та Наполеона, відновлення своїх феодальних прав і привілеїв.

У країні, особливо на півдні, розпочався терор проти тих, кого вважали якобінцями й лібералами. Однак повне повернення до минулого було вже неможливе. Режим Реставрації визнав зміни в розподілі землі, що відбулися, починаючи із часів революції 1789 р. Повертались титули, зокрема й отримані за правління Наполеона I.

Засновані Наполеоном установи продовжували діяти й у період Реставрації. На своїх місцях залишалися керівники провінцій, зберігалися міністерства, поліція, засади оподаткування, Кодекс Наполеона, суди й навіть орден Почесного легіону. Також залишилися «наполеонівська» система організації армії, шкільної та університетської освіти, угода з Папою Римським і багато іншого.

Загалом період Реставрації Бурбонів був досить суперечливим. У ці роки відбулися позитивні зрушення в економіці, зокрема відновлено престиж Франції за кордоном, створено чимало визначних творів у французькій літературі й мистецтві. Однак спроби Бурбонів поєднати відновлену монархічну форму правління з революційними надбаннями французів зазнали невдачі. На поступливого й поміркованого Людовіка XVIII тиснули прихильники відновлення необмеженої монархії на чолі з молодшим братом короля — графом д'Артуа.

Проте їхні плани виявилися нездійсненними, адже зміни, що відбулися в країні внаслідок революції, епохи Наполеона та подальших подій, унеможливили нав'язування французам влади, яка б ігнорувала їхні ***громадянські права***.

Восени 1824 р. Людовік XVIII помер, і трон посів його брат, граф д'Артуа, під іменем *Карл X*. Новий король виявився справжнім лихом



Ж.-П. Франк. Карл X. *1838 р.*

для країни. Не надто розумний, але вольовий, він свого часу спільно з Марією-Антуанеттою плів інтриги проти революції, а після втечі з Франції очолював емігрантів із числа дворян і духівництва.

Після повернення з еміграції д'Артуа разом із затятими прихильниками відновлення абсолютної монархії вимагав помсти учасникам революції та прибічникам Наполеона.

Навесні 1825 р. було оприлюднено королівський закон, який установлював майже необмежене панування церкви в царині освіти й культури. Розпочалося вилучення та спалення «шкідливих» книжок. Хвилю обурення викликав у французів закон про грошову винагороду колишнім землевласникам, яка у двадцять разів перевищувала дохід від відібраних у них під час революції земель.

Також було ухвалено закон про жорстку цензуру й судове переслідування преси. Політичні утиски відбувалися на тлі економічної кризи. Невдоволення Бурбонами охопило широкі верстви населення і навіть нижню палату парламенту. Уряд розпустив «бунтівну» палату депутатів, але нові вибори забезпечили ще більшу перевагу опозиції. Король вирішив тимчасово відступити й неодноразово міняв уряд. Також було обмежено вплив церкви на освіту, послаблено цензуру.

Тепер королем були незадоволені й ліберальна опозиція, і прихильники необмеженої монархії. На початку 1830 р., після тривалого зволікання короля, нарешті зібрався парламент. У своїй промові Карл X погрожував критикам уряду й остаточно пересварився з опозицією. Роздратований та наляканий монарх у травні видав указ про розпуск палати депутатів і призначив нові вибори.

2. Революція 1830 р.

Проте Карл X укотре помилився: вибори знову виграла опозиція. Король оголосив їхні результати недійсними й запровадив жорстку цензуру в пресі. Було введено в дію новий виборчий закон, що надавав виборче право тільки великим землевласникам і позбавляв його промисловців і торгівців (кількість виборців зменшувалася втричі). Палату депутатів позбавили законодавчої влади, відтепер вона мала тільки дорадчий голос. Ліберальна опозиція сприйняла рішення короля як державний переворот.

Карл X та його оточення були переконані, що масових протестів не буде. Проте щойно парижани дізналися про королівські укази, місто збурилося. Вулиці столиці, де майже не було військ, заполонили рішуче налаштовані люди. **27 липня 1830 р.** в Парижі розпочалося стихійне збройне повстання, що стало початком ***Липневої революції***. На вулицях з'явилися триколірні прапори республіки та барикади. До вечора того ж дня війська зуміли розігнати майже беззбройних і неорганізованих повстанців. Уряд був упевнений, що виступ придушено.



Ж.-В. Шнетц.
Бій за міську ратушу
(28 липня 1830 р.). *1833 р.*

Однак уже наступного дня боротьба відновилася. До повстанців долучилася національна гвардія. Після запеклих боїв повстанці захопили висоти Монмартра й підняли там триколірний прапор. Захопивши ратушу, вони розпочали наступ на королівський палац.

Жінки боролися пліч-о-пліч із чоловіками: улаштовували перев'язочні пункти, витягали поранених, билися на барикадах. До повстанців почали приєднуватися ветерани, студенти, адвокати, журналісти; подекуди на їхню сторону переходили солдати. Майже кожний десятий житель Парижа брав участь у боях.

На третій день виступу парижани атакували Лувр, який захищали швейцарські найманці, і захопили палац. Місто опинилося в руках повстанців. Того ж дня Карл X скасував свої укази, однак було вже запізно: повстанці захопили останній оплот монархії — палац Тюїльрі.

Колишні депутати й члени ліберальної опозиції обрали муніципальну комісію, яка виконувала функції тимчасового уряду. Найкращим кандидатом на трон вони вважали Луї Філіппа — герцога Орлеанського, найближчого родича Бурбонів.



Ф. Жерар. Луї Філіпп I. *1834 р.*

2 серпня Карл X зрікся престолу й відплив до Англії. Влада перейшла до тимчасового уряду, створеного депутатами ліберальної опозиції.

Хоча більшість учасників революції боролася за республіку, у країні було встановлено конституційну монархію. Луї Філіппа Орлеанського спочатку проголосили намісником, а згодом на об'єднаному засіданні обох палат парламенту — королем *Луї Філіппом I*. «Королю-громадянину», як його називали, судилося бути останнім королем в історії країни. Того ж дня ухвалили конституцію, яку назвали *«Хартією 1830 року»*.

3. Липнева монархія

Три славні дні, як образно назвали революцію французи, поставили крапку в історичному змаганні між дворянством і буржуазією. Дворянство (у минулому — другий стан) остаточно поступилося місцем на політичному олімпі буржуазії. Уособленням нової ситуації був сам Луї Філіпп І — великий фінансист і лісопромисловець, «король-буржуа». Через особливості тілобудови карикатуристи часто зображали його у вигляді груші.

Політичний устрій Франції за Хартією 1830 р.

- Проголошено свободу преси й зібрань.
- Король — голова виконавчої влади.
- Король править не через «божественне право», а з волі французького народу.
- Короля позбавлено повноважень скасовувати закони або призупиняти їхню дію, а також дарувати спадкове звання пера.
- Членів палати перів мають обирати так само, як і членів нижньої палати парламенту.
- Знижено майновий і віковий цензи (право обирати — з 25 років, бути обраними депутатами — з 30 років).
- Католицька релігія втратила статус державної.

За часів правління Луї Філіппа І фінансова аристократія отримала високі державні посади, пільги й привілеї. Це стало тягарем для бюджету, у якому бракувало грошей, через що неухильно зростав державний борг. Серйозним випробуванням для влади стали повстання робітників і дрібних ремісників, зайнятих у шовкоткацькому виробництві м. Ліона (1831 і 1834 рр.). Перший виступ спричинила мала платня за тяжку працю. Повстанці на кілька днів вибили з міста урядові війська, але зрештою повстання було придушено.

Натомість друге повстання висунуло переважно політичні вимоги: демократичні свободи, установлення республіки, право на створення робітничих організацій. Цей виступ, так само як і в інших містах, було придушено урядовими військами.

- *Розгляньте французьку карикатуру, на якій діти малюють на стіні грушоподібні зображення Луї Філіппа І. Про яке сприйняття суспільством чи принаймні його частиною короля свідчить малюнок?*
- *Чи вважаєте ви, що точка зору художника є неупередженою, тобто достовірним історичним джерелом, з якого можна зробити правдивий висновок про політика чи будь-яку іншу людину?*



О. Буке. Політична карикатура. *1833 р.*

У другій половині 1840-х років у Франції, як і в інших промислових країнах світу, розпочалася економічна криза. Товарів вироблялося більше, ніж люди могли придбати. Зупинялися фабрики — і робітники втрачали роботу. Розорювалися банки, знецінювалися гроші, процвітали спекуляція та шахрайство.

- *Проаналізуйте наведені в діаграмі статистичні показники. Наскільки, на вашу думку, серйозною постає із цих показників криза? Які верстви населення зазвичай зазнають найдошкульнішого удару внаслідок економічної кризи?*

Прояви економічної кризи у Франції в середині XIX ст.
(на скільки відсотків відбулося скорочення)

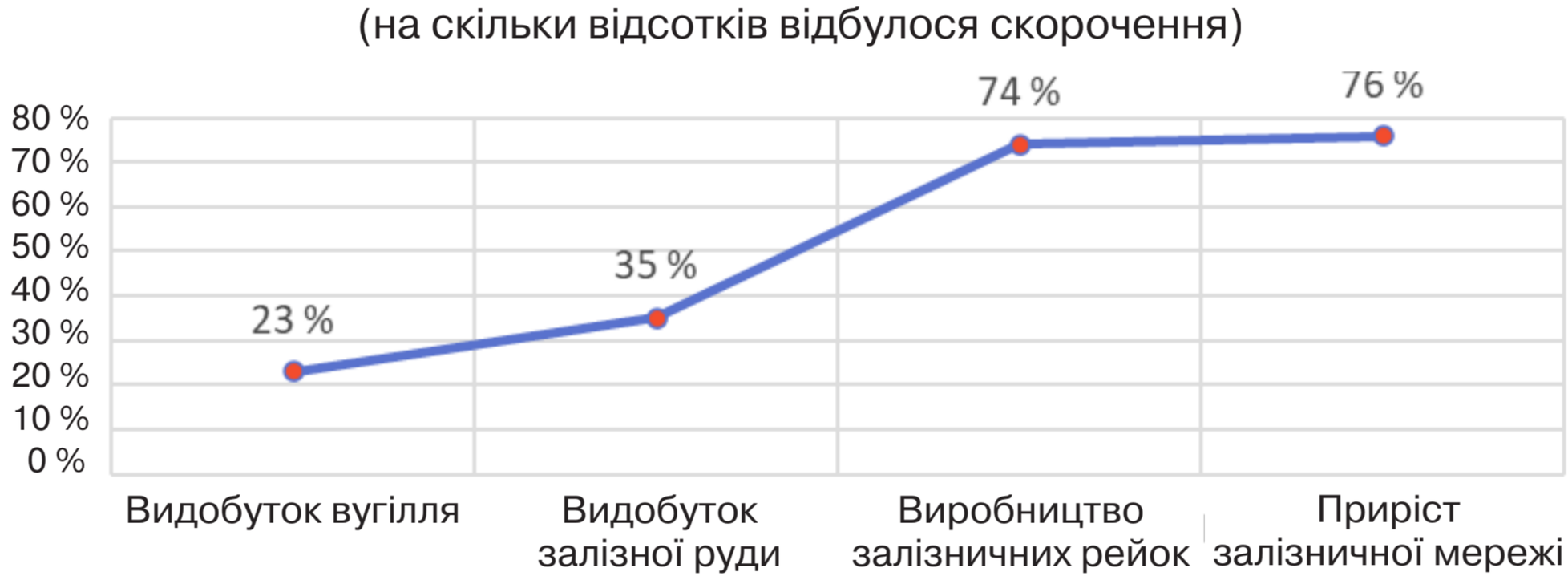

У *зовнішній політиці* Липнева монархія відновила розпочате за Карла X завоювання Алжиру. Хоч алжирці виявилися завзятими воїнами, перевага французької армії в сучасному озброєнні призвела до того, що в 1847 р. країна стала однією з найбільших колоній Франції.

В опозиції до режиму Липневої монархії опинилися ліберальна інтелігенція, робітники, фермери, значна частина підприємців. Опозиція, що гуртувалася довкола впливових ліберальних газет, улітку 1847 р. розпочала широку кампанію публічних політичних бенкетів. Замість тостів, на них виголошували промови з вимогою політичних і соціальних реформ. Бенкетна кампанія охопила всю країну й посилила боротьбу за виборчу реформу. У 1848 р. Франція опинилася на порозі третьої, починаючи з кінця XVIII ст., революції.

Основні події

1814–1830 рр. — період Реставрації Бурбонів.
Липень 1830 р. — Липнева революція у Франції.
1830–1848 рр. — Липнева монархія.

Запитання та завдання

1. Поясніть історичне поняття «Реставрація Бурбонів» і назвіть часові межі цього періоду в історії Франції.
2. Які політичні сили переважали у Франції в період Реставрації Бурбонів?
3. Якими були причини революції 1830 р.? Що спільного й що відмінного, на вашу думку, між причинами Французької революції XVIII ст. та Липневої революції 1830 р.?
4. Французький історик і художник, сучасник Липневої революції Леон Коньє символічно зобразив «три славні дні» революції 1830 р. Чому, на вашу думку, змінювався вигляд прапора? Які події революції символізує перший прапор, які — другий, а які — третій?

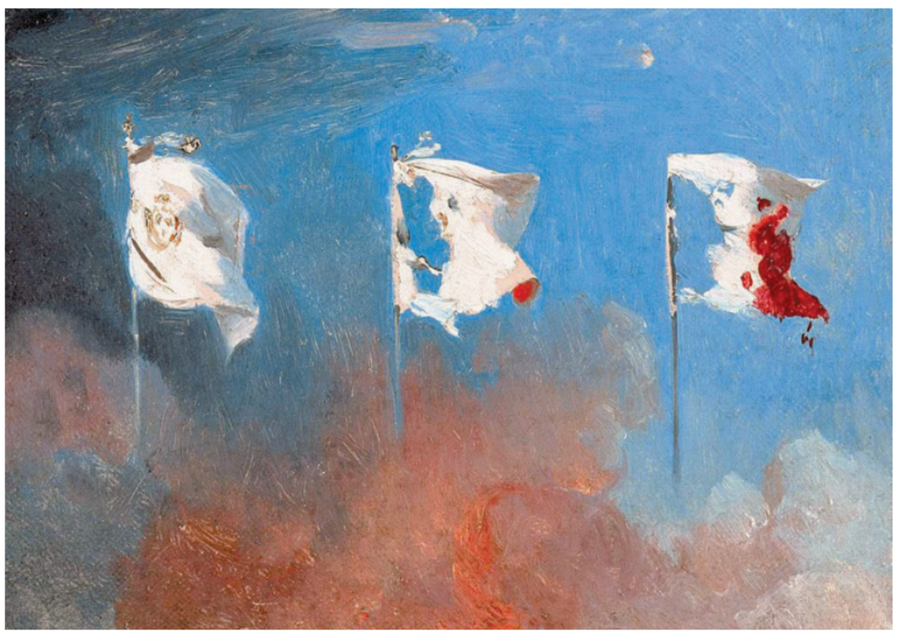

Л. Коньє. Три славні дні революції. *1830 р.*

5. Які ви можете назвати досягнення та втрати, що випали на долю Франції в період Липневої монархії?
6. Перегляньте відеосюжет про пам'ятник Арману де Рішельє в Одесі. Про які заслуги перед містом і про яке ставлення містян до Рішельє свідчить той факт, що його бронзова статуя — перший пам'ятник, установлений в Одесі?
7. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 8. Австрійська імперія доби Клемента фон Меттерніха

1. Епоха Меттерніха

Австрійська імперія була створена в 1804 р., коли останній з імператорів Священної Римської імперії з династії Габсбургів Франц II став імператором Австрії під іменем Франц I. Імперія охоплювала численні королівства, ерцгерцогства, герцогства, графства тощо. Зокрема, до її складу входили території, що не були власне австрійськими: Угорщина, Словаччина, Чехія і Моравія, українські Галичина й Буковина, Хорватія, Ломбардія, Венеція тощо. Династія Габсбургів панувала на цих територіях як єдина об'єднавча сила.

Понад три десятиліття після наполеонівських воєн часто називають *епохою Меттерніха*. Це був час великих змін і потрясінь, коли Європа намагалася оговтатися від кривавого хаосу й шукала нові шляхи

розвитку. Промислова революція набирала обертів, змінювала економічне й соціальне обличчя континенту. Зростання мобільності населення, посилення вимог до участі народу в управлінні та піднесення націоналізму — такі виклики постали перед урядами, які прагнули зберегти незмінність порядків.

Символом цієї епохи став австрійський дипломат і політик, князь ***Клемент фон Меттерніх***. Він був архітектором Віденського конгресу й творцем системи міжнародних відносин, яка мала забезпечити мир і стабільність у Європі. Проте його ім'я стало також синонімом консерватизму, реакції та придушення ліберальних і національних прагнень.

Особистості



Клемент фон Меттерніх (1773–1859) — австрійський державний діяч, міністр закордонних справ і фактичний голова австрійського уряду (1809–1821); канцлер (1821–1848). Головний організатор Віденського конгресу (1814–1815) та один із «хрещених батьків» Священного союзу. Був одним із найвпливовіших політиків Європи. Період його активної політичної діяльності назвали «епохою Меттерніха». Прихильник абсолютизму й противник національних рухів і революцій. Долучився до придушення національних революцій в Італії та Іспанії.

Австрійська імперія за К. Меттерніха була осередком стабільності й порядку в Центральній Європі, забезпечувала відносно мирний розвиток регіону протягом кількох десятиліть. Проте водночас це була «в'язниця народів», де національні меншини зазнавали утисків і дискримінації.

2. Державний устрій: абсолютизм під маскою «доброго уряду»

За формою державного устрою Австрійська імперія в епоху Меттерніха була абсолютною монархією, утіленням якої був імператор Фердинанд I (1835–1848).

Імператор
Мав необмежену владу.
Абсолютна монархія:
- верховний правитель імперії;
- контролював усі гілки влади;
- призначав і звільняв чиновників;
- видавав закони;
- був головнокомандувачем збройних сил.

Державний канцлер
Права рука імператора:
- керував зовнішньою політикою;
- координував роботу міністерств.

Уряд
Міністерства:
- підпорядковувалися імператору й державному канцлеру;
- здійснювали виконавчу владу в різних сферах (внутрішніх справ, фінансів, юстиції, війська тощо).

Представницькі органи окремих земель:
- жорстко контролювалися центральною владою;
- мали обмежені повноваження, переважно щодо місцевого самоврядування.

У внутрішній політиці К. Меттерніх прагнув, щоб «добрий уряд» забезпечував порядок, стабільність і добробут для всіх громадян. Проте на практиці його політика зводилася до придушення будь-яких проявів опозиції та вільнодумства. В імперії існував розгалужений поліцейський апарат, що контролював усі аспекти життя суспільства. Зокрема, спеціальні декрети, прийняті під керівництвом державного канцлера, установили жорсткий контроль над університетами та пресою, а також посилили цензуру й поліцейський нагляд.

3. Економічний розвиток імперії

До 1820-х років Австрійська імперія пережила період економічного зростання, особливо в сільському господарстві та деяких галузях промисловості. Більшість людей жила в селах, але навіть там відбувалися зміни. Зростали міста, які потребували більшої кількості сільськогосподарських товарів. Виробники почали розвивати сільське господарство заради отримання прибутку, а не тільки для власних потреб. Крім технічних культур, таких як цукровий буряк і льон, на продаж вирощували дедалі більше зернових культур, овочів, розводили худобу.

Скасування кріпацтва в 1848 р. стало, з одного боку, важливою подією, яка сприяла розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, а з іншого боку — супроводжувалося обезземеленням селян і посиленням соціального напруження в суспільстві.

Однак період економічного пожвавлення в імперії був нетривалим, а розвиток — нерівномірним та охопив лише деякі регіони країни, зокрема чеські Богемію та Моравію. Натомість рівень життя більшості населення залишався низьким, бракувало шкіл і лікарень.

4. Політика щодо національних меншин

Австрійська імперія була багатонаціональною державою, у якій проживали німці, угорці, чехи, поляки, українці, італійці й інші народи. Оскільки всі вони прагнули створити власні незалежні національні держави, становище імперії було хистким. Щоб запобігти революції, К. Меттерніх неодноразово радив імператору створити дорадчий орган із представників різних народів і надати провінційним парламентам певні владні повноваження. Проте монарх не наважився на цей крок.

Загалом політика К. Меттерніха щодо національного питання була спрямована на збереження єдності імперії через придушення національних рухів і формування австрійської ідентичності.

Імперія мала стати своєрідним «плавильним котлом», у якому повинні були «переваритися» представники інших народів і розчинитися серед австрійців.

Це стосувалося, зокрема, українців у Галичині та Буковині, які зазнавали



Національність рекрутів в австрійській армії. Цифрою 3 (праворуч у верхньому ряду) позначений українець

утисків і національного гноблення. Українську мову в імперії не визнавали офіційною, і, як і культура загалом, вона була під забороною, а українська інтелігенція зазнавала переслідувань.

5. Зовнішні відносини

У зовнішній політиці Австрія за часів К. Меттерніха прагнула зберегти рівновагу сил у Європі та запобігти піднесенню будь-якої держави, котра могла б загрожувати безпеці імперії. З одного боку, Австрія мала хороші відносини з Росією та Пруссією, а з іншого — з Францією та Османською імперією, оскільки вони були конкурентами Австрійської імперії на Балканах і в Італії.

У міжнародних справах дітище К. Меттерніха — Віденська система відносин — проіснувала недовго. Через кілька років після Віденського конгресу стало зрозуміло, що інтереси п'яти великих держав не збігаються. Після того як зібрання європейських монархів на початку 1820-х років дало Австрії дозвіл боротися з революціями в Італії, Франції та Іспанії, Велика Британія оголосила про свій вихід із системи, заявивши, що не хоче більше бути пов'язаною з консервативними державами Європи.

Так само революція у Франції 1830 р. послабила зв'язок країни з міжнародною системою К. Меттерніха, а Росія почувалася безпорадною в конкуренції з Османською імперією на Балканах.

Загалом епоха Меттерніха була складним і суперечливим періодом в історії не тільки Австрійської імперії, а й усієї Європи. Це був період відносної стабільності, миру й економічного розвитку, але водночас це також був час реакції та репресій, придушення ліберальних і національних прагнень, поглиблення соціальних суперечностей.



Основні події

1804 р. — створення Австрійської імперії.
1815–1848 рр. — епоха Меттерніха.

Запитання та завдання

1. Імператором Австрії в 1804–1835 рр. був
А Франц Йосиф I
Б Фердинанд I
В Франц II (Франц I Австрійський)
Г Йосиф II

2. Увідповідніть подію та її дату.

А Віденський конгрес	**1** 1804 р.
Б утворення Австрійської імперії	**2** 1814–1815 рр.
В початок правління Фердинанда I	**3** 1835 р.
Г початок епохи Меттерніха	**4** 1815 р.
	5 1848 р.

3. Форма правління в Австрійській імперії — це
- **А** конституційна монархія
- **Б** абсолютна монархія
- **В** парламентська республіка
- **Г** імперія

4. У складі Австрійської імперії були території
- **А** Австрії, Угорщини, Чехії, Словаччини, Італії, Галичини й Буковини
- **Б** Австрії, Швеції, Чехії, Словаччини, Італії, Галичини й Буковини
- **В** Австрії, Угорщини, Італії, Чехії, Естонії, Галичини й Буковини
- **Г** Австрії, Пруссії, Чехії, Словаччини, Італії, Галичини й Буковини

5. Якими були основні ознаки політичної системи Австрійської імперії за часів К. Меттерніха? Яку роль у ній відігравав К. Меттерніх?

6. К. Меттерніху належить висловлення: *«Світ потребує для управління фактів і правосуддя, а не базікання та теорій; головна потреба суспільства — знайти підтримку в силі влади, а будь-яка влада без реальної сили не гідна своєї назви й не в змозі управляти».*
Як, на вашу думку, воно відображає порядки, що існували в Австрійській імперії за часів його канцлерства?

7. Основна мета політики К. Меттерніха — це
- **А** збереження миру й стабільності в Європі
- **Б** збереження цілісності Австрійської імперії
- **В** розширення території Австрійської імперії
- **Г** проведення ліберальних реформ

8. Назвіть основні соціально-економічні проблеми Австрійської імперії в епоху Меттерніха.

9. Охарактеризуйте зовнішню політику Австрійської імперії в епоху Меттерніха.

10. На підставі матеріалу підручника та додаткових джерел інформації оцініть постать К. Меттерніха як державного діяча.

11. Виконайте завдання, розміщені в електронному додтку.

§ 9. «Весна народів»

1. Передумови революцій 1848–1849 рр. у Європі

Революційні виступи на континенті в середині XIX ст. мали економічні, соціальні, політичні й національні передумови. Революції 1848–1849 рр. були спричинені обмеженнями Священним союзом національних і ліберальних прагнень європейців, пробуджених Французькою революцією та епохою Наполеона. За кілька тижнів хвиля повстань прокотилася Європою. Ці події називають ***«Весною народів»***.

Революційні події вийшли далеко за межі Європи. Загалом вони охопили майже пів сотні країн. Успіхи революціонерів в одній країні вселяли віру в перемогу в інших державах. Зокрема, у березні–квітні

Словник

«Весна́ наро́дів» — загальна назва революцій, що відбулися в 1848–1849 рр. у Європі.

1848 р. скасування рабства у французьких колоніях мало відгомін на Кубі та в Пуерто-Рико. Лише Росія залишалася ніби безлюдним островом в океані визвольного руху: там не було навіть натяку на будь-які революційні виступи.

Передумови революцій 1848–1849 рр.

Економічні	Для Європи 1840-ві роки були періодом справжнього економічного лиха. Невипадково ці часи називали «голодними сороковими». Збільшення кількості населення, неврожаї зернових і картоплі призвели до стрімкого зростання цін на продукти, голоду й хвороб. До цих випробувань додалися фінансова криза та занепад промисловості.
Соціально-політичні	Здебільшого були наслідком економічних проблем. У селах зберігалися залишки феодалізму, селяни не мали засобів до існування; у містах швидко зростало безробіття серед ремісників і промислових робітників. Середній клас також потерпав. Його представники прагнули усунути від політичної влади дворянство й хотіли самі впливати на політику. Європою поширювалися ідеї свободи та демократії. Зубожіння і невдоволення мільйонів людей досягло вершини.
Національні	Деякі народи висували гасла національного об'єднання (німці й італійці) або виходу зі складу тодішніх імперій (угорці).

Свідчення

- *Що, на вашу думку, мав на увазі один із найжорсткіших європейських політиків свого часу, який у жовтні 1847 р. говорив про «смертельну хворобу»?*

«Я старий лікар; я можу відрізнити супутню хворобу від смертельної… Ми переживаємо нині муки смертельної хвороби».

Клеменс Меттерніх, канцлер Австрійської імперії (1821–1848). (Croassroads ot European Histories: Multiple Outlooks on Five Key Moments in the History of Europe // R. A. Stradling. Council of Europe. 2006. P. 11)

2. Початок «Весни народів». Революція у Франції

На відміну від 1830 р., революційні події розпочалися не у Франції. У лютому 1848 р. розпочалася революція в Італії — країні, розділеній за рішенням Віденського конгресу на вісім держав. Повстання спалахнули спочатку в Королівстві обох Сицилій — найбіднішому та найнепокірнішому регіоні країни під владою династії Бурбонів. Невдовзі виступи охопили також Турин і Флоренцію. На *першому етапі* революції влада там швидко перейшла до тимчасового уряду.

Однак головні події розвивалися са́ме у Франції. В умовах економічної кризи й бенкетної кампанії *(про це йшлося в § 7)* у бурхливій обстановці відкрилася сесія французького парламенту. Вимоги опозиції було відхилено, а черговий бенкет прихильників виборчої реформи влада заборонила.

Проте парижани із цим не погодилися. У призначений день тисячі містян вийшли на вулиці й площі міста на демонстрацію. Відбулися сутички з поліцією, і через два дні на вулицях Парижа було зведено барикади, повстанці захопили всі важливі споруди.

Приклад Парижа як колиски революцій викликав ланцюгову реакцію не тільки по всій Франції, а й в інших країнах Європи. Луї-Філіппа I та його першого міністра Франсуа Гізо народ скинув під час триденної революції (22–24 лютого). Король зрікся престолу на користь малолітнього онука, графа Паризького, і втік до Англії. Королівський палац захопили повстанці, витягли трон на площу Бастилії та спалили.



Невідомий художник. Тронний зал королівського палацу Тюїльрі в Парижі, захоплений революційним натовпом

Монархісти й частина ліберальної опозиції намагалися зберегти монархію, установивши регентство (тимчасове правління) герцогині Орлеанської — матері графа Паризького. Цю пропозицію підтримала палата депутатів, проте до зали засідань із вигуками «Ні — регентству, ні — королю!», «Хай живе республіка!» ввірвалися повстанці, які змусили депутатів дати згоду на створення тимчасового уряду.

25 лютого 1848 р. тимчасовий уряд удруге проголосив Францію республікою (Друга республіка). У травні розпочали роботу Установчі збори, які відмовилися створювати міністерство праці, чого домагалися робітники; лідерів робітничої опозиції було заарештовано. У Парижі спалахнуло повстання. Військовий міністр генерал Луї Кавеньяк отримав повноваження диктатора, і за кілька днів повстання було придушено. Тисячі його учасників відправили на заслання.

У листопаді було ухвалено конституцію Другої республіки. Вища виконавча влада належала президенту, якого обирали загальним голосуванням на три роки, законодавча — Законодавчим зборам, які обирали на чотири роки.

На президентських виборах наприкінці року фаворитом був генерал Кавеньяк, але неочікувано переконливу перемогу здобув *Луї Бонапарт* — небіж Наполеона I.

3. Революція в Німеччині

Безробіття, голод і злидні охопили землі Німеччини. Після кількох неврожайних років у середині 1840-х років у великих містах Німеччи-

ни й Австрії спалахнули голодні бунти. У складному становищі перебували робітники, чия зарплата зменшилася майже вдвічі, а також дрібні підприємці. Ситуація загострилася настільки, що в прусській столиці Берліні вибухнуло «картопляне» повстання. Було зруйновано фабрики й контори, спалено боргові книги. Прусська армія перейшла на сторону повстанців.

Революційні події охопили всю роздроблену країну. На початку 1848 р. бундестаг — німецький парламент — визнав триколірний прапор державним. У багатьох німецьких державах до влади прийшли ліберальні уряди.

У березні 1848 р. в Берліні сотні людей вийшли на барикади з вимогою надання громадянських прав і свобод, проведення вільних і рівних виборів парламенту. Коли ж прусські війська застосували силу до мирного протесту, демонстранти почали споруджувати барикади.



Невідомий художник. Вулична барикада в м. Берліні. *1848 р.*

Центр Берліна став ареною кривавої вуличної сутички між військовими та повстанцями, унаслідок якої загинуло майже 300 осіб. Однак багатотисячна армія не змогла зламати опір берлінців, і прусський король Фрідріх-Вільгельм IV звернувся до них із закликом припинити боротьбу.

Ці дні справили вирішальний вплив на подальший розвиток подій: у Німеччині відбулися перші демократичні вибори (до яких, щоправда, допустили тільки чоловіків), у Франкфурті скликали перший загальнонімецький парламент — Національну асамблею.

До весни 1849 р. парламент розробив проєкт конституції для всієї Німеччини, що передбачав установлення в країні республіки. Проте король відмовився визнати конституцію, а повстання в Саксонії та Рейнській області були придушені прусськими військами. Це ознаменувало завершення революції.

4. Революція в Італії

Упродовж кількох століть на території Італії вирували війни європейських держав, у результаті яких на Апеннінському півострові запанувала Австрія. Через збереження феодальних порядків та іноземне панування на початку століття Італія була поділена на кілька держав.

Зусиль груп патріотів, зокрема ***карбонаріїв***, виявилося недостатньо для об'єднання Італії.

Отже, в Італії революція мала три мети: вирішення соціальних питань, звільнення з-під влади Австрії та об'єднання роздробленої країни. *Першим етапом революції* було повстання на початку 1848 р., коли піддані Королівства обох Сицилій (Неаполь і Сицилія) виступили проти свого короля з династії Бурбонів Фердинанда I.

Після звістки про початок революції в австрійській столиці повстання поширилося, як лісова пожежа, й охопило північ Італії. Король П'ємонту-Сардинії Карл Альберт, сподіваючись вигнати окупантів, оголосив війну Австрійській імперії. Ця війна, відома як Перша війна за незалежність Італії, спочатку була для Карла Альберта успішною, і він зайняв усю Північну Італію.



К. Канеллі. Битва біля воріт Порта-Тоза в м. Мілані (22 березня 1848 р.)

Восени 1848 р. розпочався *другий етап революції*, який очолили активні учасники *Рисорджименто* (від іт. risorgere — *відроджуватися*) — руху за об'єднання Італії — ***Джузеппе Мадзіні*** та ***Джузеппе Гарібальді***.

Особистості

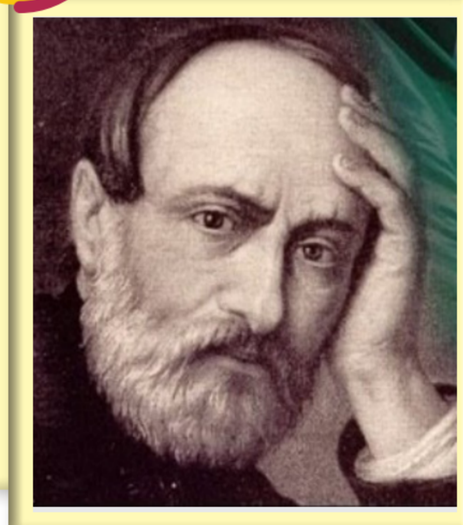

Джузеппе Мадзіні (1805–1872) — італійський революціонер, республіканець. Активний учасник Рисорджименто. За участь у таємному товаристві був ув'язнений урядом П'ємонту та згодом висланий із країни. Заснував у Франції таємне революційне товариство «Молода Італія» (1832). Більшу частину життя провів у вигнанні.
Його ідеї та політичні дії сприяли об'єднанню Італійської держави. Коли Італія стала об'єднаною і незалежною, відмовився від посад в уряді.

Словник

Карбона́рії (іт. carbonaro — *вуглярі*) — члени таємного товариства в Італії в 1807–1832 рр. Назва пов'язана з легендою про нібито їхнє походження від середньовічних вуглярів.

Особистості

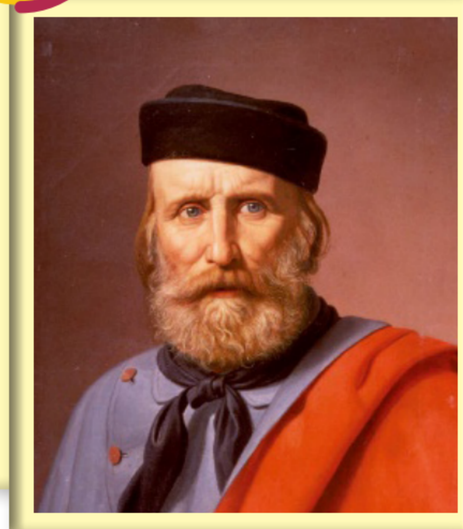

Джузеппе Гарібальді (1807–1882) — італійський революціонер, республіканець. Активний учасник Рисорджименто. Учасник повстання в П'ємонті, після придушення якого емігрував. Був засуджений до смертної кари. Багато років провів у Південній Америці. Повернувшись у 1848 р. до Італії, боровся проти Австрії. Організатор оборони Римської республіки в 1849 р. Після поразки втік на північ Італії, а після арешту його вислали з країни. У вигнанні продовжував готувати об'єднання Італії.

Вони прагнули звільнити країну з-під влади Австрії та Бурбонів і скликати парламент об'єднаної Італії. Унаслідок повстання в Римі та втечі з Ватикану Папи Римського Пія IX в місті було утворено світський уряд, а на початку 1849 р. проголошено Римську республіку, фактичним керівником якої був Дж. Мадзіні.

Свідчення

- *Яку мету (соціальну, політичну чи національну) Дж. Мадзіні вважав для себе та своїх прихильників найголовнішою в революції? Чому, на вашу думку, Дж. Мадзіні менше говорить про головну справу свого життя та ідеал італійських патріотів — об'єднання Італії, а більше — про демократію і свободу?*

«Свобода без об'єднання неминуче веде до анархії. Об'єднання без свободи — це деспотизм, тиранія. Людство однаково ненавидить тиранію та анархію. Воно намагається підтримувати рівновагу між цими двома нероздільними умовами життя: такими нероздільними, що одного неможливо досягти й підтримувати без іншого. Будь-яке об'єднання рано чи пізно стикається з бунтом, якщо його члени не дали добровільної згоди на це, будь-яка свобода ненадійна, якщо сили єднання не намагаються її зберегти».

Джузеппе Мадзіні (Організація демократії. 1850 р. https://www-thefederalist-eu.translate.goog/site/index.php/en/federalism-in-the-history-of-thought/2268-giuseppe-mazzini?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc)

Навесні 1849 р. з поновленням війни проти Австрії розпочався *завершальний етап* революції. Армія Карла Альберта була розбита австрійцями, і вже в травні вони захопили деякі італійські території. Упродовж літа під ударами об'єднаних військ Франції, Австрії, Іспанії та Королівства обох Сицилій Римська республіка й Венеція здалися. Отже, справу об'єднання Італії довелося відкласти.

5. Революції 1848–1849 рр. у країнах Центральної Європи

Австрійська імперія. У березні 1848 р. в столиці Австрійської імперії м. Відні раптово розпочалися масові демонстрації та заворушення. Їхні учасники домагалися ліквідації абсолютної монархії і феодаль-

них пережитків, а представники національних меншин — створення власних національних держав. К. Меттерніх, який був уособленням старого режиму, подав у відставку й покинув Австрію. Упродовж наступних кількох днів Фердинанд І вимушено дав згоду на конституцію і дозволив свободу друку. Режим, який послідовно вибудовували протягом 30-ти років, раптово впав за три дні протестів.

Слов'янські народи імперії наполягали на праві на створення власних держав. У червні 1848 р. в столиці Чехії м. Празі відбувся Слов'янський з'їзд. У ньому взяли участь представники слов'янських народів з Австрії, а також з Італії та Німеччини.

Запрошення до участі було направлено й до Києва. Одна з трьох секцій зібрання — «польсько-русинська (українська)» — обговорювала українські потреби. З'їзд засудив гноблення слов'ян, проголосив рівноправність націй, створення союзу слов'янських народів і перетворення Австрії на федерацію.

В останні дні з'їзду повстала Прага. Чехи вимагали незалежності та виборів нового парламенту. Австрійські війська придушили виступ і розпустили всі новостворені органи чеської влади.

На ***польських землях*** у березні–травні 1848 р. відбулося *Великопольське (Познанське) повстання*. Утворений повстанцями національний польський уряд проголосив незалежність від Пруссії і почав формувати збройні сили.

У квітні майже в усьому Познанському князівстві, що входило до складу Пруссії, відбувалися місцеві сутички повстанців із прусськими військами. Проте згодом частина ватажків повстання погодилася на визнання Пруссією автономії Познанського князівства в обмін на розпуск більшості повстанських загонів. Пруссаки не дотримали слова та розпочали ліквідацію повстанських формувань. У відповідь на це польські загони, які ще не були розпущені, стали чинити опір і навіть здобули кілька перемог. Проте, відрізані від решти Польщі, вони не мали шансів проти регулярної армії Пруссії, і в травні останній загін повстанців капітулював.



Ю. Коссак.
Бій під Мілославом між польськими повстанцями та прусським військом (30 квітня 1848 р.).
1868 р.

Україна у світі

Перші масові політичні виступи на українських землях — у Галичині й Закарпатті та на Буковині — спричинила звістка про початок революції і ліберальних перетворень в Австрійській імперії. У Львові маніфестації за масової участі міського населення виникли стихійно й тривали три дні (19–21 березня 1848 р.). На львівських вулицях шляхи розбурханого натовпу й австрійського війська перетиналися, але, на відміну від Відня, тут не пролилося жодної краплі крові.

Під впливом демонстрацій було підписано петицію з вимогами до влади, створено національну гвардію, випущено політичних в'язнів. У місті з'явилося кільканадцять вільних від цензури видань, різноманітні громадські організації. Тут зустрічали поважних гостей, ушановували та святкували різні події, львів'яни відвідували вистави й концерти.

Уряд монархії Габсбургів мусив остаточно ліквідувати панщину. В українців пробуджувалася національна свідомість, вони вимагали національних прав. Виникла перша суто українська організація — Головна руська рада. У липні 1848 р. розпочав роботу перший австрійський парламент, у якому Галичину представляли, зокрема, 39 послів (депутатів) від українців. Українські депутати висували вимогу про поділ Галичини, підкріплену тисячами підписів.

Кульмінацією «Весни народів» у Львові стало повстання 1–2 листопада 1848 р. Його атмосфера істотно відрізнялася від березневої. У місті було встановлено понад два десятки барикад, його центральна частина опинилася в руках повстанців. Проте єдності між двома таборами повстанців — українцями й поляками — не було. Унаслідок обстрілу центру Львова вранці 2 листопада австрійською артилерією були значні руйнування та пожежі на кількох вулицях. Загинуло понад пів сотні повстанців і військових, майже сотня зазнала поранень.

Повстання не досягло мети, але для українців революційні події «Весни народів» стали новим досвідом боротьби та сприяли формуванню нового типу політичної і громадської культури на українських землях.



Є. Глоговський. Пожежа у Львівській ратуші після артилерійського обстрілу (2 листопада 1848 р.)

Наприкінці 1848 р. під тиском революції імператор зрікся престолу, який посів його небіж *Франц-Йосиф I* (1848–1916). Було звільнено з посад реакційних міністрів і радників, створено новий уряд, розпочато ліберальні реформи, оголошено політичну амністію.

Під час революції опублікували проєкт конституції, у якій Австрію проголошували конституційною монархією, визнавали свободу совісті, друку, зборів, рівність громадян. Було створено двопалатний парламент — *рейхстаг* (нижню палату обирав народ, верхню — частково призначав імператор із принців Габсбурзького дому, частково обирали аристократи). Законодавча влада залишалася за імператором і рейхстагом. Щоправда, менше ніж через рік конституцію було скасовано, а ще через два роки відновили необмежену владу імператора.

Революція в Угорщині. Революційну хвилю в Угорщині очолив ліберал Лайош Кошут; активну участь брали відомий поет Шандор Петефі, а також інші національні діячі. У середині березня 1848 р. до влади прийшов національний угорський уряд, розпочалося формування угорського війська й інші перетворення.

Здавалося, ніби події розвивалися для угорських революціонерів якнайкраще. Однак революція мала суттєву ваду: власним національним меншинам (словакам, а надто хорватам) не обіцяли того, що самі угорці вимагали від Австрії, — незалежності. Тому хорвати не тільки не стали їхніми союзниками, а навпаки, — за першої ж нагоди виступили разом з австрійцями проти угорців.

У вересні 1848 р. 50-тисячна австро-хорватська армія рушила в глиб Угорщини. У середині квітня наступного року Національні збори Угорщини проголосили Декларацію незалежності від Австрійської монархії — і країна стала республікою. Угорці протрималися ще чотири місяці: спочатку австрійські війська захопили м. Будапешт, а в серпні 1849 р. до Угорщини вторглася запрошена австрійцями на допомогу майже 200-тисячна російська армія. Сили були нерівними, й угорці зазнали поразки. До осені 1849 р. революцію було придушено, багатьох її учасників переможці стратили. Л. Кошут емігрував до США, а країна повернулася під владу Австрії.

- *Знайдіть в інтернеті відеосюжет про Угорську революцію 1848–1849 рр. Представники яких соціальних верств і груп були її активними учасниками?*

Почергово повстали також ***дунайські князівства*** й ***Трансильванія,*** розташовані на межі Австрійської та Османської імперій. Формально незалежні дунайські князівства ***Валахія*** та ***Молдова*** в XIX ст. звільнилися від впливу Туреччини й потрапили під вплив Росії. Економічна криза в Європі та розгортання революцій на континенті не оминули Дунайські князівства. Навесні 1848 р. революціонери прийняли конституцію та оголосили про створення *Об'єднаного князівства Волощини та Молдови*, на основі якого згодом постала незалежна Румунія.

Революції 1848 р. в більшості країн Європи зазнали невдачі через відсутність злагоди між революціонерами та їхні часто непослідовні

дії. Водночас вони привели в недалекому майбутньому до пом'якшення політичних порядків у європейських країнах.

Вплив революцій 1848–1849 рр. на Європу

- Уперше із часів наполеонівських воєн у багатьох європейських державах під тиском революційних подій прийняли ліберальні конституції та закони, які суттєво розширили права громадян.
- Було скасовано кріпосне право в країнах, де воно ще зберігалося.
- Прискорилося об'єднання і згуртування націй, розділених кордонами (німців, італійців, румунів).
- Народи, позбавлені державності, боролися за незалежність і створення національних держав (українці, поляки, чехи, словаки, хорвати й ін.).



Основні події

1848–1849 рр. — «Весна народів».



Запитання та завдання

1. Що означає історичне поняття «Весна народів»?
2. Якими, на вашу думку, були основні причини й передумови революцій 1848–1849 рр.?
3. Охарактеризуйте причини формування національних рухів у країнах Європи.
4. На прикладі 2–3-х країн визначте спільні ознаки й відмінності революцій, що відбувалися в Європі наприкінці 1840-х років.
5. Причиною революцій 1848–1849 рр. НЕ БУЛО
А поширення патріотичних настроїв
Б розширення прав і свобод
В розчарування в демократії
Г невдоволення політикою правителів
6. Революції 1848–1849 рр. також називають
А «славними революціями»
Б «Весною народів»
В «оксамитовими революціями»
Г коронопадом
7. Держава, у якій першою в 1848 р. розпочалася революція, — це
А Пруссія
Б Австрія
В Папська область
Г Королівство обох Сицилій
8. Унаслідок революції 1848 р. в Австрії було усунуто від влади
А К. Кавура
Б О. фон Бісмарка
В К. фон Меттерніха
Г Ш. Талейрана
9. Країна, проти якої в 1848 р. відбулося Великопольське повстання, — це
А Пруссія
Б Австрія
В Росія
Г Османська імперія

10. Папа Римський, котрий зіткнувся з революцією в Папській області, — це

А Пій VIII
Б Лев XIII
В Пій IX
Г Григорій XVI

11. Етнічна група в Австрійській імперії, що боролася за незалежність у 1848 р., лідером якої був Л. Кошут, — це

А італійці
Б угорці
В хорвати
Г чехи

12. Країна, яка прийшла на допомогу Австрії в придушенні революцій у її володіннях, — це

А Велика Британія
Б Османська імперія (Туреччина)
В Пруссія
Г Росія

13. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 10. Об’єднання Німеччини й Італії

1. Політична роздробленість і можливі шляхи об’єднання Німеччини

Поразка революції 1848 р. відкинула справу об’єднання Німеччини до часів Віденського конгресу. Проте інтереси національної єдності й розвитку країни потребували запровадження в усіх німецьких землях свободи пересування, єдиної системи мір і ваг, скасування залишків середньовічних цехових привілеїв тощо.

На той час існувало кілька *можливих шляхів об’єднання Німеччини*. *Перший* полягав у досягненні домовленостей між керівниками майже чотирьох десятків німецьких держав. *Другий* — у запровадженні демократичного законодавства, подібного до британського та французького, яке наділяло б усі князівства та громадян правом вирішувати долю об’єднання. *Третім шляхом*, який зрештою і привів до об’єднання, був шлях *«залізом і кров’ю»*. Його здолала людина, котра з майстерністю вмілого лоцмана провела німецький корабель між небезпечними рифами й дісталася порту призначення — створення єдиної Німецької імперії. Цією людиною був ***Отто фон Бісмарк***.

Особистості

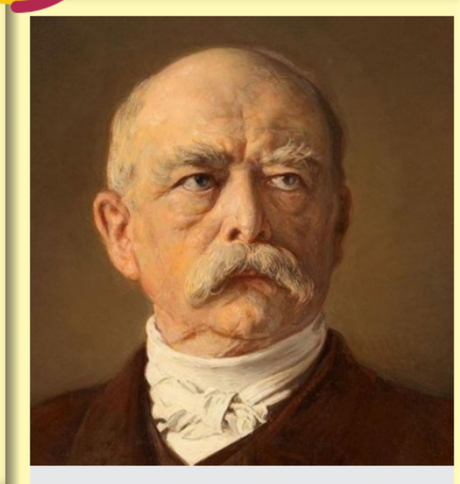

Отто фон Бісмарк (1815–1898) — німецький державний діяч, перший голова уряду Німецької імперії (1871–1890). За жорстку політику отримав прізвисько «Залізний канцлер». Був противником революції 1848 р. та виступав за збройне придушення повстань. У вересні 1862 р. король Вільгельм I запросив О. фон Бісмарка на посаду прусського міністра-президента. Після утворення в 1867 р. Північнонімецького союзу став канцлером.

Свідчення

- *Як ви вважаєте, чому перспектива появи об’єднаної Німеччини під зверхністю Пруссії не надихала інші німецькі держави й провідні країни Європи?*

«На той момент, коли О. фон Бісмарк став канцлером Пруссії, Німеччини як держави не існувало й німецькі землі перебували у складі Священної Римської імперії — аморфного утворення, у якому за лідерство змагалися Пруссія та Австрія. Ідея німецької єдності була центральною темою в німецькій політичній еліті, проте жодний із правлячих домів не хотів поступитися владними повноваженнями, а сформовані центри сили в Європі, зокрема Англія, Франція та Росія, навряд чи зраділи б появі нового потужного конкурента».

Галина Івасюк, українська історикиня (Роль особистості в становленні зовнішньої політики Німеччини // Наук. вісн. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту, 2012. Вип. 9. С. 103)

2. Посилення Пруссії

Основними завданнями О. фон Бісмарка стали подолання конкуренції Австрії і зміцнення становища Пруссії в Європі. Найбільш швидким та успішним, на його думку, був військовий шлях. Отже, об’єднання Німеччини під зверхністю Пруссії відбулося в результаті трьох послідовних воєн, ініційованих О. фон Бісмарком: з Данією, Австрією та Францією (*див. карту* на с. 95).

Здобувши легку перемогу над Данією у війні 1864 р., Пруссія отримала значну частину колишнього герцогства Шлезвіг-Гольштейн.

Війна 1866 р. з Австрією та коаліцією більшості південних німецьких держав (Баварії, Саксонії, Бадена та ін.) завершилася неочікувано швидкою перемогою Пруссії та розпадом Німецького союзу. Замість нього Пруссія створила федеративну державу — ***Північнонімецький союз***. Управління Північнонімецьким союзом здійснювали прусський король як президент союзу, канцлер в особі прусського першого міністра та парламент. Австрію на вимогу Пруссії усунули від участі у вирішенні німецьких питань, і відтепер Пруссія стала незаперечним лідером національного об’єднання Німеччини.

Завдання, визначені О. фон Бісмарком як першочергові для об’єднання німецьких держав

- Центром усіх німецьких справ повинна стати Пруссія, але в жодному разі не Австрія.
- Політичне й економічне ослаблення Австрії — головного конкурента Пруссії.
- Зміцнення позицій прусського короля, здатного протиставити свою волю «м’якотілим» лібералам.
- Об’єднання Німеччини (на першому етапі — північних земель) під контролем Пруссії.

Свідчення

- *Чи вважаєте ви підхід О. фон Бісмарка до проблеми відносин з Австрією виправданим з огляду на тогочасну ситуацію? Аргументуйте вашу позицію.*

«Ми мали уникнути нищівної поразки Австрії; ми не мусили викликати в неї непотрібне відчуття гіркоти або бажання помсти; ми повинні були залишити можливість знову стати друзями з нашим нинішнім супротивником… Якщо Австрія зазнає важких утрат, вона стане союзником Франції чи будь-якого іншого нашого супротивника; вона навіть принесе в жертву свої антиросійські інтереси заради помсти Пруссії».

Отто фон Бісмарк (https://history.hanover.edu/courses/excerts/IIIbis.html)

Після остаточного ослаблення Австрії поза союзом залишалися тільки південні німецькі держави. Тепер О. фон Бісмарк звернув увагу на Францію, яка з тривогою спостерігала за зростанням впливу Пруссії. У 1870 р. Пруссія отримала нагоду спровокувати війну з Францією (якої бажав і Наполеон III), у котрій здобула перемогу. *(Події франко-прусської війни буде розглянуто в § 14.)*

- *Висловлення О. фон Бісмарка характеризує його як політика, котрий намагався передбачити подальший розвиток подій. Як ви вважаєте, чому, не допустивши приниження переможеної Австрії, Пруссія принизила французів, коли її війська пройшли «маршем переможців» вулицями Парижа?*



Невідомий художник. Прусський парад перемоги на Єлисейських полях у Парижі (1 березня 1871 р.)

3. Завершення об’єднання Німеччини

Перемігши Францію, Пруссія фактично позбавила південні німецькі держави свободи вибору. Хотіли цього їхні монархи чи ні, але вони мусили заявити про свою згоду ввійти до складу єдиної Німецької імперії.

- *Перегляньте відеофільм «Історія Німецької імперії». У які періоди німецької та європейської історії об’єднання німецьких земель відбувалося найактивніше?*

18 січня 1871 р., ще до офіційного завершення війни проти Франції, у Дзеркальній залі Версальського палацу зібралися правителі німецьких земель, щоб офіційно заявити про створення ***Німецької імперії*** та проголосити прусського короля Вільгельма I її імператором. У новоствореній імперії проживало понад 40 млн осіб, а територія перевищувала пів мільйона квадратних кілометрів.

У квітні того ж року було ухвалено конституцію: до складу Німецької імперії ввійшли 22 монархії та кілька вільних міст. Вважалося, що вони відносно незалежні й рівноправні, але насправді такої рівності не було. Главою імперії був король Пруссії — найбільшої з-поміж усіх німецьких держав (понад половина населення та всієї території). Він мав титул імператора та був головнокомандувачем збройних сил імперії, призначав імперських чиновників, зокрема й голову уряду — імперського канцлера.

Імператор також призначав делегатів до верхньої палати парламенту й мав повноваження здійснювати безпосереднє керівництво міністрами.

Об’єднання Німеччини



Конституція надавала *бундестагу* (парламенту) законодавчу та значною мірою виконавчу владу. Верхньою палатою парламенту імперії була союзна рада — *бундесрат*. Майже третина депутатів у ньому представляли Пруссію. Головою бундесрату був канцлер імперії — прусський міністр. Будь-яке рішення бундесрату могло бути заблоковане Пруссією, яка мала для того достатню кількість голосів депутатів.

Рейхстаг — нижня палата німецького парламенту — не мав вирішального значення в системі органів державної влади імперії, оскільки не контролював уряд.

Ухваленням конституції 1871 р. завершилося політичне об'єднання Німеччини. Однак для створення цілісної держави цього було недостатньо, бо не існувало єдиної фінансової системи та грошової одиниці; залишалися сильними позиції католицької церкви; не існувало загальнодержавної власності; не було узгоджено загальнонімецьку політику на міжнародній арені. Ці й інші питання належало вирішити в майбутньому.

4. Італія після революції 1848 р.

Після революції територія, яку нині називають Італією, залишалася більшою мірою географічним поняттям, закутком Європи. На відміну від Німеччини, на території якої існувала велика європейська держава — Пруссія, в Італії такого об'єднавчого центру тривалий час не було. За принципом «ворог мого ворога — мій друг» союзником італійських націоналістів у їхній боротьбі за об'єднання була Франція, адже обидві держави мали спільного ворога — Австрію.

До революції 1848 р. чимало політиків і пересічних італійців мали надії на те, що об'єднавчою постаттю буде Папа Римський Пій IX, проте він розчарував їх.



Д. Уголіні. Віктор Еммануїл II. *XIX ст.*

Тому об'єднання Італії могло відбутися або під керівництвом Савойської династії в особі правителя Сардинського королівства (П'ємонту) короля Віктора Еммануїла II, або під прапором республіки. За республіканське об'єднання Італії виступали Дж. Мадзіні й Дж. Гарібальді, однак серед їхніх прибічників уже не було одностайності. Частина з них почала схилятися до думки, що об'єднання країни до снаги тільки П'ємонту.

Повстанська тактика Дж. Мадзіні зазнала поразки, і частина демократів, зокрема Дж. Гарібальді, дійшла висновку про необхідність союзу демократичних сил із Савойською монархією.

Об'єднання Італії було б значно складнішим і тривалішим, якби не позиція короля П'ємонту *Віктора Еммануїла II*, який опинився на троні після зречення Карла Альберта. Йому вдалося переконати націю, що саме він здатний об'єднати країну. Віктор Еммануїл II призначив прем'єр-міністром ***Камілло Кавура***, здібного й енергійного політика, який ліквідував у королівстві феодальні пережитки, перебудував його

економіку. Він активно залучав до державного управління освічених людей і здійснив важливі реформи.

Природжений дипломат, К. Кавур прагнув об'єднати Італію навколо Сардинського королівства за допомогою дипломатичних угод. Заради того, щоб зробити Францію союзницею П'ємонту, К. Кавур запросив французького імператора Наполеона III на таємні переговори, і вони уклали військовий союз проти Австрії. Щоб належно підготуватися до неминучої визвольної війни з Австрією, уряд К. Кавура почав активно шукати можливих союзників у Європі та збільшив видатки на армію.

Особистості



Камілло Кавур (1810–1861) — італійський політичний діяч. Походив з однієї з найбагатших і найвпливовіших родин П'ємонту; його хрещеною матір'ю була сестра Наполеона Бонапарта. Закінчив військову академію, служив у війську. Лідер ліберальної течії італійського національного руху. Виступав за ліквідацію роздробленості Італії, проти австрійського панування та за створення єдиної національної італійської держави. Під час революції 1848–1849 рр. був депутатом сардинського парламенту; обіймав посади міністра землеробства й торгівлі, міністра фінансів. Упродовж 1852–1861 рр. — прем'єр-міністр Сардинського королівства.

К. Кавур порозумівся з Дж. Гарібальді й зумів організувати історичну зустріч палкого революціонера з Віктором Еммануїлом II, щоб налагодити між двома популярними політиками особистий контакт.

Свідчення

- *Ознайомтеся з оцінкою діяльності італійської «трійці» відомого українського дослідника О. Бочковського. На яких якостях і рисах Дж. Мадзіні, Дж. Гарібальді й К. Кавура, важливих для об'єднання Італії, він наголошує?*

  «Італія дала Європі в цей час не тільки видатного ідеолога національної боротьби... Дж. Мадзіні... Одночасно Італія дала взірцеві приклади діячів на двох інших головних напрямах національної боротьби. Дж. Гарібальді — це ідеал вояка в національній революції; ідеал шляхетної справи національного визволення, відданий революціонер... А К. Кавур — рідкісний приклад надзвичайно талановитого дипломата на початку політичної кар'єри народу, що зриває пута чужої неволі. Згадана італійська "трійця" — це справді майже винятковий приклад щасливої гармонії головних чинників визвольної боротьби. В історії він майже не повторюється».

  Ольгерд Бочковський, український і чеський дослідник (Вступ до націології. Мюнхен: УТГІ, 1991–1992. С. 24)

5. Військовий шлях об'єднання Італії «згори». Походи Дж. Гарібальді

Завдяки успішній внутрішній політиці К. Кавур здобув прихильність лібералів в інших частинах Італії, а участю у Східній (Кримській)

війні у складі антиросійської коаліції привернув на сторону Сардинії Наполеона III. Він навіть уклав із ним таємну угоду, пообіцявши поступитися Франції Савоєю та Ніццою як винагородою за сприяння в об'єднанні Північної Італії.

Після цього К. Кавур, знехтувавши вимоги австрійського імператора Франца-Йосифа I припинити озброєння армії, більше не вважав за потрібне приховувати підготовку до війни з Австрією.

Навесні 1859 р., після оголошення антиавстрійською коаліцією війни Австрії, об'єднання Італії вступило у вирішальну стадію. Несподівано для самого К. Кавура до боротьби проти австрійського панування долучився не тільки П'ємонт, а майже вся Італія. Розпочалася *Друга війна за незалежність Італії*.

Коли австрійські війська рушили на П'ємонт, то на допомогу Віктору Еммануїлу II прийшла французька армія під командуванням Напо-

Об'єднання Італії



Райони, охоплені рухом за об'єднання Італії

Похід Дж. Гарібальді на Неаполь (1860)

Італійське королівство (1870)

Кордони Італійського королівства (1861)

1859 Місця та роки битв

леона III. Під час війни австрійці зазнали серйозних поразок і мусили відступити. У результаті кордони Італії на географічній карті набули майже сучасного вигляду. Здавалося, ще одне незначне зусилля — й Австрія буде остаточно переможена. Проте у вирішальний момент Наполеон III поквапився підписати з Францом-Йосифом I мирний договір. Основними причинами такого поспіху були великі втрати у французькій армії, загроза вступу у війну Прусії та небажання допустити об'єднання Італії. Отже, Австрія і надалі зберігала панування на Апеннінському півострові.

Дж. Гарібальді, який після невдачі революції втік із Сицилії до Сардинського королівства, активно включився у визвольну боротьбу. Зі своїми бійцями він здобув улітку 1859 р. кілька перемог над австрійцями.

У травні 1860 р. Дж. Гарібальді разом із добровольцями (*«тисяча Гарібальді»*) висадився на Сицилії, де «червоносорочечники», як називали гарібальдійців за колір їхніх сорочок, за підтримки населення зайняли місто Палермо. Далі вони продовжили рух на південь Апеннінського півострова й у вересні ввійшли до Неаполя, вигнавши з міста правителів із династії Бурбонів. За короткий час Дж. Гарібальді звільнив більшу частину Італії від влади австрійців і став національним героєм.

Віктор Емануїл II вирішив скористатися перемогами народного улюбленця для приєднання до Сардинії Неаполя та Сицилії. Із цією метою на допомогу гарібальдійцям він регулярно відправляв зброю та вояків.

Дж. Гарібальді привітав Віктора Емануїла II як загальноіталійського короля, а на початку листопада 1860 р. вступив разом із ним у Неаполь. Більша частина Італії була об'єднана. За кілька днів, відмовившись від будь-якої винагороди, Дж. Гарібальді залишив місто.

- *Перегляньте відеосюжет про монумент Дж. Гарібальді в італійському місті Специя. Яким постає образ національного героя в скульптурному втіленні? Який висновок про ставлення італійців до Дж. Гарібальді ви можете зробити?*

6. Утворення Італійського королівства. Завершення об'єднання Італії

У 1861 р. було офіційно проголошено *Королівство Італія* з Віктором Емануїлом II на троні. Було створено італійський парламент, який сформував уряд, що представляв увесь італійський півострів, окрім Папської області (включно з Римом) і Венеції. Для приєднання цих двох областей Віктор Емануїл II у 1866 р. вирішив спільно з Прусією розпочати війну з Австрією.

У півторамісячній війні, яку також називають *Третьою війною за незалежність Італії*, Австрія зазнала поразки. Італійська армія витіснила австрійців із Венеції, і після низки дипломатичних рішень Венецію передали Італії. Рим і Папську область було приєднано в **1870 р.**, коли італійська армія зайняла залишений французами Ватикан. Рим став столицею Італійського королівства, як про це мріяв К. Кавур. ***Об'єднання Італії було завершено.***

Основні події

1860 р. — створення Італійського королівства.
1870 р. — завершення об'єднання Італії.
1871 р. — завершення об'єднання Німеччини. Проголошення Німецької імперії; ухвалення конституції.

Запитання та завдання

1. Назвіть можливі шляхи об'єднання Німеччини. Чому, на вашу думку, це об'єднання відбулося за найжорсткішим сценарієм?
2. Яку роль в об'єднанні німецьких держав у єдину імперію відіграв О. фон Бісмарк?
3. Як ви вважаєте, чи було неминучим протистояння Австрії та Пруссії в процесі об'єднання Німеччини? Чому зрештою перемогла Пруссія?
4. Назвіть і стисло охарактеризуйте основні етапи завершення об'єднання Німеччини. Які події після революції 1848–1849 рр. були знаковими на цьому шляху?
5. Якою була ситуація в країні після Італійської революції 1848 р.?
6. Назвіть лідерів і політичні сили, які відігравали головну роль у політичному житті Італії.
7. Розгляньте політичну карикатуру, на якій Дж. Гарібальді закликає Папу Римського Пія IX дати свободу Італії. Як ви вважаєте, чому Папу Римського доводилося вмовляти взяти участь в об'єднанні Італії, не кажучи вже про те, щоб очолити цей рух?



Дж. Тенніел.
Добра пропозиція.
1860 р.

8. Як ви оцінюєте загальний внесок в об'єднання Італії Дж. Гарібальді, К. Кавура та Віктора Еммануїла ІІ? Які сильні риси мав кожний із цих політиків? Що зробило цих людей природними союзниками?
9. Яку роль відіграли військові походи Дж. Гарібальді, зокрема похід «тисячі» на Сицилію, у створенні Італійського королівства й завершенні об'єднання Італії?
10. Проведіть історичну паралель між об'єднанням Німеччини й об'єднанням Італії. Що було спільного, а що відмінного в цих двох подіях?
11. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 11. Російська імперія в першій половині XIX ст.

1. Росія в першій чверті XIX ст.

У той час, коли в західноєвропейських державах відбувалося становлення парламентських форм правління, Російська імперія залишалася останнім оплотом абсолютизму, де влада царя ніким і нічим не обмежувалася. *Олександр I* (1801–1825) спирався на контрольований ним бюрократичний апарат, створений ще в XVII ст. Монарх на свій

розсуд обирав і звільняв міністрів. В імперії не було виборного парламенту й уряду, а також законних чи конституційних методів оскарження царської влади.

Напиши (згори донизу):
цар — «Ми над вами царюємо»;
міністри — «Ми вами керуємо»;
священнослужителі — «Ми вас дуримо»;
жандарми — «Ми вас розстрілюємо»;
аристократи — «Ми їмо замість вас»;
народ — «Ми працюємо. Ми вас годуємо».

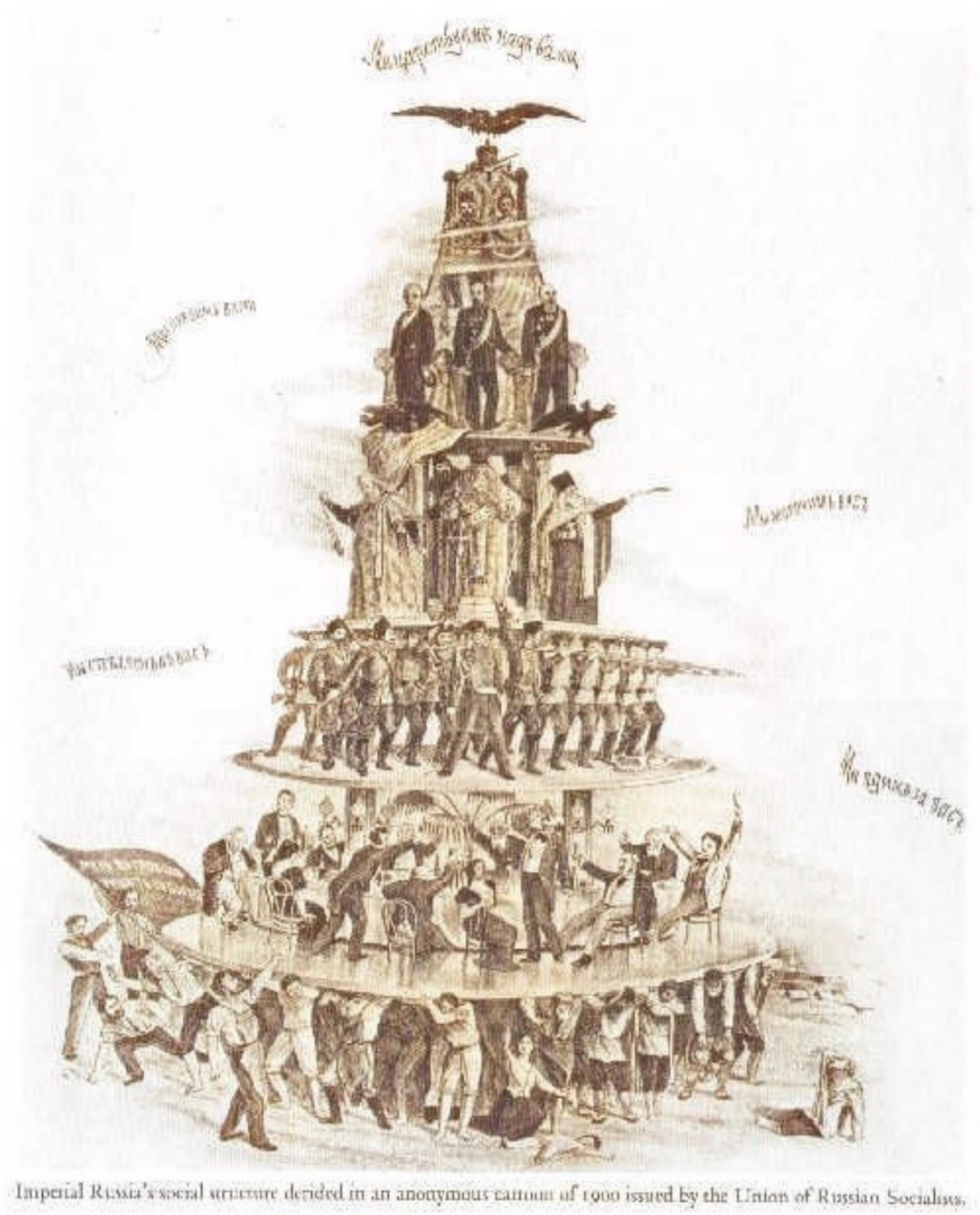

Карикатура «Піраміда російського суспільства в першій половині XIX ст.
1901 р.

Imperial Russia's social structure derided in an anonymous cartoon of 1900 issued by the Union of Russian Socialists.

Порівняно із Західною Європою, Російська імперія була політично, економічно та соціально відсталою. Більшість населення становили селяни-кріпаки, які працювали в умовах, що майже не змінилися із часів Середньовіччя. Населення було переважно неграмотним.

Переслідували «вільнодумство», а надто створення опозиційних організацій, панувала цензура.

Офіційною мовою була російська. Неросіянам у багатьох місцях забороняли розмовляти своєю мовою. Насаджували російське православ'я, закривали католицькі костели й монастирі.

Свідчення

- *Ознайомтеся з описом політичної атмосфери в Росії французьким аристократом і письменником XIX ст. На яких її ознаках наголошує автор?*

«Тут рухаються та дихають лише за дозволом імператора; також усе є понуре й присилуване. Мовчання панує над життям і паралізує його… Це архитвір дисципліни, але видовище цього "досконалого" порядку мене зовсім не задовольняє, бо така впорядкованість здобувається через цілковите знищення незалежності. Мені здається, що тінь смерті ширяє над цією частиною земної кулі».

Астольф де Кюстін, французький письменник (Правда про Росію: Подорожній щоденник. Київ: Ярославів Вал; Український письменник, 2009. С. 50–51)

2. Суспільні рухи

Після закінчення війни з Наполеоном стала очевидною неподолана прірва між рівнями розвитку Росії та Європи. Під час походу російського війська у складі антифранцузької коаліції в Європу частина офіцерів надихнулася ідеями демократії, переконалася в перевагах європейського демократичного урядування.

Відлуння Французької революції, наполеонівські війни й поширення європейського стилю життя в Російській імперії підштовхнули до створення *масонських лож*[1] і таємних товариств. Зокрема, у Києві виникла масонська ложа «Об'єднаних слов'ян», у Полтаві — «Любов до істини». Однак їхня діяльність не мала українського національного характеру, адже зрусифіковане дворянство тоді ще не спромоглося сформувати українські національні вимоги.

Найбільшими таємними організаціями, що виникли в 1821 р., були *Північне товариство* в Петербурзі та *Південне товариство* в Україні. Згодом до Південного товариства приєдналося Товариство об'єднаних слов'ян.

Таємне товариство	Керівники	Програма
Північне	Микита Муравйов, Сергій Трубецький та ін.	«Конституція» М. Муравйова: скасування кріпосного права; обмеження царської влади конституцією і виборним парламентом.
Південне	Павло Пестель, Сергій Муравйов-Апостол та ін.	«Руська правда» П. Пестеля: скасування кріпосного права; проголошення республіки.

Програмні документи обох товариств не передбачали деколонізацію Російської імперії і появу на її уламках незалежних національних держав. «Конституція» М. Муравйова допускала створення федеративної Росії, що складалася б з окремих частин («держав»). Україну планували розділити на дві частини: «Українську» із центром у Харкові та «Чорноморську» із центром у Києві чи Одесі.

Позиція керівника Південного товариства П. Пестеля була ще непримиреннішою: майбутня російська республіка мала бути жорстко централізованою державою зі столицею в російському м. Новгороді. Усі народи мусили б зректися своєї мови, культури, національних ознак і «стати росіянами». Винятком за певних умов могла бути тільки Польща.

У листопаді 1825 р. раптово помер Олександр І. Ця неочікувана подія стала сигналом для членів Північного товариства до здійснення військового перевороту. У **середині грудня 1825 р.**, у день складання при-

---

[1] *Масонські ложі* (від англ. mason — *каменяр, муляр*) — таємні організації, учасники яких виступали за моральне вдосконалення людей та їхнє об'єднання (незважаючи на релігійну й національну належність) на принципах братерства, рівності, взаємодопомоги та вірності.

сяги новому імператору *Миколі I* (1825–1855), у Петербурзі повстали окремі військові частини, у яких діяли члени Північного товариства. Від російської назви місяця грудня (рос. *дєкабрь*) учасники руху ввійшли в історію як *декабристи*. Вони намагалися не допустити до влади нового царя і домогтися скасування абсолютного самодержавства.

Майже 3 тис. заколотників, оточені добре озброєними урядовими військами, пасивно очікували наказу про подальші дії. Відсутність чіткого плану, зрада окремих керівників повстання і нерішучість повстанців призвели до краху. Декабристів оточили й розстріляли. Загинуло більше тисячі осіб; керівників повстання стратили; багатьох учасників повстання ув'язнили, заслали в Сибір чи загарбаний Росією Кавказ.

Україна у світі

Незважаючи на поразку виступу декабристів у Петербурзі й арешт П. Пестеля, в Україні наприкінці грудня 1825 р. — на початку січня 1826 р. спалахнуло повстання Чернігівського полку на Київщині (район міст Василькова, Фастова, Білої Церкви). Очолили повстання С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін. Повстанці зайняли Васильків, але потім були розбиті урядовими військами поблизу Білої Церкви. Керівників повстання спіткала доля їхніх петербурзьких спільників.

Хоча Микола I легко переміг декабристів, їхній виступ засвідчив, що, коли в більшій частині Європи розширювалися права людей та їхні можливості впливати на уряд, Росія відставала на 200 років.

Протягом 1830–1840-х років у Росії сформувалися дві різні течії суспільної думки, відомі як *західники* (О. Герцен, В. Бєлінський, М. Чернишевський та ін.) і ***слов'янофіли*** (К. Аксаков, М. Погодін, Ф. Достоєвський та ін.).

Основна *відмінність* між ними полягала у ставленні до спадщини мислителів епохи Просвітництва й часів Французької революції. Західники прийняли цю спадщину, а слов'янофіли зверталися до порядків початку XIX ст. або й середньовічної Московщини. *Спільним* же для обох течій *був російський націоналізм* і *великодержавний шовінізм*.



Пам'ятний знак на честь 150-річчя повстання Чернігівського полку в м. Василькові на Київщині

Словник

Слов'янофі́ли (від «слов'янин» і грецьк. — «любити»; *слов'янолюбство*) — представники одного з двох основних напрямів російської громадської думки в 1840–1850-х роках, які наполягали на особливому, відмінному від західноєвропейського шляху розвитку Росії. Вони вбачали її самобутність у селянській громаді та православ'ї.

Погляди західників	Погляди слов'янофілів
• Вважали, що єдиний можливий для Росії варіант розвитку — це шлях західноєвропейської цивілізації. Їхнім кумиром був Петро І. • Критикували сільську відсталість Росії, виступали за ліквідацію кріпосницьких відносин. • Вважали релігію та церкву гальмом суспільного прогресу. • Основною цінністю суспільства вважали особистість, а держава покликана захищати права та свободи людини. • Виступали за конституційну монархію або за соціалістичні форми державного правління. • Були прихильними до російського націоналізму та збереження імперії. Не розглядали сценарії звільнення Росією загарбаних нею територій та державної самостійності поневолених народів. Прихильники русифікації.	• У Росії «особливий шлях». Отже, вона не повинна наслідувати «неповноцінну» Європу. • Усе «істинно російське» (Московська держава допетровської доби, сільська община, звичаї, традиції) є втіленням російського «народного духу». • Виступали за скасування кріпацтва та певні демократичні свободи. • Російське православ'я — «єдино правильна» релігія на противагу католицизму та протестантизму. • Поділяли химерну ідею «Москва — третій Рим», а також офіційну тріаду влади: самодержавство — православ'я — народність. • Були переважно переконаними націоналістами, русифікаторами та шовіністами, поборниками «єдиної і неподільної» Російської імперії. • Намагалися довести, що росіяни покликані підпорядкувати собі слов'янські народи, а також неслов'янські, але православні, та управляти ними як частиною «єдиної нації», «Великої Росії». Навіть у майбутньому не допускали незалежності для українців.

Україна у світі

У 1860-х роках слов'янофільство зійшло нанівець, але за підтримки царського уряду переросло в *панславізм* — ідею всеслов'янської єдності. Російська імперія використовувала панславізм для експансії проти інших країн і народів. В Україні панславізм мав певні національні особливості. Зокрема, *Кирило-Мефодіївське братство* (1845–1847), до якого належали помітні постаті Микола Костомаров, Микола Гулак, Василь Білозерський, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко, було ліберальним за поглядами, виступало за рівноправні відносини всіх слов'янських народів. Такі переконання були неприйнятні для Російської імперії, тому братство розгромили, а учасників покарали.

3. Росія — «жандарм Європи»

Після перемоги антифранцузької коаліції над Наполеоном уряди Європи (насамперед Росії та Австрії), згуртувавшись у Священний союз, активно боролися з революційними ідеями й національними рухами.

Україна у світі

У першій половині XIX ст. Росія продовжувала проводити реакційну політику щодо багатьох європейських народів, зокрема й українського. На початку століття *Україну* поділили на дев'ять губерній, які входили до трьох генерал-губернаторств на чолі з військовими з необмеженими повноваженнями. Прояви національної самосвідомості українців було придушено; політико-географічне поняття «Україна» заборонили, а мову зневажали.

Свідчення

- *Визначте, яких ще, крім згаданих вище, антиукраїнських заходів уживала російська влада та якою була їхня мета.*

«Поступово звужувалася сфера дії традиційного українського судочинства й права, аж поки в 1831–1835 рр. скасовано магдебурзьке право в Києві, а в 1842 р. — судочинство за Литовським статутом і запроваджено в усіх сферах систему російських законів і судів».

Іван Дзюба, український літературний критик і громадський діяч (Нагнітання мороку: від чорносотенців початку XX ст. до україножобів початку XXI ст. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 411)

Було ліквідовано греко-католицьку церкву на Правобережжі, цензура забороняла друкувати українською мовою проповіді. Також русифікували культуру й освіту. На випадок повстання в Україні було розміщено російську армію, а також створено майже два десятки військових поселень.

Свідчення

«Першою і головною амбіцією Росії є об'єднання всіх російських племен під царем, котрий називає себе "самодержцем усіх росіян", до яких Росія включає також Білу та Малу Русь. А щоб довести, що її посягання не йдуть нікуди далі, вона в процесі трьох поділів Польщі анексувала тільки білоруські та малоросійські провінції, залишаючи територію, заселену поляками, і навіть частину Малоросії (Східну Галичину) своїм союзникам по злочину».

Фрідріх Енгельс, німецький економіст (https://commons.com.ua/uk/marks-i-engels-pro-rosijskij-imperi/)

Наляканий Липневою революцією у Франції, російський цар мав намір відправити в Західну Європу армію для упокорення тамтешніх революціонерів. Утіленню задуму перешкодило Листопадове повстання 1830 р. в Польщі. Під час російсько-польської війни 1830–1831 рр. проти 50-тисячного війська поляків Микола I зосередив удвічі більшу армію. На початку 1831 р. польські повстанці зазнали поразки й відступили.



Свідчення

- *Визначте спільні ознаки русифікаторської політики щодо українців і поляків.*

«Стратегія русифікації вдосконалювалася в боротьбі з польськими революціями. Після придушення повстання 1830–1831 рр. було закрито Варшавський університет, Політехнічний інститут та інші навчальні заклади. Шкільні програми було затверджено відповідно до російських. Скасовано викладання історії Польщі як окремого предмета, вона стала частиною курсу російської історії. Викладанню російської мови приділяли багато уваги, а її знання стало обов'язковим для чиновників, було запроваджено курси для її вивчення».

Іван Дзюба (Нагнітання мороку: від чорносотенців початку XX ст. до українофобів початку XXI ст. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 414)

На початку осені 1831 р. росіяни після дводенного штурму взяли Варшаву та придушили повстання. Микола I брутально знищив залишки польської національної автономії: ліквідував «даровану» раніше польську конституцію і розпустив сейм (парламент). У 1832 р. Польщу проголосили частиною Російської імперії. Після цих подій за Росією та її царем закріпилася назва «жандарм Європи».

4. Східна (Кримська) війна (1853–1856)

Східна (інша назва — Кримська) війна була спричинена двома головними обставинами. *По-перше* — територіальні апетити й експансіонізм Росії, яка за часів правління царя Миколи I прагнула поширити свій вплив на Балкани та Чорноморський регіон, аби забезпечити доступ до тепловодних портів і взяти під свій контроль Східне Середземномор'я.

По-друге — ослаблення Османської імперії. Колись могутня держава почала занепадати, їй було дедалі складніше утримувати території в Південно-Східній Європі, на Балканах і Близькому Сході.

Основні бойові дії тієї війни відбувалися переважно в Криму, а також на Кавказі, на Чорному, Балтійському та Білому морях, навіть на узбережжі Тихого океану. Росія воювала переважно силами вояків-українців, які у війську на кримському напрямку становили майже половину, а на флоті — дві третини особового складу. Постачання російської армії в Криму також ішло з України. На українських землях були розміщені шпиталі.

Приводом до війни став конфлікт між католицькою і православною церквами за право володіння «святими місцями». Росія в ультимативній формі зажадала від Османської імперії визнання російського імператора «покровителем» усіх православних і відновлення привілеїв православної церкви в Палестині. Османи відмовилися.

Експансію Російської імперії з метою заволодіння стратегічними протоками Босфор і Дарданелли, історичним центром православ'я м. Константинополем (нині м. Стамбул), а також утвердження свого впливу на Балканах, називають *«східним питанням»*.

Свідчення

«Якщо Росія оволодіє Туреччиною, її сили збільшаться вдвічі, і вона стане сильнішою за всю Європу. Такий розвиток подій був би невимовним нещастям… Збереження турецької незалежності чи зруйнування загарбницьких планів Росії в разі, якщо Османська імперія все ж розпадеться, є фактами величезної політичної ваги».

Карл Маркс, німецький філософ (https://commons.com.ua/uk/marks-i-engels-pro-rosijskij-imperi/)

Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.



У жовтні 1853 р. росіяни захопили розташовані між Чорним морем і Балканами Дунайські князівства Молдавію та Валахію, що перебували під контролем Османської імперії. Османи, хоч і були ослаблені, у відповідь оголосили війну Росії і зупинили просування росіян.

Активна фаза війни розпочалася із Синопської битви в листопаді 1853 р. на чорноморському узбережжі Туреччини. Тоді російська чорноморська ескадра розстріляла набагато слабший турецький флот і бомбардувала місто Синоп, унаслідок якого загинуло багато мирних жителів. До весни 1854 р. бойові дії між російськими й турецькими військами велися на Дунайському та Кавказькому фронтах.

Розпочинаючи війну, росіяни не розраховували, що до османів долучаться Франція і Велика Британія. Не бажаючи потурати загарбницьким діям Росії, вони уклали союз з Османською імперією і несподівано для росіян у вересні 1854 р. висадили на Кримський півострів експедиційний корпус.

Україна у світі

Метою союзників було захоплення стратегічно важливої військово-морської бази Севастополя, аби паралізувати російський Чорноморський флот. Союзники перемогли росіян у битві під *Альмою*, змусили їх відступити до Севастополя і майже на рік узяли місто в облогу. Російський контрнаступ у листопаді 1854 р. з метою зняття блокади Севастополя був відбитий британцями та французами в битві під *Інкерманом*.

Чорноморський флот не наважився вступити в бій із союзною ескадрою. Гармати перевезли з кораблів на сушу в укріплення Севастополя, а самі судна затопили. Фактично флот перестав існувати.

Свідчення

- *Ознайомтеся з оцінкою стану російської армії сучасним американським істориком. Як це пов'язано зі ставленням європейців до Росії?*

  «До Кримської війни російську армію боялися в усьому світі, її вважали непереможною із часів перемоги над Наполеоном. Але європейці побачили її слабкість: низький моральний дух і погану підготовку армії через рекрутську повинність (примусову мобілізацію селян). Застарілим було й озброєння: на відміну від британців і французів, росіяни не мали парових фрегатів, бракувало й нарізної вогнепальної зброї».

  Едвард Відмер, американський історик. Росія–Україна: п'ять років Кримської війни в XIX ст. (The Guardian. 21.08.2022. https://www.theguardian.com/books/2022/aug/21/russia-ukraine-five-lessons-crimean-war-ted-widmer)

- *Перегляньте відеосюжет «Кримська війна. 1853–1856 рр.». З якими містами пов'язані найбільш значущі події Східної (Кримської) війни на Кримському півострові?*
- *Яку роль відіграли жінки в обороні Севастополя в період його облоги союзницькими військами?*

Зазнавши великих втрат і зіткнувшись із загрозою вступу Австрії у війну на стороні союзників, Росія у вересні 1855 р. здала Севастополь. Ця подія стала переломною у війні.



Г. Ф. Бенуа. Росіяни залишають Севастополь (8 серпня 1855 р.). *Гравюра*

Програвши всі сухопутні битви з британцями та французами і війну загалом Росія, опинилася в міжнародній ізоляції, тому мусила погодитися на висунутий їй коаліцією жорсткий ультиматум і фактично капітулювала.

Наприкінці березня 1856 р. було підписано ***Паризький мирний договір***. Він позбавив Росію права мати військовий флот на Чорному морі, а також фортеці та прибережні склади зброї. Також росіян змусили звільнити території, окуповані ними під час війни, визнати незалежність і цілісність Османської імперії.

Східна (Кримська) війна, з одного боку, засвідчила кричущу відсталість Росії, а з іншого — опосередковано сприяла об'єднанню Італії, адже завдяки участі у війні разом із західними державами Королівство Сардинія (П'ємонт) здобуло дипломатичний вплив і престиж. Війна також посприяла об'єднанню Німеччини, оскільки нейтральна позиція Пруссії під час війни підвищила її престиж серед німецьких держав. Після ганебної поразки Росія мусила провести певні реформи, аби уповільнити відставання від цивілізованого світу.



Основні події

Грудень 1825 р. — січень 1826 р. — повстання декабристів.
1853–1856 рр. — Східна (Кримська) війна.



Запитання та завдання

1. Яким був політичний устрій і суспільні порядки в Росії в першій чверті XIX ст. порівняно з країнами Західної Європи? Чому, на вашу думку, Росія істотно відрізнялася від європейських країн?
2. Як ви оцінюєте виступ декабристів: як революцію чи спонтанне повстання? Порівняйте дії декабристів із європейськими революціями XVIII–XIX ст.
3. Серед українців є прихильники як загальноєвропейського, так і «особливого українського» шляхів розвитку. Чия точка зору видається вам переконливішою? Аргументуйте вашу позицію із цього питання.
4. Які суспільні течії існували в Росії в першій половині XIX ст.? Поясніть, у чому полягала основна відмінність світогляду західників і слов'янофілів, а в чому їхні погляди збігалися.
5. Програмний документ Південного товариства декабристів — це

А «Конституція»
Б «Руська правда»
В «Зелена книга»
Г «Маніфест»

6. Що означає термін «жандарм Європи»? Кого й чому називали так у першій половині XIX ст.?
7. Які європейські нації, на ваш погляд, найбільше потерпали від «жандарма Європи»? Аргументуйте відповідь.
8. Що стало причиною Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр.? Які країни воювали з кожної сторони?
9. Чому, на вашу думку, європейські країни протистояли експансії Росії проти Османської імперії?
10. Події Східної (Кримської) війни розташовані в правильній часовій послідовності в рядку

А Синопська битва → висадка союзників у Криму → битва під Альмою → битва під Інкерманом → здача росіянами Севастополя
Б висадка союзників у Криму → Синопська битва → битва під Альмою → битва під Інкерманом → здача росіянами Севастополя
В здача росіянами Севастополя → Синопська битва → висадка союзників у Криму → битва під Альмою → битва під Інкерманом
Г Синопська битва → битва під Інкерманом → висадка союзників у Криму → битва під Альмою → здача росіянами Севастополя

11. У чому, на вашу думку, полягало значення Паризького мирного договору 1856 р.?

12. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 12. Громадянська війна в США та Реконструкція Півдня

Пригадайте

- Якими були політичні й економічні наслідки Війни за незалежність США?

1. Передумови Громадянської війни в Сполучених Штатах Америки

Політичне згуртування Сполучених Штатів Америки збіглося із завершенням індустріального становлення країни. Творці конституції 1787 р. хотіли унеможливити надмірний контроль із боку будь-якої особи чи групи, тому створили систему державного управління, у якій були розподілені владні повноваження.

Проте США мали особливість — співіснування на території країни рабоволодіння на півдні й ринкової економіки на півночі. У північних штатах розвивалися промисловість і фермерське сільське господарство, а в південних штатах панувала рабовласницька система. Винайдення бавовноочищувальної машини здійснило революцію у виробництві тканин і суттєво збільшило прибутки плантаторів. Вони почали розширювати площі посівів бавовни, а також збільшували кількість темношкірих рабів для роботи на плантаціях.

У першій третині XIX ст. в урядових колах виникла суперечка щодо обмеження рабства в новоствореному штаті Міссурі. Конфлікт залагодили завдяки компромісному рішенню: штат Міссурі прийняли до складу США як рабовласницький, а штат Мен — як вільний. Усі території, розташовані на північ від Міссурі, проголосили вільними від рабства. «*Міссурійський компроміс*» (1820) допоміг зберегти єдність Сполучених Штатів, але проблема різного ставлення американців до рабства залишилася.

- *Проаналізуйте американську політичну карикатуру на напад у штаті Канзас прихильника рабовласництва на свого опонента як помсту за критику рабовласників.*
- *Зверніть увагу на реакцію людей на задньому плані, які стали свідками конфлікту. До котрого з учасників сутички, на вашу думку, вони прихиль-*

ні? Який висновок можна зробити про панівні настрої щодо рабовласництва в штаті Канзас?



Невідомий художник. Малюнок із колекції Бостонської публічної бібліотеки. Унизу напис «Південне лицарство — аргумент проти палиці». *1856 р.*

Час від часу в країні спалахували повстання темношкірих рабів. Найвідомішим і найкривавішим було повстання під проводом *Ната Тернера* в штаті Вірджинія в 1831 р. Тоді загинули десятки як повстанців, так і білих американців. Зрештою війська й місцеве ополчення впродовж двох днів придушили повстання, а Н. Тернера та два десятки його соратників стратили.

Повстання мало великий розголос не тільки на півдні, а також і на півночі, де наростав суспільний рух за скасування рабства — ***аболіціонізм***. Його учасники навіть створили «підземну залізницю» — мережу схованок і притулків для рабів-утікачів, яка постійно розширювалася. До початку 1860-х років «підземна залізниця» допомогла звільнити десятки тисяч рабів.

У середині XIX ст. боротьба проти рабства активізувалася; виникла друга, після Демократичної, впливова Республіканська партія. Вона об'єднала промисловців і фермерів — противників рабства. Рабовласники південних штатів, захищаючи свій спосіб життя, дедалі частіше зображували рабство не як «необхідне зло», а як «позитивне благо». Вони стверджували, що рабство відкрило шлях до цивілізації «нижчій расі». Між рабовласницькими південними й промисловими північними штатами поглиблювався розкол, виразніше проявлялися взаємна нетерпимість і відчуженість. Конфлікт між ними був справою часу.

2. Громадянська війна (1861–1865)

Північ і південь США були розділені протягом багатьох років через питання рабовласництва, яке існувало на території США із XVII ст. Господарство *південних штатів* базувалося переважно на бавовні, яку вирощували на великих фермах — *плантаціях*. Більшу частину роботи на плантаціях виконували раби-афроамериканці. Натомість господар-

Словник

- ***Аболіціоні́зм*** (від латин. abolitio — *скасування*) — суспільний рух у США за скасування рабства.

ство *північних штатів* ґрунтувалося переважно на виробництві на невеликих фермах, де використовували працю оплачуваних робітників.

Жодна сторона не бажала, щоб уклад життя іншої поширювався на нові штати на заході країни. Більшість мешканців північних штатів хотіли зупинити поширення рабства. Натомість південці вважали, що уряд США не має права вирішувати, чи дозволяти рабство в штаті. Вони боялися, що наступним кроком уряду буде цілковита заборона рабства.

Приводом до конфлікту між північними й південними штатами, що переріс у громадянську війну, стало обрання в 1860 р. президентом США ***Авраама Лінкольна*** — одного з керівників Республіканської партії та прибічника скасування рабства.

Особистості

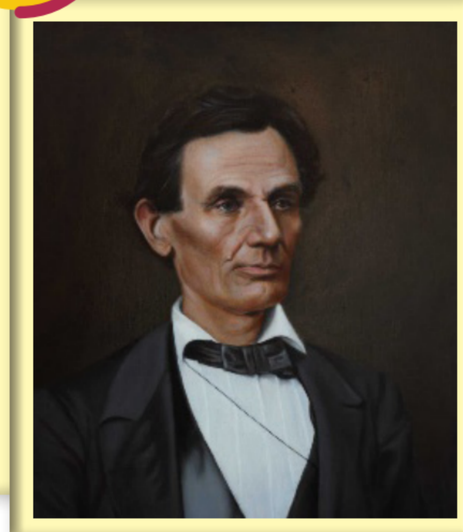

Авраам Лінкольн (1809–1865) — президент США (1861–1865). З дитинства працював на фермі батька. Самостійно навчився читати й писати. Перш ніж стати успішним адвокатом, працював на різних роботах. Активно займався політикою. Виступав проти рабства. Перший в історії країни президент-республіканець. Був обраний президентом на повторний строк. Убитий у 1865 р.

Плантатори південних штатів на своєму з'їзді ухвалили рішення про вихід зі складу США й розпочали підготовку до війни. Уже наступного року 11 рабовласницьких штатів (Південь) оголосили про створення окремої держави — *Конфедеративних Штатів Америки (Конфедерації)* зі столицею в м. Річмонді. Вони прийняли власну конституцію та обрали своїм президентом *Джефферсона Девіса*.

Штати, які залишалися вірними США (Північ), стали називати *Союзом*. Бойові дії між Конфедерацією і Союзом розпочалися **12 квітня 1861 р.** із захоплення конфедератами форту *Самтер* у штаті Південна Кароліна. У відповідь А. Лінкольн оголосив південні штати заколотниками й запровадив морську блокаду їхнього узбережжя. Розпочалася п'ятирічна ***Громадянська війна***.

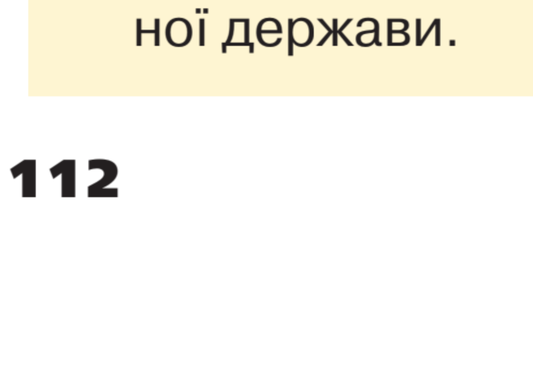

Джефферсон Девіс

Словник

Громадя́нська війна́ — збройна боротьба за владу між громадянами однієї країни або між двома країнами, утвореними на уламках раніше єдиної держави.

- *Проаналізуйте діаграму. Оцініть потенціал і шанси на перемогу у війні обох сторін, зважаючи на їхні людські й економічні ресурси.*

Співвідношення потенціалу Союзу та Конфедерації перед початком Громадянської війни *(у %)*

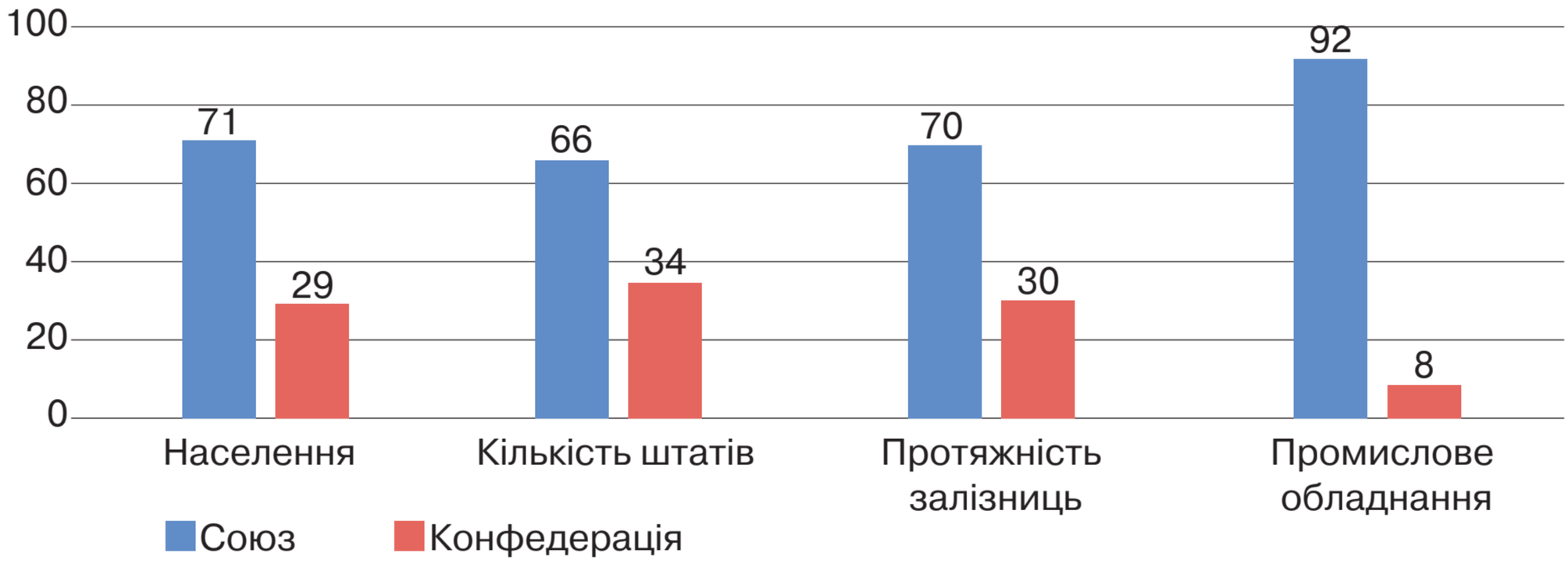

Це була незвична й небачена до того війна. Її метою з обох сторін було не знищення супротивника, захоплення його території чи здобуття трофеїв. Це була боротьба за право жити так, як кожна сторона вважала правильним; війна цінностей.

Перша велика битва у війні відбулася в липні 1861 р. Тоді численне військо Союзу рушило до бунтівного Річмонда, але конфедерати перепинили їм шлях біля струмка під назвою *Булл-Ран* у Вірджинії і завдали болючої поразки. Війська Союзу мусили повернутися до Вашингтона, а їхня поразка шокувала весь Союз.

Наступного року Союз мав певний успіх на заході. На початку 1862 р. його війська під командуванням генерала Уллісa Гранта захопили важливі форти Конфедерації, а у квітні Грант розбив конфедератів поблизу м. Пітсбурга. Також флот Союзу захопив м. Новий Орлеан.

Під час війни, особливо на її початку, Південь мав перевагу над Північчю у військовому керівництві. Зокрема, генерал Конфедерації Роберт Лі здобув кілька важливих перемог на сході країни. У серпні 1862 р. його військо виграло другу битву біля Булл-Рану. Потім Лі вторгся на Північ. У вересні війська Союзу зупинили конфедератів, однак наприкінці року знову зазнали великої поразки у Вірджинії.

На початку війни головною метою президента А. Лінкольна було не скасування рабства, а утримання Сполучених Штатів від розпаду. Після того як війська Союзу перехопили в конфедератів ініціативу й завдали їм кількох поразок, його пріоритети змінилися. Перемоги Союзу спонукали А. Лінкольна підписати в перший день 1863 р. «*Прокламацію про звільнення рабів*», яка звільняла рабів у семи штатах, де ще зберігалося рабство. Після цього багато афроамериканців приєдналося до армії Союзу, хоча під час служби вони зіткнулися з дискримінацією: їм платили менше, ніж білим, та й рівень смертності серед них був вищим.

У травні 1863 р. Лі повторно розбив війська Союзу в штаті Вірджинія і знову вторгся на Північ. Однак у липні він зазнав у Пенсильванії першої великої поразки. Армія Союзу досягла головної мети — «розрізала» Конфедерацію на дві частини, установивши контроль над річкою Міссісіпі. У листопаді генерали У. Грант і В. Шерман очистили від конфедератів важливі з військового погляду території у штаті Теннессі.

А. Лінкольн належно оцінив досягнення У. Гранта й навесні 1864 р.

призначив його командувачем усіма арміями Союзу. Поки У. Грант воював у Вірджинії, генерал В. Шерман рушив до Джорджії. У вересні він захопив Атланту, потім повів своє військо узбережжям Атлантичного океану, руйнуючи на шляху залізниці та бази постачання конфедератів. У грудні В. Шерман успішно завершив свій похід.

Україна у світі

Помітну роль в успішних військових кампаніях армії Союзу відіграв бригадний генерал армії США українського походження *Іван Турчин (Джон Безіл)*. Він і його дружина Надія брали безпосередню участь у важливих бойових операціях. Також був одним із розробників стратегії і тактики ведення війни.



Іван Турчин
(Джон Безіл)

До березня 1865 р. генералу Р. Лі вкрай бракувало людей і припасів. На початку квітня У. Грант захопив Річмонд, а вже 9 квітня він прийняв капітуляцію Р. Лі. Невдовзі решта військ Конфедерації склала зброю і після арешту Дж. Девіса та членів його уряду Конфедерація припинила своє існування. Найкривавіша в історії США війна закінчилася.

- *Перегляньте відеосюжет про А. Лінкольна. Наскільки важливим було питання досягнення рівності й утвердження гідності людини в період Громадянської війни?*

- *Проаналізуйте дані таблиці. Оцініть загальні людські втрати американського народу в Громадянській війні. Яку, на вашу думку, ціну заплатили американці за свій вибір?*

Сторони, які воювали	**Населення в 1861 р.,** *млн осіб*	**Мобілізовано,** *млн осіб*	**Убито й померло від ран,** *тис. осіб*	**Поранено,** *тис. осіб*
Союз	22,3	2,8	360	275
Конфедерація	9,1	1,0	258	137
Разом	31,4	3,8	618	412

Наслідки перемоги Союзу

- Забезпечила територіальну цілісність країни;
- сприяла демократичному вирішенню земельного питання на заході країни;
- відкрила шлях до створення єдиного національного ринку;
- привела до скасування рабства в південних штатах;
- розширила демократичні права та свободи американців;
- на більшій частині США переміг фермерський шлях розвитку сільського господарства.

3. Реконструкція (відновлення) Півдня (1865–1877)

Після завершення війни переможений Південь лежав у руїнах. Причому йдеться не тільки про зруйновані будівлі, дороги, знищене майно, а й про крах усталеного способу життя, заснованого на рабстві.

Та поступово зруйноване війною було відновлено, Південь призвичаювався господарювати без використання праці рабів. Цей період американської історії називають ***Реконструкцією***. Її *мета* — здійснити в південних штатах демократичні перетворення та позбутися всесилля влади колишніх рабовласників.

Ще під час війни А. Лінкольн розробив план швидкого повернення штатів Конфедерації до складу США. Наприкінці 1863 р. президент оголосив амністію та реконструкцію для областей Конфедерації, у яких перебували війська Союзу. Також конфедератам, котрі перейдуть на сторону Півночі, було обіцяно амністію.

Після того як у квітні 1865 р. А. Лінкольна вбив актор — прихильник рабовласництва, цей план утілював у життя його наступник *Ендрю Джонсон*. Владу на Півдні тимчасово передали розміщеним там федеральним військам. Конгрес також вимагав від південних штатів схвалити поправки до конституції, які гарантували б громадянство та право голосу афроамериканцям. Урешті-решт, наприкінці 1865 р. рабство було заборонене конституцією США, а ще через п’ять років після війни всі 11 штатів колишньої Конфедерації повернулися до складу США.

Майже 4 млн колишніх невільників Півдня намагалися почати нове життя. Більшість із них залишалася бідною. У них не було можливості



- *Розгляньте політичну карикатуру, яка саркастично представляє колишніх рабовласників, котрі стверджували, що кінець рабства — це звільнення білих рабовласників від виконання тяжкого обов’язку «догляду» за своїми рабами. Що, на вашу думку, хотів сказати цим малюнком автор?*

Політична карикатура з американської газети. Плантатор промовляє до колишнього раба: «Раніше ми піклувалися про вас, а тепер ви мусите працювати!» *1865 р.*

купити землю, і вони працювали на фермах за низьку платню. Уряд опікувався афроамериканцями через спеціально створену організацію. Вона допомагала колишнім рабам у судових справах, в укладанні трудових договорів із приватними землевласниками, у пошуках рідних, а також харчами, житлом, створенням шкіл, лікарень.

З низки причин, коли деякі рішучі провідники Реконструкції загинули, терористичні групи расистів, такі як ку-клукс-клан, не дозволяли афроамериканцям голосувати чи балотуватися на посади. Останнього удару по Реконструкції завдали президентські вибори 1876 р. Результати голосування були настільки близькими, що й республіканці, і демократи заявили про перемогу їхнього кандидата.

Демократи дозволили переможцю, республіканцю Резерфорду Гейзу, стати президентом лише після того, як він пообіцяв вивести війська армії США з Півдня. Наступного року війська пішли звідти, і демократи остаточно повернули собі контроль над Півднем. Реконструкція закінчилася. Однак, навіть незважаючи на її половинчастість і незавершеність, вона мала важливе значення для США, зокрема для економічного розвитку та формування американської політичної нації.

Основні події

1861–1865 рр. — Громадянська війна у США.
1865–1877 рр. — Реконструкція Півдня.

Запитання та завдання

1. У чому полягали відмінності й особливості порядків у південних і північних штатах у першій половині XIX ст.? Хто такі *аболіціоністи* й чого вони домагалися?

2. Назвіть причини, основні події та наслідки Громадянської війни у США.

3. Головною метою А. Лінкольна на початку Громадянської війни було

А скасування рабства
Б покарання Півдня
В відновлення Союзу
Г припинення війни

4. Галузь, у якій у роки Громадянської війни Південь мав перевагу над Північчю, — це

А виробництво харчових продуктів
Б залізничне сполучення
В промисловий потенціал
Г військове керівництво

5. Наскільки вагомим був внесок афроамериканців у перемогу Союзу над Конфедерацією? Як позначилося скасування рабства на перебігу й результатах війни?

6. Реконструкція в історії США — це

А період після Громадянської війни, орієнтований на відновлення цілісності країни й інтеграцію південних штатів
Б війна між північними та південними штатами США
В період рабства в південних штатах
Г рух за скасування рабства у США

7. Основні завдання Реконструкції — це

А скасування рабства, забезпечення громадянських прав афроамериканців, відновлення південних штатів

Б збереження рабства, покарання південних штатів, установлення військового контролю над Півднем

В поділ США на дві окремі держави, створення незалежної Конфедерації

Г економічне збагачення північних штатів за рахунок південних

8. Наслідки Реконструкції — це

А скасування рабства, часткове забезпечення громадянських прав афроамериканців, початок боротьби за расову рівність

Б відновлення рабства, посилення расової сегрегації, економічний занепад південних штатів

В поділ США на дві окремі держави, громадянська війна між північними та південними штатами

Г повна інтеграція афроамериканців у суспільство, досягнення расової рівності

9. Реконструкцію вважають частково успішною, тому що вона

А не змогла повністю викорінити расову сегрегацію та забезпечити повну рівність для афроамериканців

Б спричинила Громадянську війну та розпад США

В була спрямована на збагачення північних штатів за рахунок південних

Г не отримала підтримки афроамериканського населення

10. Охарактеризуйте здобутки та значення Реконструкції Півдня.

11. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

УЗАГАЛЬНЕННЯ
до розділу II «Європа й Америка в добу революцій та національного об'єднання (1815–1870)»

• Період історії після завершення наполеонівських воєн був часом великого технологічного прогресу, а надто у Великій Британії. З'явилися нові машини, фабрики, розвивалися нові види транспорту, будувалися залізниці. Це був час утвердження індустріального типу цивілізації і досягнення його зрілості. Саме в перші дві третини XIX ст. формувалися групи держав, які й у наш час посідають передові позиції у світі та значною мірою визначають долю всієї планети. Водночас індустріалізація не усунула соціальних проблем, таких як бідність, нерівність і важкі умови праці.

• Характерною ознакою часу став стрімкий технічний прогрес. Винаходи, утілені в нових технологіях і товарах, давали людям нові можливості й забезпечували нову якість життя. Зростало виробництво, а також матеріальний добробут населення. Слово «прогрес» стало одним із найчастіше вживаних.

• Індустріальна революція змінила ментальність людей, їхні цінності. Індивідуальний успіх і досягнення однієї особи (наприклад наукові відкриття, здобутки в медицині тощо) ставали успіхом і надбанням усіх.

- Наймані працівники стали впливовою силою. Водночас робітничому рухові бракувало згуртованості.
- У XIX ст. формувалися і розвивалися основні політичні ідеології: *консерватизм*, *лібералізм*, *націоналізм* і *соціалізм*. Кожна з них пропонувала своє бачення розвитку суспільства, що призводило до політичної боротьби та конфліктів.
- Завдяки промисловій могутності та колоніям Велика Британія стала лідером світової економіки — «майстернею світу». Вона експортувала товари по всьому світу, її політичний вплив був значним.
- Після повалення Наполеона у Франції відбулося відновлення (реставрація) династії Бурбонів. Однак політична нестабільність і соціальні суперечності призвели до Липневої революції 1830 р. та встановлення Липневої монархії.
- Австрійська імперія в епоху Меттерніха переймалася у внутрішній політиці збереженням своєї цілісності, придушенням ліберальних і національних рухів неавстрійських народів, які входили до складу імперії. Зовнішня політика імперії була спрямована на збереження старих порядків, установлених на Віденському конгресі.
- «Весна народів» (1848–1849) була зумовлена прагненням політичних свобод, національного самовизначення та соціальних реформ. Важливою ознакою «Весни народів» була одночасність революцій одразу в кількох європейських країнах. Хоча багато революцій було придушено, вони все ж сприяли поширенню ліберальних ідей та національної свідомості.
- Об'єднання Німеччини й Італії докорінно змінило розподіл сил на континенті та політичну карту Європи.
- Громадянська війна й Реконструкція Півдня в США привели до скасування рабства в південних штатах, відкрили шлях до індустріального розвитку всієї території країни, а не лише її північної частини, започаткували інтеграцію колишніх рабів у суспільство.
- Це був період переважання Європи у світі. З одного боку, са́ме європейські країни поділили майже всю планету на колонії та сфери своїх життєвих інтересів, з іншого — усі незалежні держави світу, окрім США та Японії, були розташовані в Європі. Європейська цивілізація, на думку європейських керівників, була найкращою формою цивілізації. Усі інші форми облаштування суспільного й політичного ладу європейці вважали недосконалими та недоцільними.

Наростало суперництво між провідними державами за створення колоніальних імперій, отже, назрівала сутичка за переділ колоніальних володінь.

Запитання та завдання

- Підготуйте презентацію «Історичний портрет політичного діяча» (О. фон Бісмарк, К. Меттерніх, А. Лінкольн — *на вибір*).
- Знайдіть в інтернеті інформацію про Флоренс Найтінгейл — британську реформаторку сестринської справи, засновницю першої школи медичних сестер. Презентуйте її в класі.



РОЗДІЛ III



МОДЕРНІЗАЦІЯ КРАЇН ЄВРОПИ И АМЕРИКИ в останній третині XIX – на початку XX ст. «ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ»

§ 13. Завершення формування індустріального суспільства в розвинених країнах світу

Пригадайте

- Який вплив справила індустріальна революція на економіку, політику та повсякденне життя людей?

Остання третина XIX — початок XX ст. — час великих змін у світі. Усе, від економіки до науки й організації влади, зазнало глибоких змін. Підвищився рівень життя, стали доступнішими автомобілі, літаки та побутова техніка, зростала чисельність населення світу. Люди поступово почали усвідомлювати небезпеку та шкоду для навколишнього середовища від промислової діяльності.

Визначальними напрямами розвитку країн світу були пришвидшення змін, монополізація економіки, зростання ролі держави в суспільному житті, завершення ***індустріалізації*** та формування в розвинених країнах індустріального суспільства.

1. Пришвидшення економічного, технічного й інтелектуального прогресу

В останній третині XIX ст. активно впроваджували у виробництво відкриття в галузі науки й техніки, оскільки машинна промисловість потребувала безперервного оновлення інструментів, станків і пристроїв, а також підвищення рівня майстерності працівників *(див. табл., с. 120)*.

У текстильній промисловості наприкінці XIX ст. з'явився автоматичний ткацький верстат. У сфері пошиття одягу та взуття, поліграфії також відбувалася автоматизація виробництва.

Період	Прояви економічного, технічного й інтелектуального прогресу
Електрифікація (із середини 1870-х років)	Відкриття електромагнетизму (М. Фарадей, Дж. Максвелл, Г. Герц, Н. Тесла, Т. Едісон) започаткувало розроблення технологій на основі використання електроенергії: електричні мережі (для промисловості й освітлення населених пунктів і помешкань), електричні технології в промисловості, використання мідних кабелів у сфері зв'язку, поява побутових електроприладів. Ці й інші досягнення полегшували умови праці та побуту. Вони вивільняли час, що сприяло позитивним змінам у приватному житті людей.
Моторизація (з початку XX ст.)	Винаходи в машинобудуванні (Н. Отто, Г. Даймлер, К. Бенц, брати Райт) надихнули на розвиток технологій із використанням двигуна внутрішнього згоряння. Автомобілі, автобуси, трактори, літаки, танки, паливо на основі нафтопродуктів; синтетичні матеріали потребували розгалуженої мережі залізниць, автомобільних доріг, портів та аеропортів, трубопровідних мереж. Удосконалення ж транспорту пришвидшило доставлення вантажів і збільшило обсяг перевезень на значні відстані.

Важливу роль у розвитку машинобудування відіграло винайдення конвеєра. Завдяки йому стрімко зросли темпи складання автомобілів, що здешевило виробництво й зробило їх доступнішими. Загалом потокове виробництво змінило характер заводського обладнання: деталі (гвинти, гайки, болти тощо) почали виготовляти за допомогою спеціалізованих верстатів.

Унаслідок наукових відкриттів та індустріальної революції у виробництві почали більше використовувати легкі метали, нові сплави, пластмаси тощо.

2. Монополізація економіки

У найбільш розвинених країнах швидкими темпами утворювалися ***монополії*** різного типу: ***картелі*** й ***синдикати***, ***трести*** та ***концерни***.

Першими великими трестами були американські «Форд мотор ко́мпані» та сталевий гігант «Юнайтед Стейтс стіл корпорейшн». На українських землях на початку XX ст. також існувало майже три сотні монопольних об'єднань.

Словник

Монопо́лія — це підприємство — єдиний продавець певного товару чи послуги, що може встановлювати будь-яку ціну на свою продукцію.

Типи монопольних об’єднань

Картель — група компаній однієї галузі, які для зменшення конкуренції та отримання вищих прибутків домовляються контролювати ціни на певний товар чи послугу.

Синдикат — об’єднання підприємств, які виробляють однорідну продукцію та домовляються про продаж товарів за спільними цінами через єдину організацію збуту готової продукції.

Трест — велика група підприємств, які мають спільне фінансове керівництво і разом вирішують, що та скільки виробляти, за якими цінами продавати.

Концерн — велике об’єднання підприємств, які можуть займатися різними видами діяльності, але підлягають єдиному фінансовому контролю.

Однією з переваг монополій є те, що зазвичай це великі прибуткові підприємства, де добре налагоджено виробництво. Вони стабільні, їм менше, ніж дрібним підприємствам, загрожує банкрутство. Водночас у них чимало вад, головна з яких — придушення конкуренції, котра є рушієм розвитку.

Ще однією характерною ознакою другої половини XIX — початку XX ст. був бурхливий розвиток *міжнародної торгівлі*. Це спонукало виробників товарів до пошуку нових ринків їхнього збуту. Такими ринками були переважно неосвоєні країни Азії та Африки, де населення гостро потребувало якісних промислових товарів. Одночасно зі світовим рухом товарів континентами й країнами активно переміщалися робоча сила та гроші.

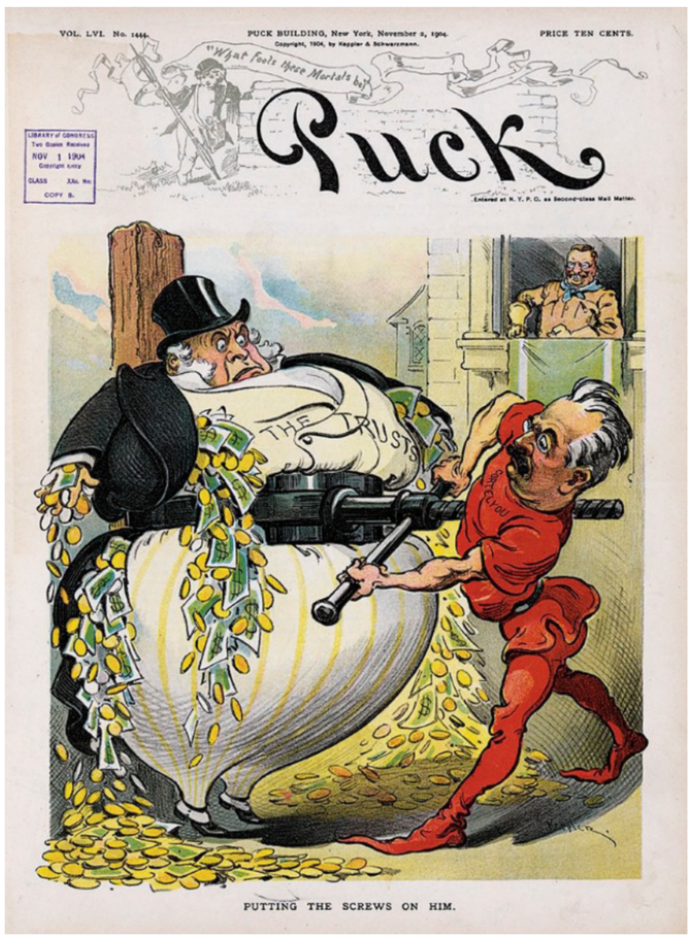

Викривальна карикатура на монополії з американського журналу «Puck». *1904 р.*

Початок XX ст. — період *об’єднання банківського та промислового капіталів*. Банки, які раніше були скромними посередниками, перетворилися на монополістів, а банкіри, об’єднавшись із власниками заводів і фабрик, — на фінансових олігархів. Отже, основні матеріальні цінності зосередилися в руках невеликої групи — власників великого капіталу.

Поступово роль банків в економіці змінилася: *вони перетворилися на активних учасників виробництва й торгівлі*. Частину грошей банки вкладали в промисловість та інші галузі господарства й у такий спосіб примножували свої прибутки.

3. Зростання ролі держави в суспільному житті

У другій третині XIX — на початку XX ст., замість панівної в період індустріальної революції ідеї про невтручання держави в промисловість і бізнес, поширилася думка про необхідність такого втручання заради недопущення криз, банкрутств тощо. Важливими завданнями держави в цей період були забезпечення чесної конкуренції, утримання пошти, портів і транспортних засобів.

Держава почала втручатися також у питання тривалості робочого дня, розміру заробітної плати робітників. Зросла роль держави і як підприємця, продавця, покупця, кредитора, організатора економіки. Розпочалося будівництво державних підприємств, створення спільних із приватним капіталом компаній, фінансування державним коштом освіти, науки, культури, охорони здоров'я.

Отже, *держава перестала бути пасивним «нічним сторожем» і перебрала на себе значні повноваження та відповідальність*.

Роль держави в суспільному житті

Роль держави	Регулювання економіки й соціальної сфери			Спрямування коштів
Мінімальне втручання	*Забезпечення суспільного добробуту та гарантування безпеки* (оборона країни, загальне регулювання економіки без активного втручання в неї, забезпечення законності й порядку, захист майнових прав громадян, утримання системи охорони здоров'я).			*Захист бідних* (програми боротьби з бідністю, допомога в разі виникнення стихійних лих).
Середнє втручання	*Вирішення питань, що стосуються людей* (освіта, медицина, захист довкілля).	*Регулювання монополії* (вплив на вартість комунальних послуг, антимонопольна політика).	*Соціальна політика* (страхування здоров'я та життя, пенсійне забезпечення; фінансове регулювання, захист прав споживачів).	*Соціальний захист (* перерозподіл пенсій, виплати сім'ям на дітей, страхування на випадок безробіття чи каліцтва).
Активне втручання	*Регулювання суспільної та приватної діяльності* (контролювання цін, регулювання економіки й фінансів, жорстка податкова політика, розвиток і регулювання ринків, співпраця з бізнесом, який сприяє економічному розвитку регіонів і держави загалом).			*Перерозподіл коштів* між територіями, категоріями населення, підприємствами, банками.

4. Зміни в соціальній структурі суспільства

Крім технічних та економічних, індустріальна революція мала глибокі соціальні й політичні наслідки. Зокрема, збільшилася кількість найманих працівників, причому не тільки на виробництві, а й у будівництві, на транспорті, у сільському господарстві, сфері послуг; зросла продуктивність праці.

Водночас становище робітників, особливо некваліфікованих, залишалося тяжким. Тривалість робочого дня сягала 14–16 годин, умови праці й побуту були складними, а заробітна плата за тяжку працю низькою. На виробництві широко використовували жіночу та дитячу працю. У першій половині XIX ст. в Англії жінки й діти становили понад половину зайнятих у промисловості. Особливо складно жилося в часи економічних криз, коли скорочувалося виробництво, власники підприємств звільняли працівників, і люди потерпали від безгрошів'я.

Стрімкий технічний прогрес у період індустріалізації породив гострі соціальні суперечності, які спонукали людей боротися за свої права. Поодинці наймані працівники були беззахисними перед роботодавцем. Усвідомлення спільних інтересів зумовило *створення професійних спілок* — організацій, які захищали їхні права. Основним засобом тиску став страйк — організоване припинення роботи. Зупинка виробництва завдавала збитків власникам, що змушувало їх вести переговори зі страйкарями та йти їм на поступки. Завдяки активності профспілок відбувалося підвищення зарплат і покращення умов безпеки на виробництві.

Згодом економічні вимоги переросли в політичні й у боротьбу за *громадянські права*. Робітники усвідомили необхідність мати вплив на державну владу. Це заклало фундамент демократичних свобод, як-от: запровадження загального виборчого права (можливість голосувати незалежно від рівня статків, статі тощо); законодавче обмеження (до 8 год) робочого часу; поступове впровадження законів про заборону дитячої праці, які гарантували дітям право на освіту, замість роботи на заводах; створення систем страхування на випадок хвороби, каліцтва або втрати працездатності.

Отже, *між індустріалізацією та профспілковим рухом і формуванням громадянських прав існував нерозривний зв'язок*. Індустріалізація не лише змінила технології, а й об'єднала людей у боротьбі за людську гідність. Діяльність же профспілок стала важливим етапом у формуванні сучасної демократії, де права кожної людини захищені законом.

5. Збільшення чисельності населення, підвищення його культурного рівня. Міграційні процеси

З початку XIX ст. майже в усіх країнах Європи зросла кількість населення. Завдяки досягненням медицини, запровадженню в побут санітарно-гігієнічних норм і правил люди менше хворіли й довше жили. Збереженню здоров'я сприяли також поява в містах водогону, центрального опалення, поліпшення транспортного сполучення та ін.

Збільшення чисельності населення з 1800 по 1900 р. (%)

(за приблизними підрахунками істориків)

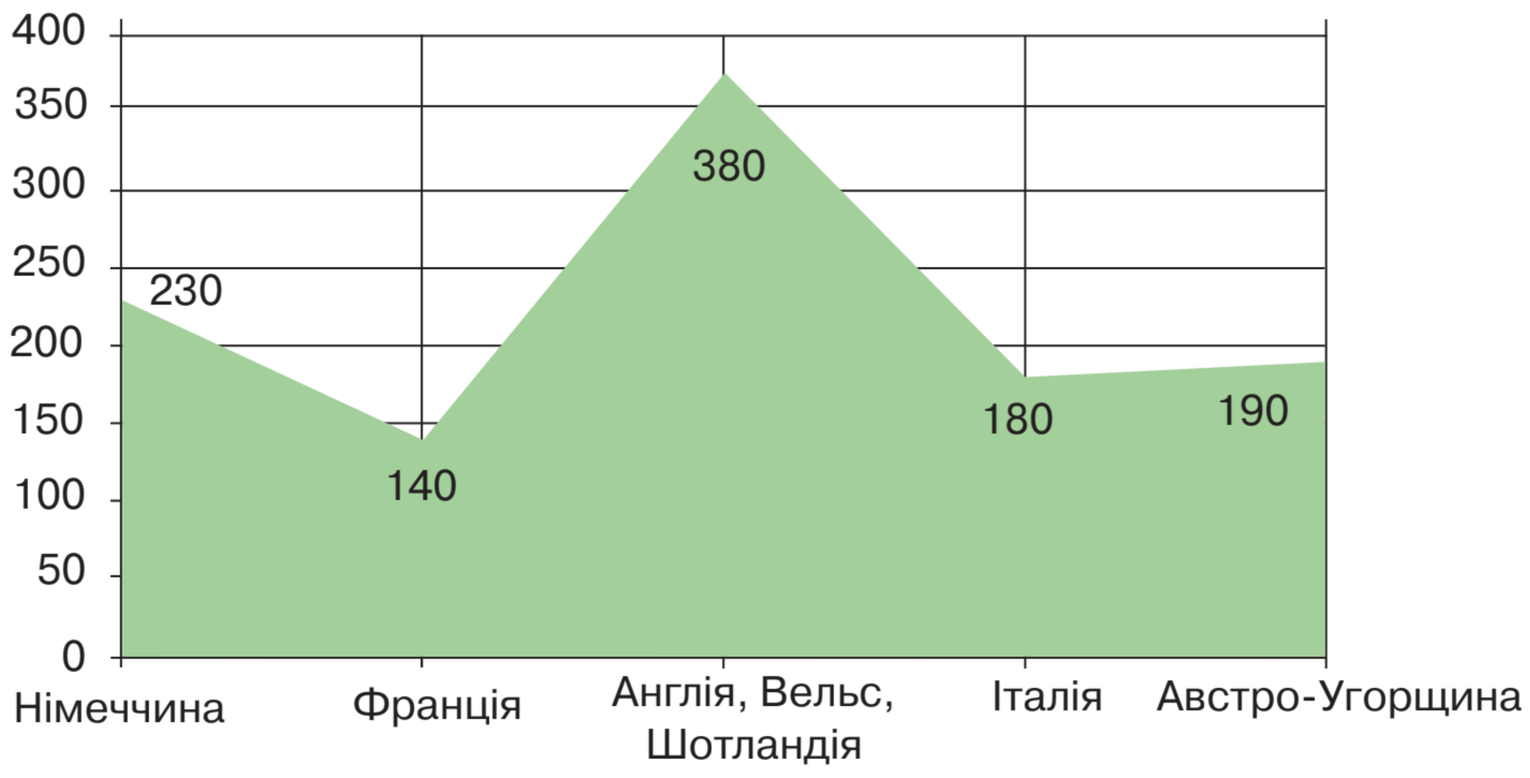

Через стрімке зростання кількості населення на Європейському континенті десятки мільйонів людей виїхали до інших країн, зокрема до США та колоній. На нових землях активно поширювалися мова, культура й уклад життя різних націй, формувалася масова культура.

Україна у світі

Міграційні процеси не оминули й Україну. Тільки за перше десятиліття XX ст. з Галичини та Буковини до Америки емігрувало майже 300 тис. селян.

- *Порівняйте темпи збільшення чисельності населення на різних континентах. На яких континентах і з яких, на вашу думку, причин спостерігалося найбільше зростання кількості населення?*

Населення світу

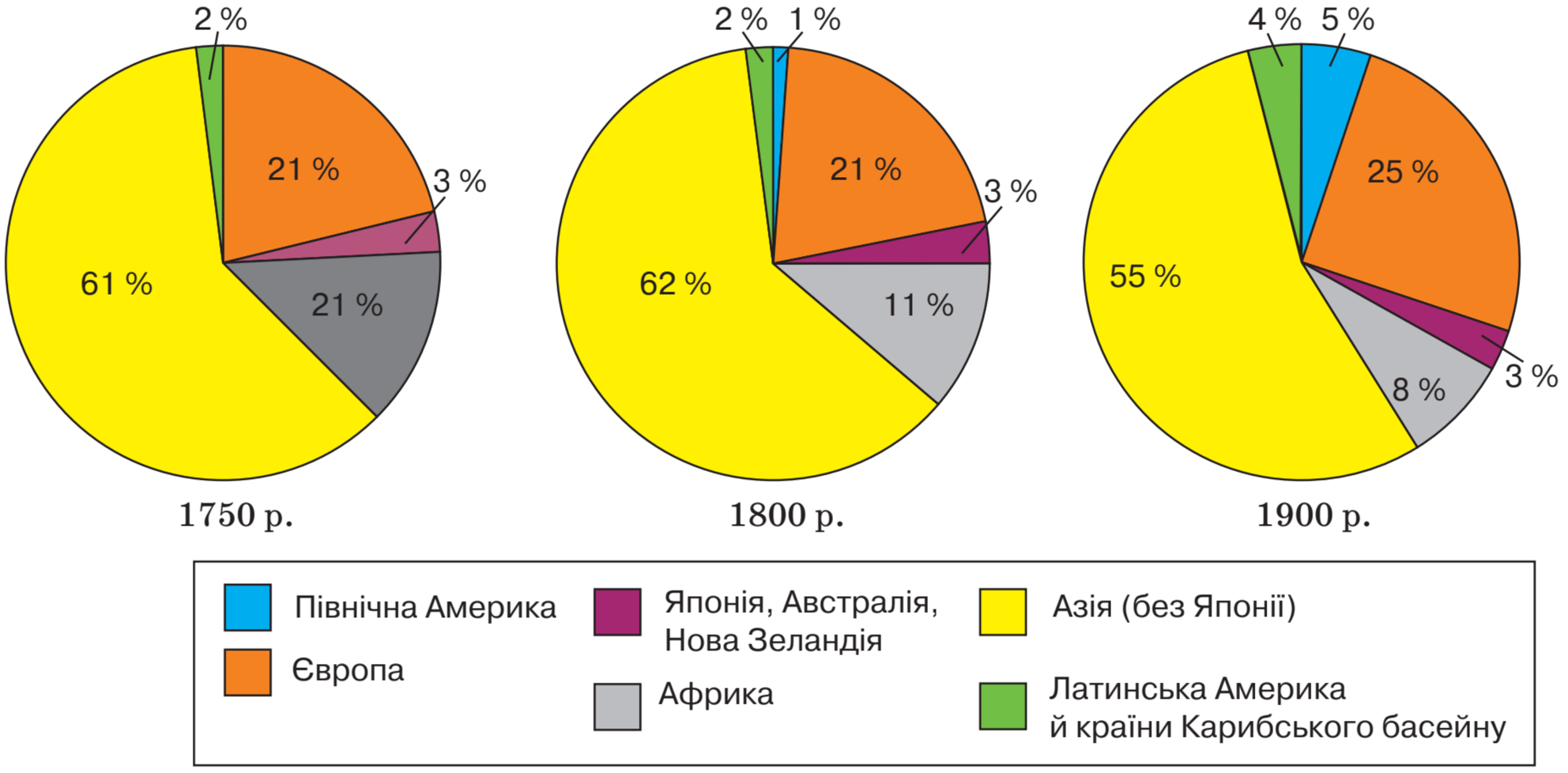

Утвердження вільної конкуренції, перетворення промисловості на провідну галузь економіки, поява монополій, наповнення ринку якісними й відносно дешевими товарами, зростання міст і збільшення чисельності населення, вільне переміщення мільйонів людей країнами й континентами в пошуках кращої долі, утворення основних соціальних груп (підприємців і найманих робітників, а також середнього класу), боротьба жінок за надання їм рівних із чоловіками прав — усі ці й інші явища останньої третини XIX — початку XX ст. свідчили про те, що *формування індустріального суспільства в розвинених країнах світу в основному завершилося.*





Основні події

Друга третина XIX — початок XX ст. — завершення формування індустріального суспільства в провідних країнах світу.



Запитання та завдання

1. За допомогою схеми «Типи монопольних об'єднань» *(с. 120–121)* розкрийте зміст понять «монополія», «трест», «синдикат», «картель», «концерн».

2. Найточніше характеризує монополію визначення, наведене в рядку

А ситуація на ринку, коли є багато продавців і покупців
Б ситуація на ринку, коли є тільки один продавець і багато покупців
В ситуація на ринку, коли є кілька продавців і багато покупців
Г ситуація на ринку, коли є багато продавців і кілька покупців

3. Монопольне об'єднання, що передбачає спільний збут продукції учасників через єдину організацію збуту, — це

А картель
Б синдикат
В трест
Г концерн

4. Найскладніше монопольне об'єднання підприємств різних галузей під єдиним фінансовим контролем — це

А картель
Б синдикат
В трест
Г концерн

5. ***Дискусія.*** Як змінювалася роль держави в суспільному житті *(див. таблицю на с. 122)*? Що, на вашу думку, доцільніше: коли держава відіграє активну роль чи, навпаки, тільки спостерігає за подіями? Можливо, ви маєте інший варіант відповіді?

6. За допомогою діаграм «Населення світу» *(с. 124)* охарактеризуйте зростання кількості населення та міграційні процеси у світі.

7. Основна ознака індустріального суспільства — це

А переважання промислового виробництва
Б занепад і скорочення міського населення
В поява нових соціальних класів
Г усі відповіді правильні

8. Як індустріальна революція та її наслідки позначилися на соціальній структурі суспільства? Які соціальні групи й чому са́ме вони стали визначальними в індустріальному суспільстві?

9. Соціальні проблеми, що супроводжували становлення індустріального суспільства, — це

А безробіття
Б бідність
В соціальна нерівність
Г усі відповіді правильні

10. Економічні зміни, що відбулися в індустріальному суспільстві, порівняно з попередньою аграрною епохою, — це

А розвиток ринкового господарства
Б поява монополій
В скорочення міжнародної торгівлі
Г усі відповіді правильні

11. Політичні зміни в індустріальному суспільстві — це

А розвиток демократії
Б поява нових ідеологій
В посилення ролі держави
Г усі відповіді правильні

12. Культурні зміни в індустріальному суспільстві — це

А розвиток науки й освіти

Б поява нових видів мистецтва

В поширення масової культури

Г усі відповіді правильні

13. Які, на вашу думку, події, явища й ознаки свідчили про завершення формування індустріального суспільства?

14. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

15. Які ознаки індустріального суспільства характерні для сучасного світу?

§ 14. Франко-прусська війна та її наслідки. Третя республіка у Франції

Пригадайте

- Охарактеризуйте міжнародне становище в Європі після Віденського конгресу.

1. Франко-прусська війна

Причини й привід до війни. Упродовж більшої частини XIX ст. відносини між Пруссією і Францією були ворожими.

Причиною франко-прусської війни став укорінений конфлікт між інтересами двох країн.

Пруссія на чолі Північнонімецького союзу прагнула завершити розпочату нею справу об'єднання Німеччини й посісти гідне місце в Європі.

Франція намагалася перешкодити об'єднанню Німеччини, оскільки та загрожувала б її безпеці й порушила «рівновагу сил» у Європі, як її розуміла Франція.

Канцлер (голова уряду) Пруссії О. фон Бісмарк був переконаний, що Франція не знайде союзників, бо «Франція-переможниця буде небезпечною для всіх, а Пруссія — ні для кого». Обидві країни почали готуватися до війни, проте Франція робила це повільно й поверхово.

Приводом до війни стала боротьба за трон в Іспанії, який звільнився після повалення в 1868 р. королеви Ізабелли. О. фон Бісмарк проштовхував на іспанський престол прусського принца Леопольда Гогенцоллерна, на що Франція висловила рішучий протест. Урешті-решт наступного року Леопольд Гогенцоллерн відмовився від претензій на іспанську корону.

Наполеон ІІІ та О. фон Бісмарк були розчаровані мирним завершенням конфлікту. Зручний привід до війни, якої вони обопільно прагнули, зникав. Наполеон ІІІ наполягав, аби прусський король Вільгельм І пообіцяв, що його країна в майбутньому не зазіхатиме на іспанський трон. Вільгельм І, який у той час перебував у німецькому містечку Емсі, відмовився дати такі гарантії. Повідомлення про це відіслали телеграфом у Берлін. Проте О. фон Бісмарк зумисно спотворив відповідь свого монарха, «виправивши» її в образливому для Франції тоні.

- *Який висновок на підставі карикатури ви можете зробити про ставлення Австрії до намагання представника Пруссії всістися на іспанський престол?*
- *Якими були в той час відносини між Австрією і Пруссією? У чому причина таких відносин?*



Австрійська карикатура «Принц Леопольд Гогенцоллерн». (Праворуч унизу — Наполеон III). *1870 р.*

Опубліковану в пресі й поширену серед дипломатів *Емську депешу* Бісмарка, як назвали цей документ, прочитав Наполеон III. Як наслідок, план канцлера спрацював: **19 липня 1870 р.** Наполеон III оголосив Пруссії війну.

Перебіг війни *(використовуйте карту, с. 95)*. Більшість європейців очікувала, що перемогу здобуде Франція. Однак прусське військо було добре вишколене й краще за французьких супротивників озброєне. У серпні 1870 р. прусські війська пішли в наступ і розбили французів. Наступного місяця багатотисячне французьке військо під командуванням генерала Патріса де Мак-Магона та Наполеона III було оточене в м. Седані. Зрештою французьке військо капітулювало перед прусською армією, а Наполеон III разом із тисячами французьких вояків потрапив у полон. Французи були обурені невдачами на фронті, і в Парижі Францію втретє проголосили республікою. *Період Другої імперії (1852–1870) завершився.*

У жовтні французи зазнали ще однієї серйозної поразки: їхня численна армія здалася ворогу в м. Меці. Прусські війська рушили на Париж, і вже ніхто й ніщо не могло їх зупинити. Вони взяли французьку столицю в облогу. Очільник республіканського уряду втік із Парижа на повітряній кулі й організовував опір поза містом.

В облозі від голоду, хвороб та артилерійських обстрілів загинули десятки тисяч людей. Парижани їли коней, котів, собак і навіть щурів. Лише повітряні кулі й поштові голуби пов'язували місто із зовнішнім світом.

18 січня 1871 р. в Дзеркальній залі Версаля Вільгельма I коронували як німецького імператора. *Об'єднання Німеччини було завершено.* Ще через тиждень Париж капітулював. У лютому припинила опір уся Франція. Її втрати становили орієнтовно 600 тис. загиблих військових і цивільних осіб.

У **квітні 1871 р.** в німецькому місті ***Франкфурті*** Німеччина та Франція підписали *мирний договір*.

Основні положення Франкфуртського мирного договору

- До Німеччини відійшли Ельзас і Східна Лотарингія. Установили новий франко-німецький кордон.
- Німецький уряд отримав права на окремі залізничні лінії, що перебували у власності французьких компаній і проходили територією Швейцарії.
- Франція мала виплатити впродовж трьох років велику контрибуцію, а до того часу мусила утримувати німецькі окупаційні війська, які залишалися на її території.
- Німеччина заволоділа значними покладами залізної руди.
- У торгівлі між двома країнами встановили правила, вигідні для Німеччини.

Наслідки війни

- Війна пришвидшила об'єднання Німеччини. Поклала край французькому військовому переважанню в Європі. Відтоді державою з найпотужнішою армією на континенті стала Німецька імперія.
- Війна та її наслідки зумовили взаємну неприязнь між двома країнами й народами. Це стало однією з причин майбутньої Першої світової війни на початку XX ст.
- Французькі війська, які охороняли Папу Римського, мусили відступити з Італії, що пришвидшило завершення об'єднання країни.
- Французи були принижені втратою Ельзасу й Лотарингії; бажання реваншу переважало у французькій політиці впродовж наступних років.

2. Паризька комуна

Для засвідчення своєї перемоги прусські війська тріумфально пройшли вулицями Парижа й залишили місто. Ця подія, як і поразка загалом, глибоко обурила парижан, зокрема робітників, які становили ядро Національної гвардії, що боронила столицю. Дії французького уряду розцінили як зраду. До того ж Національна гвардія захопила в місті кілька сотень гармат, що робило її грізною силою.

Парижани, прихильники республіки, побоювалися, що Національні збори можуть відновити монархію. 18 березня 1871 р. у відповідь на намір голови тимчасового уряду Л. Тьєра роззброїти Національну гвардію і прибрати її гармати з пагорбів Монмартра в столиці розпочалося антиурядове повстання.

Солдати замість виконувати накази уряду почали переходити на бік повстанців. Невдовзі Л. Тьєр та його прибічники мусили відступити з міста. Влада в Парижі перейшла до Національної гвардії, яка організувала вибори.

На виборах перемогли радикали, і **26 березня 1871 р.** було утворено ***Паризьку комуну*** та сформовано уряд із послідовників якобінців і соціалістів. Натхненні ідеями К. Маркса і Міжнародної організації ро-

бітників (1-й Інтернаціонал), комунари здійснили спробу провести у Франції експеримент із побудови соціалістичного суспільства.

Чимало з проголошених комуною заходів залишилося на папері, оскільки вона проіснувала недовго й або не змогла, або не встигла виконати свої обіцянки. Крім Парижа, комуни було проголошено ще в кількох містах. Однак там уряд Тьєра швидко їх придушив.

Останнього тижня травня війська Л. Тьєра перейшли в наступ і ввійшли в незахищені райони Парижа. Мешканці провінцій не симпатизували паризьким комунарам, тому розраховувати на їхню підтримку вони не могли.



Урядові війська відтіснили комунарів, і вони утримували тільки центральні квартали міста. Супротивники наче змагалися в жорстокості й безчинствах.



Невідомий художник. Барикада часів Паризької комуни. *Гравюра*

Під час вуличних боїв у Парижі війська безжально розстрілювали барикади комунарів, а ті підпалювали відомі будівлі міста. У вогні загинуло багато культурних і художніх цінностей. Були замахи й на скарби Лувру.

Недовга (72 дні) історія Паризької комуни завершилася наприкінці травня «кривавим тижнем». Національна гвардія чинила впертий опір на барикадах, та, незважаючи на це, 28 травня *впала остання барикада Паризької комуни*.

Після розгрому Паризької комуни розпочалися розправи над комунарами. Кількість розстріляних, засланих на каторгу, ув'язнених і тих, хто залишив Францію через переслідування, сягнула майже 100 тис. осіб.

3. Третя республіка

Третя в історії Франції республіка[1] проіснувала з 1870 р. (іноді її початок датують 1871 р.) до 1940 р. При цьому більшість у Національних зборах (парламенті) належала монархістам, а республіканці поділилися на кілька груп.

Основні соціально-економічні виклики, що постали перед Францією

- Уповільнилися темпи економічного розвитку (у світовому промисловому виробництві Франція з 2-го місця опустилася на 4-те, пропустивши вперед Велику Британію, США та Німеччину).
- Упродовж трьох років після поразки у війні країна виплачувала Німеччині обтяжливу контрибуцію.
- Нестача власної сировини й вугілля, машин та обладнання.
- Увезення товарів перевищувало продаж французької продукції за кордон. Унаслідок цього державна скарбниця не отримувала необхідних надходжень.
- На відміну від інших розвинених країн, у Франції існувало чимало технологічно застарілих дрібних підприємств ремісничого типу.
- Відстале сільське господарство: застаріла техніка, не впроваджувалися сучасні технології; за врожайністю пшениці країна була серед останніх у Європі.
- Низька купівельна спроможність селян, які становили 2/3 населення країни.

Місцевого самоврядування у Франції майже не існувало, реальна влада на місцях належала префектам, яких призначав уряд. Ще однією ознакою політичного життя Франції була наявність великої кількості партій і груп, що боролися одна з одною.

Навесні 1873 р. президентом республіки став «герой» Седана та прихильник монархії *Патріс де Мак-Магон*, повноваження якого восени було подовжено на сім років. Через два роки, незважаючи на протидію президента, Національні збори ухвалили конституцію Третьої республіки.

---

[1] Перша республіка — 1792–1804 рр.; Друга республіка — 1848–1852 рр.

Державний устрій Франції за конституцією Третьої республіки (1875)

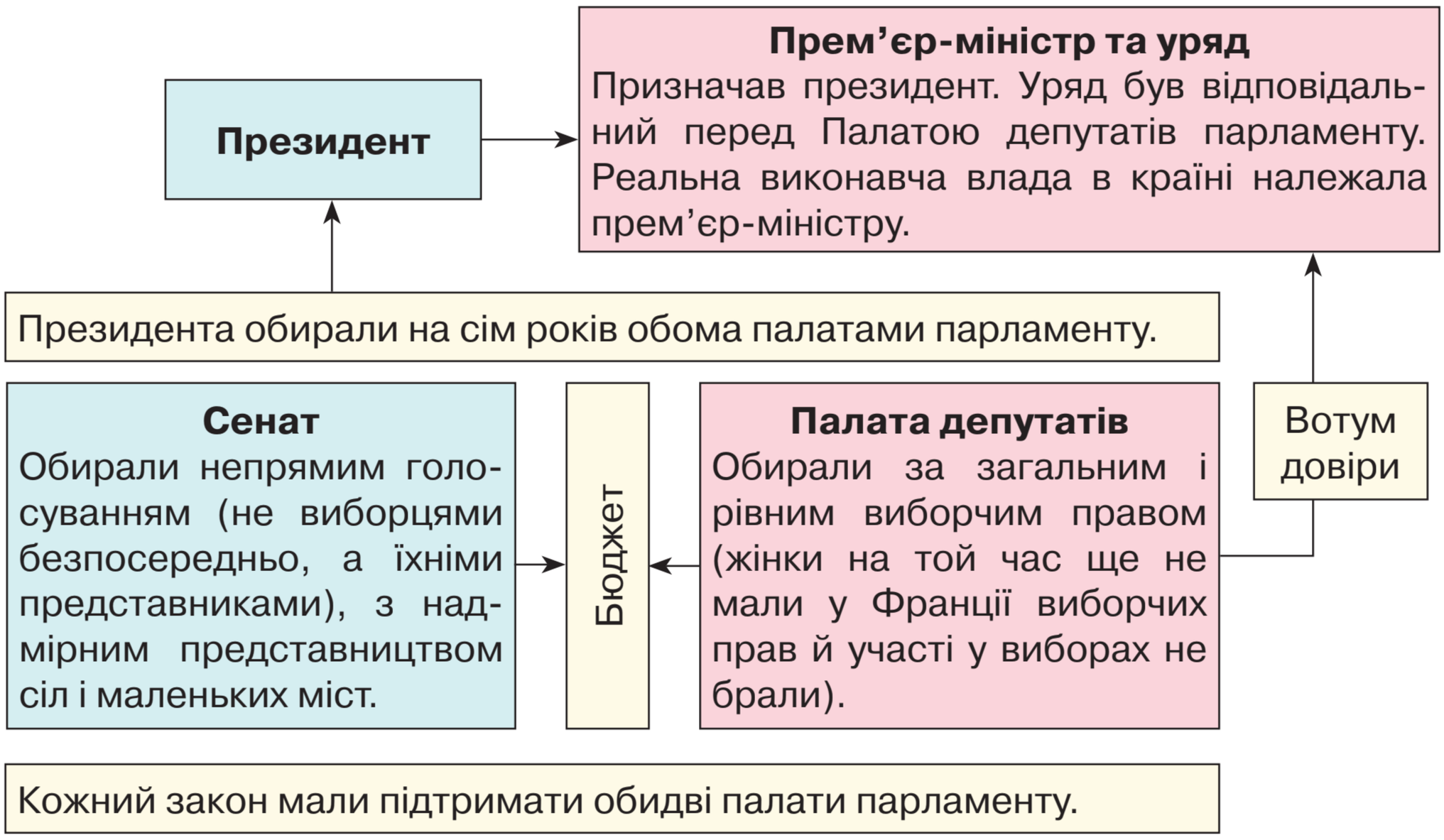

Перші парламентські вибори, проведені за новою конституцією, принесли перемогу республіканцям. Президент мусив подати у відставку, і до влади прийшли поміркковані республіканці, а новим президентом обрали *Жуля Грев'і*. Його президентство виявилося успішним, і наприкінці 1885 р. він був переобраний. Однак через два роки Ж. Греві вимушено склав повноваження через корупційний скандал, пов'язаний із членом його родини.

4. Політичні кризи наприкінці XIX ст.

Наприкінці століття Третя республіка пережила кілька політичних криз, які стали серйозним випробуванням на міцність для республіканського ладу. Зокрема, з'ясувалося, що хтось з офіцерів Генерального штабу продав секретні документи німецькому дипломату. У державній зраді звинуватили капітана *Альфреда Дрейфуса*, єврея за національністю. І хоча жодних доказів його провини не було, Дрейфуса заарештували й засудили до довічної каторги.

Свідчення

- *Ознайомтеся з документом. Як А. Дрейфус описує в листі своє ставлення до драми, що його спіткала? Яка мета додавала в'язню сил, щоб гідно пройти випробування, які випали на його долю?*

«Я сьогодні на власному досвіді доводжу, що іноді важче жити, ніж померти! Померти означало б пройти через хвилину страждань… щоб забути всі свої біди, усі мої муки… Але я не маю права померти. Ніхто з нас не має на це права. Ми отримаємо це лише після того, як буде встановлена правда; лише тоді, коли мені повернуть мою честь. До того часу ми повинні жити».

З листа А. Дрейфуса з в'язниці до дружини. 31 січня 1895 р. — (https://www.gutenberg.org/cache/epub/64720/pg64720-images.html#page_79)

Справа Дрейфуса збурила у Франції хвилю антисемітських настроїв, розділила країну не лише через особисту долю засудженого, а й через політичні питання, зокрема ставлення до релігії та національності. Серед тих, хто вимагав перегляду вироку, були відомі письменники Еміль Золя та Анатоль Франс. Перший опублікував відкритого листа під назвою «Я звинувачую». У ньому він заявляв, що влада сфальсифікувала справу, аби приховати ім'я справжнього злочинця.

Свідчення

- *Як Е. Золя пояснює, чому він не може стояти осторонь справи Дрейфуса? Проблема полягала, на вашу думку, тільки в Дрейфусі чи ця справа мала значно глибше коріння?*

«Я не знайомий із людьми, яких я звинувачую, я навіть ніколи їх не бачив, у мене немає до них ні злості, ні особистої ненависті. Вони для мене є уособленням соціального зла. Я здійснюю зараз революційний акт, спрямований на те, щоб наблизити перемогу правди й справедливості. Не можна допустити, щоб права людини відверто зневажали! Усю пристрасть моєї душі я віддаю боротьбі за торжество справедливості й щиро вірю, що правда переможе. Нехай наважаться викликати мене до суду й проводять слідство при відчинених дверях! Я чекаю».

З відкритого листа Е. Золя (http://www.e-reading.club/chapter.php/1009580/23/Truayya_-_Emil_Zolya.html#n_242)

Зрештою вирок у справі переглянули. І хоча засудженого А. Дрейфуса не виправдали, згодом президент його помилував. Тільки на початку XX ст. стало відомо ім'я справжнього шпигуна, й А. Дрейфуса офіційно виправдали.



Справа Дрейфуса була загальноєвропейською подією. На карикатурі з італійського журналу «*Il Pappagallo*» від 22 грудня 1894 р. Е. Золя розбурхує громадську думку (*innosenza* (іт.) — невинуватість).

На початку 1890-х років вибухнув новий скандал. Цього разу через діяльність акціонерного товариства, утвореного для будівництва Панамського каналу — міжокеанського каналу через Панамський перешийок. Для його спорудження створили компанію, акції якої придбали багато французів. Однак будівництво каналу затягнулося, а компанія оголосила про своє банкрутство.

Свідчення

- *Як ви думаєте, про які наслідки для Франції пише історик, коли заявляє, що панамська афера «сколихнула молоду французьку Третю республіку»? Ідеться тільки про розорення власників акцій чи про недовіру громадян до влади й держави?*

«Через рік після проголошення нейтралітету Суецького каналу компанія Панамського каналу Лессепса зазнала краху. …Це була фінансова катастрофа, що сколихнула молоду французьку Третю республіку».

Кароль Земан Розкопф, американський історик (Rothkopf C. Z. The opening of the Suez Canal. New York : Franklin Watts Inc., 1873. P. 65–66)

Як результат, понад пів мільйона власників акцій, переважно французів середнього статку, втратили вкладені гроші. З'ясувалося, що із зібраних коштів на будівництво каналу було витрачено тільки половину, а решта розтрачена керівництвом компанії та пішла на хабарі депутатам, міністрам, газетам тощо. Судовий процес над керівниками компанії та кількома особами, звинуваченими в хабарництві, завершився доволі м'якими вироками. Невдовзі їх узагалі було скасовано, і всі звинувачені опинилися на волі. Скандал виявився настільки гучним, що ще десятки років слово «Панама» вживалося як синонім до слова «корупція».

5. Радикали при владі. Жорж Клемансо

Політичні кризи відбувалися у Франції на тлі достатньо успішного економічного розвитку країни, що тривав до кінця століття. Було ухвалено закони про свободу друку й зборів, про вільну діяльність профспілок і страйки, «шкільні закони» про відокремлення школи від церкви і надання освіті світського характеру. Міста отримали право обирати свого мера.

- *Перегляньте відеосюжет про мандрівку Парижем наприкінці 1890-х років. Які технічні новинки й особливості тогочасної моди впали вам у вічі?*

У французькому парламенті існував майже десяток партій і груп, жодна з яких не мала більшості, а тому не могла самостійно сформувати уряд. Для призначення уряду потрібен був блок із різних партій. Оскільки такі блоки були нестійкими, то нестійкими були й створені ними уряди. Вони змінювалися щороку або й по кілька разів на рік.

Якщо раніше основна боротьба на політичній арені Франції відбувалася між монархістами й республіканцями, то на початку XX ст. — між лівими (радикальними) і правими (поміркованими) республіканцями.

Радикалів очолював ***Жорж Клемансо***. Партія користувалася великою популярністю в середнього класу й серед селян.

Особистості

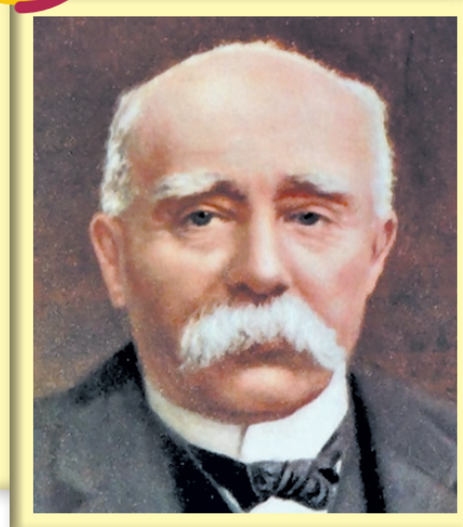

Жорж Клемансо (1841–1929) — прем'єр-міністр Франції в 1906–1909 та 1917–1920 рр. Упродовж політичної кар'єри виступав за реванш Німеччині за поразку Франції у війні 1870–1871 рр. Один із засновників Республіканської партії радикалів. За гострі промови в парламенті отримав прізвисько «Тигр», а за внесок у перемогу над Німеччиною в роки Першої світової війни (1914–1918) — «Батько перемоги». У 80-річному віці відійшов від політики й займався літературною діяльністю.

На парламентських виборах 1902 р. перемогу здобув «лівий блок», що об'єднав радикалів і соціалістів. Радикали були послідовними прихильниками демократії та противниками диктатури в будь-якій її формі. Крім «шкільних законів», уряди радикалів також прийняли трудове законодавство, яке передбачало виплату робітникам відшкодування в разі отримання ними виробничої травми, а також обов'язковий щотижневий відпочинок.

Здійснення інших обіцяних радикалами реформ довго відкладали. Зрештою прийняли закон про робітничі й селянські пенсії, згідно з яким французам, що досягли віку 65 років, було призначено пенсію за віком (у Німеччині й Англії — із 70 років).

6. Напрями колоніальної експансії Франції та її колоніальні володіння

Французький колоніалізм зумовлений частково суперництвом і конкуренцією з її сусідами, спочатку Іспанією та Португалією, а пізніше з Британською імперією, частково економічними інтересами та, як переконували французи, цивілізаторською місією.

Основні напрями колоніальної експансії Франції:

- *Південно-Східна Азія;*
- *Африка;*
- *південна частина Тихого океану*.

Справжнім початком Французької колоніальної імперії стало завоювання в 1830–1840-х роках Алжиру. Цю країну було проголошено частиною Франції і тому офіційно її більше не вважали колонією, розглядали як «продовження Франції» в Африці.

Натомість спроба в 1860-х роках колонізувати Мексику в *Латинській Америці* виявилася невдалою. Після Громадянської війни в США Франція відмовилася від цієї ідеї.

Основний період французької колоніальної експансії припав на час після встановлення Третьої республіки. Програна Францією війна Наполеона ІІІ з Пруссією обтяжила її репараціями, які необхідно було сплатити. Крім того, французи втілювали свої колоніальні наміри під гаслами прославляння французької культури й поширення світом демократії.

За часів правління Наполеона III було встановлено французький контроль над більшою частиною В'єтнаму, Лаосу й Камбоджі в *Південно-Східній Азії*. Територія отримала назву *Французький Індокитай*. Також Франція мала свої інтереси в Китаї.

На *Африканському континенті* Франція встановила свою владу над більшою частиною Північної, Західної та Центральної Африки (сучасні держави Алжир, Марокко, Мавританія, Сенегал, Малі, Чад та ін.). Французи також заснували колонії в південній частині *Тихого океану*, включно з Новою Каледонією та групою різних островів, які назвали *Французькою Полінезією*.

Основні події

1870–1871 рр. — франко-прусська війна.
1870–1940 рр. — Третя республіка у Франції.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте причини франко-прусської війни.
2. Використовуючи історичну карту *(с. 95)*, опишіть основні події франко-прусської війни.
3. На основі положень Франкфуртського мирного договору проаналізуйте підсумки й наслідки війни для її учасників та Європи загалом.
4. Чим, на вашу думку, була Паризька комуна: невдалим заколотом групи крайніх радикалів-революціонерів чи народною революцією? Який зміст ви вкладаєте в поняття «заколот» і «революція»?
5. Використовуючи схему на *с. 131*, охарактеризуйте державний устрій Франції за часів Третьої республіки. Наскільки він, на вашу думку, є демократичним?
6. Як ви вважаєте, чому справа Дрейфуса набула такого розголосу? Чому на його захист виступили моральні авторитети Франції та світу?
7. *Дискусія.* Свідченням яких недоліків у Франції став панамський скандал? Чи була, на вашу думку, причина скандалу лише французькою проблемою? Чи існує вона в сучасному світі та чи можливо її викорінити? Як саме?
8. Наскільки, на ваш погляд, успішним було перебування при владі наприкінці XIX — на початку XX ст. партії радикалів, очолюваної Ж. Клемансо?
9. Розмістіть події в хронологічній послідовності.

А проголошення Німецької імперії
Б Паризька комуна
В франко-прусська війна
Г Конституція Третьої республіки у Франції
Д Франкфуртський мирний договір
Е справа Дрейфуса

10. З наведених нижче частин світу оберіть ті, на які була спрямована колоніальна експансія Франції в останній третині XIX — на початку XX ст.

А Австралія
Б Африка
В Європа
Г Індійський океан
Д Тихий океан
Е Латинська Америка
Є Південно-Східна Азія
Ж Центральна Азія

11. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 15. Німецька імперія. Перехід Німеччини до «світової політики»

Пригадайте

- Які основні етапи об'єднання Німеччини? *(Використайте матеріал § 10.)*

1. Політичний лад і внутрішня політика за часів канцлерства О. фон Бісмарка

Період німецької історії 1871–1918 рр. визначають як «рубіж часу». Наприкінці XIX — на початку XX ст. Німеччина продовжувала жити за конституцією 1871 р. Канцлер О. фон Бісмарк проводив жорстку внутрішню політику, балансував між різними політичними силами та соціальними групами.

Державний устрій Німецької імперії за конституцією 1871 р.

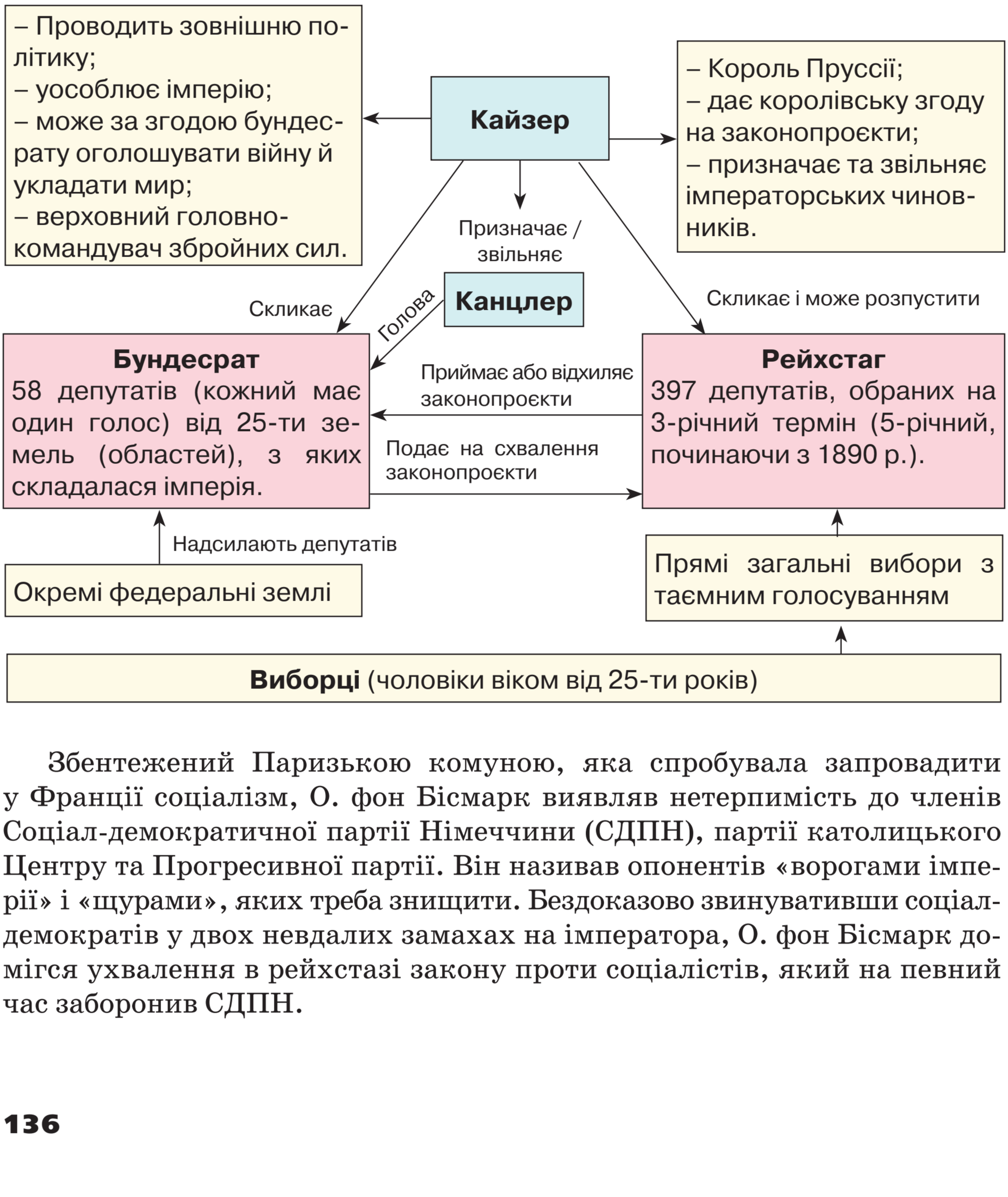

Збентежений Паризькою комуною, яка спробувала запровадити у Франції соціалізм, О. фон Бісмарк виявляв нетерпимість до членів Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), партії католицького Центру та Прогресивної партії. Він називав опонентів «ворогами імперії» і «щурами», яких треба знищити. Бездоказово звинувативши соціал-демократів у двох невдалих замахах на імператора, О. фон Бісмарк домігся ухвалення в рейхстазі закону проти соціалістів, який на певний час заборонив СДПН.

- *Розгляньте німецьку політичну карикатуру, на якій О. фон Бісмарк простягає керівникам двох партій, представлених у рейхстазі, яйця, які він узяв із двох кошиків… На одному яйці напис «Розпуск» (рейхстагу), на іншому — «Антисоціалістичний закон».*
- *Як малюнок характеризує методи й прийоми, до яких вдався О. фон Бісмарк заради перемоги над опонентами?*

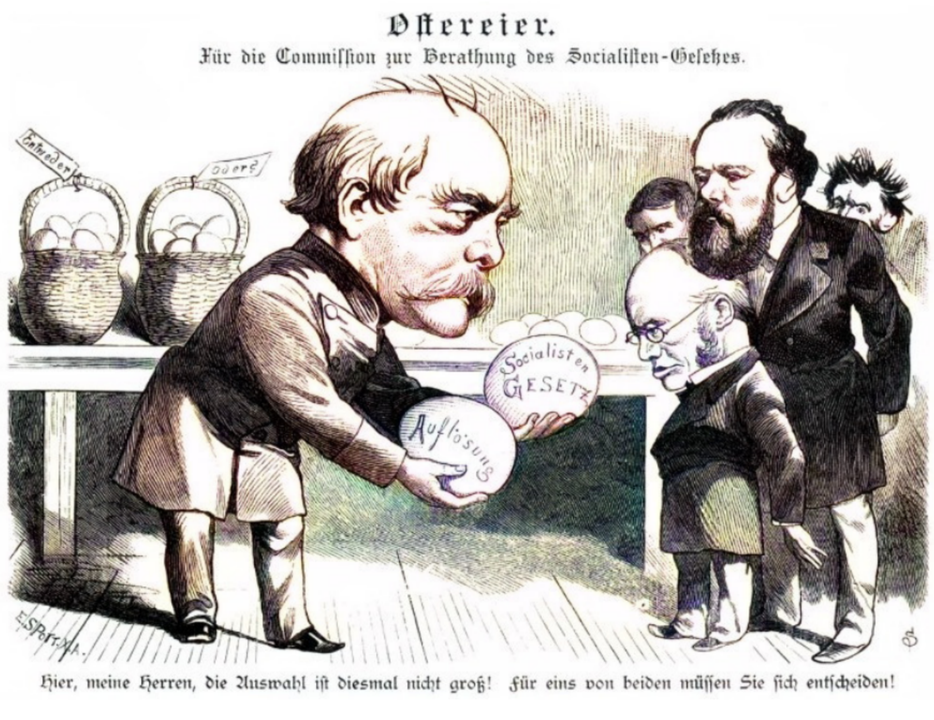

Німецька політична карикатура.
1884 р.

Бісмарк: «Ось, панове, цього разу вибір невеликий! Ви маєте обрати одне з двох».

«Залізний канцлер» розумів, що самими тільки репресіями проти Соціал-демократичної партії не вдасться відвернути від неї робітників, які підтримали партію на виборах. Тому другою частиною його стратегії були реформи, спрямовані на зміцнення імперії, протидію соціалізмові та забезпечення громадянського миру в суспільстві.

Внутрішні реформи О. фон Бісмарка

- Розроблено універсальні цивільний і кримінальний кодекси.
- Запроваджено єдину грошову систему, засновано Імперський банк.
- Запроваджено митні тарифи для захисту німецьких виробників від конкуренції іноземних товарів.
- Проведено пенсійну реформу. Німецька пенсійна система є чи не найкращою у світі, пережила дві світові війни. Грошова реформа в удосконаленому вигляді існує в Німеччині донині.
- Покращено умови праці, запроваджено лікарняні каси й кілька видів соціального страхування для робітників. Законодавчо обмежено дитячу працю.
- Запроваджено обов'язкову військову службу.

Однак стратегія О. фон Бісмарка, покликана привернути робітників на свою сторону, не мала успіху. Підтримка соціал-демократів зросла настільки, що на виборах 1890 р. партія католицького Центру, соціал-демократи та прогресисти отримали понад половину місць у новому рейхстазі. Того самого року закінчилася дія закону про заборону соціал-демократів, і вони знову діяли легально. Це стало справжньою катастрофою для канцлера. Свою війну проти соціал-демократії він остаточно програв.

Оскільки третина німців були римо-католиками, то для обмеження впливу партії Центру на початку 1870-х років О. фон Бісмарк запровадив політику «*культуркампф*» (*Kulturkampf* — боротьба за культуру).

- *Розгляньте політичну карикатуру. Як оцінював боротьбу за культуру німецький художник? На малюнку зображені Папа Римський Лев XIII, О. фон Бісмарк і керівник партії Центру.*
- *Яка, на вашу думку, ідея цього малюнка?*
- *Як ви вважаєте, чому керівник партії Центру напружено стежить зі шпарини за розмовою?*



В. Шольц. Політична карикатура на завершення «культуркампфу». *1878 р.*

Папа простягає О. фон Бісмарку ногу для поцілунку й каже: «Будь ласка, не соромтеся!»
Канцлер: «Ви також!»

Насправді це була боротьба не так за культуру, як за встановлення державного контролю над Римо-католицькою церквою — опорою партії Центру.

О. фон Бісмарк належав до протестантів і не довіряв католикам. Водночас католики були незадоволені тим, що в імперії головну роль відігравала протестантська Пруссія, і часто виступали проти політики канцлера.

Заходи, ужиті О. фон Бісмарком для послаблення впливу Римо-католицької церкви й партії Центру

- Спочатку від представників католиків очистили прусське міністерство культури. Потім уряд заборонив священникам висловлюватися в храмах на політичні теми.
- Було перевірено всі релігійні школи, з державних шкіл звільнили вчителів релігії та заборонили діяльність католицького єзуїтського ордену.
- Німецька імперія розірвала дипломатичні відносини з Ватиканом.
- Держава запровадила жорсткий контроль за школами, призначеннями на церковні посади, відносинами між духівництвом і паствою.
- Цивільний шлюб став обов'язковим на всій території Німеччини.
- Єпархії, які не йшли на поступки державі, позбавляли державної допомоги. Непокірних священників навіть висилали з країни.

Проте остаточно позбавити римо-католиків і партію Центру їхньої політичної ваги канцлеру не вдалося. Натомість він зміцнив провідну роль Пруссії в Німецькій імперії. Прусські політичні, військові й економічні порядки було поширено на всю Німеччину, прусська армія стала ядром німецького війська.

2. Економічний розвиток

Характерною ознакою розвитку німецької економіки на початку XX ст. стало зростання темпів виробництва та зміцнення монополій. Це було важливо, оскільки більшість німців була зайнята в промисловому виробництві, а не в сільському господарстві. За перше десятиліття в країні вдвічі збільшилася кількість великих заводів і фабрик, які становили майже половину німецьких підприємств. У промисловості активно впроваджували нові технології. Це допомогло Німеччині швидше завершити індустріальну революцію і стати економічно сильною державою.

Німеччина обігнала інші країни Європи за темпами розвитку й на початку XX ст. посіла друге місце у світі за обсягом продукції після США. У промисловості першість належала металургійним концернам «гарматних королів» Круппа й Тіссена, хімічному концерну «І. Г. Фарбен індустрі», електротехнічному концерну «Загальна електрична компанія (АЕГ)», Рейнсько-Вестфальському вугільному синдикату та ін. Німеччина випереджала Велику Британію за основними економічними показниками, особливо в передових на той час хімічній та електротехнічній галузях.

- *Перегляньте відеосюжет про німецькі міста XIX ст. Якою постає на фото Німеччина наприкінці XIX ст.? Що вас найбільше вразило в архітектурі німецьких міст?*

У сільському господарстві важливу роль відігравали великі землевласники, що володіли майже третиною землі, яку обробляли. Використання хімічних добрив і передових технологій дало змогу вдвічі збільшити врожайність зернових культур і картоплі. Зростали також німецький експорт і грошові вкладення за кордоном.

- *Завдяки чому, на вашу думку, Німеччині вдалося за три десятиліття майже подвоїти свою частку у світовому промисловому виробництві?*

Частка Німеччини у світовому промисловому виробництві

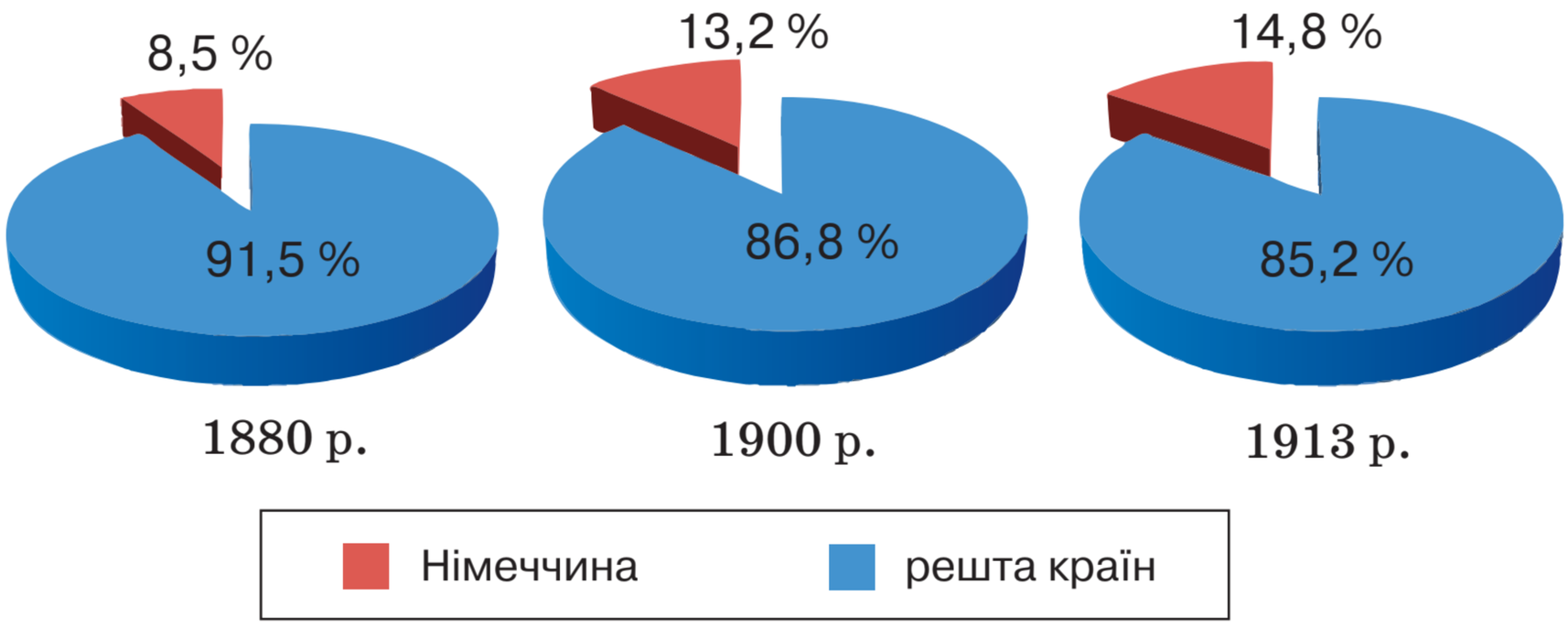

3. Закінчення епохи О. фон Бісмарка

Формально завершення епохи О. фон Бісмарка пов'язують із його відставкою в 1890 р., однак передумови до цього виникли після сходження на престол ***Вільгельма II***. У «Залізного канцлера» відразу не склалися стосунки з молодим імператором. О. фон Бісмарк хотів, як і раніше, усе та всіх контролювати, але новий імператор не бажав бути слухняною ляльковою в його руках.

Особистості



Вільгельм II Гогенцоллерн (1859–1941) — останній німецький імператор і прусський король (1888–1918). Син німецького імператора Фрідріха III й англійської принцеси Вікторії, онук Вільгельма I. Вивчав право в Берлінському університеті; проходив стажування в різних військових частинах і міністерствах. Після відсторонення від посади рейхсканцлера О. фон Бісмарка зосередив у своїх руках усю повноту влади. Один з ініціаторів початку Першої світової війни. Після революції 1918 р. втік до Нідерландів, де зрікся престолу.

Вільгельм II недвозначно натякнув канцлеру про неминучість його відставки. У березні 1890 р. О. фон Бісмарк мусив подати у відставку. Він отримав титул герцога та звання генерала. Решту життя «Залізний канцлер» нещадно критикував імператора та його міністрів, захищав свою політику на посаді канцлера.

Свідчення

- *Ознайомтеся зі спогадами наближеної до О. фон Бісмарка людини. Що могло, на вашу думку, викликати сльози в «Залізного канцлера», зважаючи на його досягнення і невдачі в політиці? Яким він міг бачити майбутнє Німеччини?*

«Його не просто звільнили, а він потрапив у немилість. Ніхто його не підтримав у протистоянні з кайзером. Бісмарк говорив, що “кайзер зажене гарного німецького коня в багно”. Так і сталося. Мене часто викликали до нього вночі, і він був у сльозах. Він бачив майбутнє Німеччини».

Рудольф Грізандер, колишній лікар і секретар Бісмарка (Німецькі портрети: Отто фон Бісмарк — Сайт німецької державної радіостанції «Deutsche Welle» («Німецька хвиля»).

- *Розгляньте політичну карикатуру на відставку О. фон Бісмарка. Зверніть увагу: канцлер залишає імператора сам на сам із загрозою соціалізму. На задньому плані за сценою спостерігає знервована «Німеччина».*
- *Як ви вважаєте, що хотів висловити художник своїм малюнком? Кому з трьох зображених персонажів, на вашу думку, він симпатизує? Пояснність ваш вибір.*

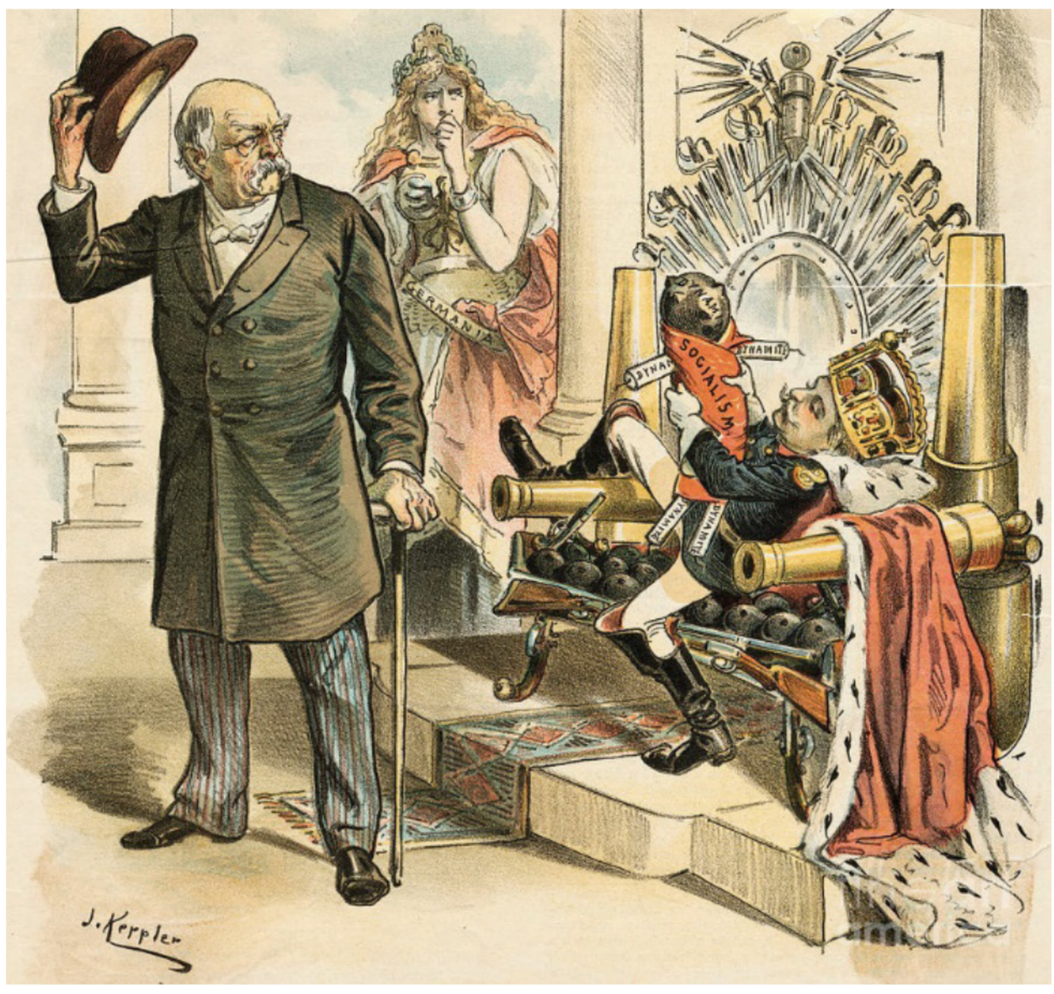

Політична карикатура «Отто фон Бісмарк іде у відставку». *1890 р.*

Дедалі більше робітників голосували за СДПН. Соціал-демократи сподівалися, що кайзер поділиться частиною своєї влади й дозволить рейхстагу ухвалити закони про соціальні реформи та захист прав і поліпшення умов життя робітників. У той час приблизно кожний третій німець голосував за СДПН. Наприклад, у 1887 р. партія мала лише 11 місць у рейхстазі, а вже до 1903 р. їх стало 81.

Формування робітничого класу та поширення ідей соціалізму ускладнювали правління Вільгельма II. Вищі класи, на які розраховував кайзер, боялися соціального вибуху, що загрожував їхньому багатству та соціальному статусу. Зі зростанням популярності СДПН міцнішали крайні націоналістичні групи.

Через це кайзеру було складно керувати державою. Він, з одного боку, перебував під тиском вимог щодо впровадження соціальних реформ, а з іншого — знав, що, пішовши на поступки соціалістам, ризикує розлютити своїх прихильників. До того ж радикальні соціалістичні організації закликали німців до революції, повалення влади кайзера й передання її робітничим радам. Щоб зменшити невдоволення робітників, кайзер під тиском СДПН погодився на певні обмежені соціальні реформи. Наприклад, для підвищення безпеки на робочому місці набув чинності закон про захист працівників.

4. Перехід Німеччини до «світової політики»

Перехід Німеччини наприкінці XIX — на початку XX ст. до агресивної експансіоністської ***«світової політики»*** став значним зрушенням у її зовнішній політиці й ознаменував відхід від обережнішого, орієнтованого на Європу підходу епохи О. фон Бісмарка. Амбітний Вільгельм II прагнув перетворити Німеччину на велику світову державу, здатну конкурувати з Великою Британією. І це був поворотний момент не тільки в історії Німецької імперії, а й в історії Європи.

«Світова політика» Німеччини

Витоки

- Економічне зростання та індустріалізація Німеччини наприкінці XIX ст. зумовили потребу в нових ринках, корисних копалинах, а також бажання посісти головне місце у світі, яке відповідало б її економічній могутності.
- Об'єднання Німеччини в 1871 р. загострило в німців почуття національної гордості й бажання утвердити свою імперію у статусі світового лідера. Німці керувалися ідеєю «пангерманізму», згідно з якою вони мали «історичне право» панувати над іншими народами.
- Наслідуючи приклад інших європейських держав, які проводили імперіалістичну політику, Німеччина прагнула завоювати колонії в Африці, Азії та Тихоокеанському регіоні. Кайзер також хотів «місця під сонцем». Мовляв, Німеччина заслуговує і має право створити власну заморську імперію.

Прояви

- Експансіонізм, що виявлявся в агресивному прагненні до захоплення колоній і поширенні свого впливу в усьому світі.
- Нарощування військово-морського флоту з метою кинути виклик британському домінуванню на морі. Гонка морських озброєнь посилила напруженість і зумовила зростання суперництва в Європі.

- Агресивна дипломатія. Порівняно з епохою Бісмарка, Німеччина стала проводити більш наступальну міжнародну політику, не зупиняючись ні перед чим в обстоюванні своїх інтересів і впливу.
- Використання пропаганди для підтримання німцями «світової політики» та формування почуття національної згуртованості.

Наслідки

- Посилила напруженість між європейськими державами, а надто між Німеччиною та Великою Британією, створила атмосферу підозрілості й суперництва.
- Зростання могутності й амбіцій Німеччини сприяло формуванню нових союзів держав, зокрема між Великою Британією, Францією та Росією.

Свідчення

- *Як ви оцінюєте погляди німецького видавця щодо місця Німеччини у світі? Наскільки такі погляди відповідають лібералізму як ідеології?*

  «Ми хочемо стати світовою силою і проводити колоніальну політику в повному сенсі цього слова. Це не піддається сумніву й назад вороття немає. Від цього залежить майбутнє нашого народу, який бажає зберегти своє місце серед великих націй. Ця політика можлива як усупереч Англії, так і в союзі з нею. Перше означає війну, друге — мир».

  Ганс Дельбрюк, ліберальний видавець (Kehr E. Schlachtflottenbau und Parteipolitik, 1894–1904. Berlin. 1930. S. 309)



Німецький лінкор «Бранденбург». *Фото. 1902 р.*

Німеччину приваблювали Балканський півострів і Схід — райони, куди був спрямований «похід на схід» *(«Drang nach Osten»)*. На *Близькому Сході* німецький уряд активно будував Багдадську залізницю, яка мала забезпечити німецькі інтереси на Близькому й Середньому Сході та прокласти шлях до Індії. Далекий Схід і *Китай* також становили неабиякий інтерес. Зокрема, у Китаї німці захопили кілька важливих територій.

Німеччина дедалі наполегливіше вступала в боротьбу за вже поділені колоніальні території та сфери впливу, наприклад за англійські володіння в *Африці*. Продукція німецьких фірм почала завойовувати

ринки країн *Південної* та *Центральної Америки*, потіснивши там Велику Британію.

Колоніальні настрої в Німеччині підігрівали Пангерманський союз, Флотський союз та інші войовничі організації. Німеччина демонструвала прагнення і готовність розпочати боротьбу за переділ світу.



Основні події

1890 р. — відставка О. фон Бісмарка з посади канцлера Німеччини.



Запитання та завдання

1. Використовуючи схему «Державний устрій Німецької імперії за конституцією 1871 р.» *(с. 136)*, а також матеріал параграфа, охарактеризуйте державний і політичний устрій Німеччини.

2. Наскільки, на ваш погляд, демократичною була конституція Німеччини 1871 р. порівняно з французькою 1875 р.?

3. Охарактеризуйте важливі реформи, здійснені в Німеччині за часів канцлерства О. фон Бісмарка, і наскільки вони, на вашу думку, були успішними.

4. Заходи, яких уживав О. фон Бісмарк для зменшення впливу соціал-демократів у Німеччині, — це

А призначення на відповідальні посади, щоб вони не впоралися і зневславили себе

Б заборона діяльності їхньої партії та інших організацій соціалістичного спрямування

В запровадження прогресивних реформ в інтересах робітників

Г здійснення політики «культуркампфу»

Д мілітаризація суспільного життя країни

Е переманювання до політичних партій, які підтримували політику О. фон Бісмарка

5. Якими методами й заради чого в період 1870-х років О. фон Бісмарк проводив політику «культуркампфу»*?* Оцініть її вплив на відносини між державою та римо-католицькою церквою в Німеччині.

6. Використавши додаткову інформацію з відкритих джерел, охарактеризуйте діяльність О. фон Бісмарка як державного діяча. Які чесноти й вади мав, на вашу думку, Бісмарк-політик?

7. Найкраще, на вашу думку, характеризує «світову політику» Німеччини

А політика мирної співпраці з іншими народами

Б політика агресивної експансії та прагнення до глобальної влади

В політика ізоляціонізму та невтручання в зовнішні справи

Г політика, зосереджена лише на європейських справах

8. Основні мотиви «світової політики» Німеччини — це

А страх опинитися в оточенні ворожих сил

Б прагнення до економічної та колоніальної експансії

В віра в німецьку культурну й расову перевагу

Г усе вищезазначене

9. Дії, які НЕ БУЛИ пов’язані з німецькою «світовою політикою», — це

А нарощування німецького флоту

Б прагнення мати колонії в Африці та Тихоокеанському регіоні

В союз із Великою Британією
Г агресивна дипломатія

10. Як ви розумієте вислів *місце під сонцем* і як він пов'язаний зі «світовою політикою»?

11. Порівняйте «світову політику» Німеччини з колоніальною експансією Франції наприкінці XIX — на початку XX ст. Що в них було спільного, а чим вони відрізнялися?

12. ***Дискусія.*** Поділіться на дві групи. Обговоріть із різних точок зору переваги й недоліки «світової політики», розподіливши ролі так, що одна група захищатиме «світову політику», а інша — її критикуватиме.

13. Як ви вважаєте, чи могла б Німеччина досягти своєї мети мирними засобами? Аргументуйте свою точку зору.

14. Чи вбачаєте ви якусь паралель між «світовою політикою» Німецької імперії та зовнішньою політикою деяких сучасних держав? Назвіть цю державу / ці держави й поясніть ваш вибір.

15. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 16. Велика Британія

Пригадайте

- Які переваги й недоліки парламентської реформи 1832 р.?
- Як соціальні зміни в британському суспільстві були пов'язані з технологічними революціями?

1. Політика консервативних і ліберальних урядів у вікторіанську добу

Друга половина XIX — початок XX ст. — період, коли Великою Британією правила королева ***Вікторія***.

Особистості



Вікторія (1819–1901) — королева Сполученого королівства Великої Британії та Ірландії (з 1837 р.), імператриця Індії (з 1877 р.). Її 64-річне правління назвали «золотим віком» в історії країни. Вікторія відновила авторитет конституційної монархії, яка в першій третині XIX ст. перебувала в кризовому стані. Водночас за її правління недостатньо вживали заходів для подолання бідності. Допоки не були проведені реформи, більшість дорослого населення не мала права голосу на виборах. Жінки взагалі не мали виборчих прав, хоч і відігравали дедалі важливішу роль у школах і в місцевому самоврядуванні.

Під час її правління Велика Британія пережила бурхливий розвиток промисловості (будували залізниці, мости, підземні колектори та мережі розподілу електроенергії на більшій частині території імперії).

У середині XIX ст. в країні остаточно сформувалася двопартійна система. Урядом, змінюючи одна одну, керували дві великі партії — Консервативна (колишні торі) і Ліберальна (колишні віги). Роль уряду й прем'єр-міністра посилилася, а права монарха й палати лордів були ще більше обмежені. З початку XX ст. вирішальне слово при ухваленні законів належало Палаті громад британського парламенту, а члени Палати лордів могли лише зволікати із затвердженням законопроєктів, але не могли їх відхилити.

У вікторіанську епоху в Британії тривало становлення конституційної монархії. Суперечки про доцільність проведення ще однієї парламентської реформи з метою допущення до виборів більшої кількості громадян (особливо наполягали на цьому робітники) розкололи британський парламент. Багатьох депутатів лякали непередбачувані наслідки такого кроку для верхівки суспільства, і вони противилися запровадженню загального виборчого права для чоловіків за принципом «один чоловік — один голос». Необхідність надання виборчих прав жінкам навіть не обговорювали.

- *Розгляньте політичний малюнок. Які, на вашу думку, настрої він передав, зобразивши Британію верхи на коні з обличчям ініціатора парламентської реформи міністра фінансів Б. Дізраелі, яка прикриває очі, коли кінь стрибає в незвідані хащі («Reform»)?*



Дж. Тенніел.
Стрибок у темряву. *1867 р.*

Урешті-решт, у **1867 р.** уряд Консервативної партії на чолі з прем'єр-міністром Б. Дізраелі провів ***другу парламентську реформу***.

Закон про парламентську реформу 1867 р.

- Надав право голосу всім домовласникам чоловічої статі, а також квартирантам, які платили орендну плату не менше 10 фунтів на рік[1].
- Знизив майновий ценз і надав право голосу власникам сільськогосподарських земель та орендарям із невеликою кількістю землі.
- Як і за реформою 1832 р., жінки не отримали права голосу.

[1] Для порівняння: тогочасну місячну заробітну плату банківського службовця (8–10 фунтів) вважали достатньо високою.

Унаслідок реформи кількість виборців суттєво збільшилася. При цьому серед них і далі переважали середні класи, а люди з малим достатком залишалися на узбіччі політичного життя.

Наприкінці наступного після реформи року до влади прийшли ліберали, а їхній лідер ***Вільям Гладстон*** став прем'єр-міністром.

Особистості

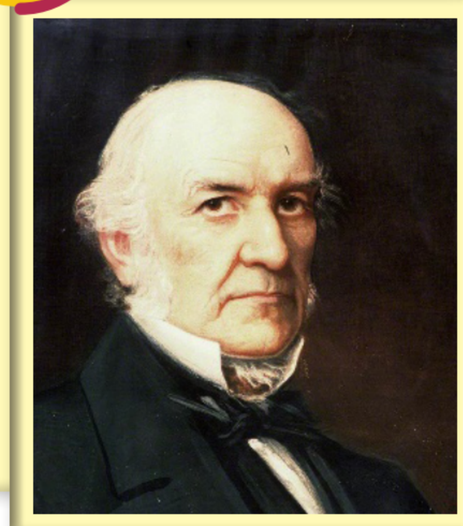

Вільям Гладстон (1809–1898) — британський державний діяч. Здобув освіту в Оксфордському університеті, де вивчав релігії та античних авторів. Був членом парламенту від партії торі. У складі різних урядів був міністром торгівлі, міністром колоній і міністром фінансів. У 1860-х роках став одним із лідерів Ліберальної партії. Чотири рази обіймав посаду прем'єр-міністра Великої Британії.

Важливі закони, ухвалені парламентом за урядування лібералів

- Закон про відокремлення Англіканської церкви від держави в Ірландії;
- земельний акт 1870 р., який надав певні гарантії ірландським фермерам-орендарям;
- закон про освіту, що запровадив обов'язкову освіту та систему початкових шкіл;
- закон про скасування продажу посад в армії;
- закон про введення процедури таємного голосування на виборах до парламенту;
- закон про надання тред-юніонам юридичних прав;
- закон про реформу судів.

У середині 1870-х років ліберали зазнали на виборах поразки, і В. Гладстон пішов із посади керівника партії. Він знову став прем'єр-міністром у 1880 р. За його другого прем'єрства було прийнято ірландський земельний акт (1881) і закон про третю парламентську реформу (1885). Також у другий термін прем'єрства В. Гладстона сталася криза в сільському господарстві й торгівлі. Дешеві харчові продукти з Америки розоряли британських фермерів; підвищення тарифів обмежило британський експорт і спричинило безробіття та заворушення.

Під тиском ірландців В. Гладстон двічі вносив на розгляд парламенту законопроєкт про ***гомруль***, який парламент щоразу відхиляв.

Лідер радикального крила Ліберальної партії ***Девід Ллойд Джордж*** на міністерських посадах також провів низку важливих *ліберальних реформ*.

Словник

Гомру́ль (від англ. Home Rule — *самоврядування*) — рух за автономію (самоуправління) Ірландії у складі Британської імперії.

Реформи Д. Ллойд Джорджа

- *Закон про пенсії за віком* (1908) передбачав невелику пенсію особам, старшим за 70 років.
- *Закон про регулювання вугільних копалень* (1908) обмежив робочий час для шахтарів.
- *Закон про торговельні ради* (1909) установив мінімальні ставки заробітної плати для деяких галузей промисловості.
- *Закон про національне страхування* (1911) запровадив систему обов'язкового медичного страхування для робітників, що передбачала оплату лікарняного. Також було запроваджено страхування на випадок безробіття, що передбачало фінансову підтримку тим, хто втратив роботу.
- *Закон про парламент* (1911) обмежив повноваження Палати лордів, позбавивши її можливості блокувати закони, ухвалені Палатою громад. Унаслідок цього британська політична система була суттєво демократизована.

Особистості

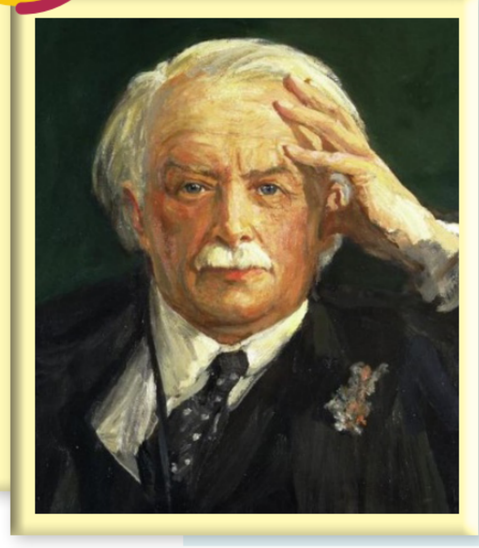

Девід Ллойд Джордж (1863–1945) — британський державний діяч. Народився в сім'ї директора школи. У 1890 р. обраний депутатом від лібералів. У період англо-бурської війни 1899–1902 рр. різко засудив імперіалістичну політику своєї країни.
Обіймав посади міністра торгівлі та міністра фінансів. Провів успішні реформи, що сприяли розвитку Великої Британії.
У 1916–1922 рр. був прем'єр-міністром.

У 1890-х роках консерватори повернулися до влади. Вони також доклалися до соціального захисту робітників: тред-юніони (профспілки) отримали право на мирні страйки, для жінок і підлітків робочий день обмежили до 10 год, було заборонено працю дітей віком до 10 років, початкова освіта для всіх дітей стала безкоштовною. Також у містах було запроваджено обов'язкові стандарти чистої води й каналізації, розпочато знесення бідняцьких нетрів і будівництво якісного житла.

2. Утрата Великою Британією промислової першості

В останній третині XIX — на початку XX ст. найрозвиненішими країнами у світі були Велика Британія та Сполучені Штати Америки. До початку XX ст. Велика Британія ще користувалася плодами ранньої індустріалізації, адже на той час, крім неї, лише США, Бельгія та Німеччина були повністю індустріалізовані. Проте із часом економічний розвиток країни уповільнився.

У сільському господарстві країни переважали дрібні господарства, хоча зберігалося і велике землеволодіння (особливо в Ірландії). Британія вже не могла задовольнити потреби свого населення, тому мусила значну частину продуктів і сільськогосподарської сировини купувати в інших країн. Аби зберегти першість в індустріалізації, англійці навіть

прийняли закони, які забороняли передавання технологій і відтік кваліфікованих робітників за кордон.

Проте ці заходи не принесли очікуваного результату. Період британського економічного панування у світі закінчувався, і конкуренти (Сполучені Штати Америки й особливо Німеччина) невідворотно посували Велику Британію з лідерських позицій. Однак вона й надалі залишалася фінансовим центром світу, найбільшою морською та колоніальною державою.

- *Проаналізуйте діаграми. Як змінилася питома вага у світовому промисловому виробництві Великої Британії, котра ще донедавна мала статус «майстерні світу»?*

Частка Великої Британії у світовому промисловому виробництві

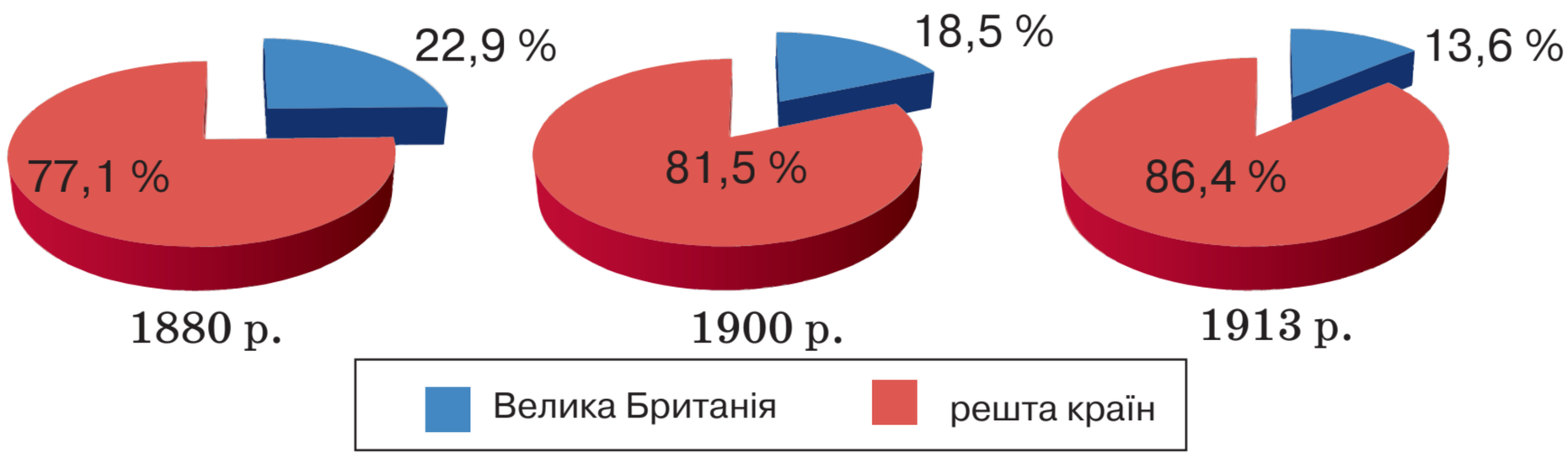

Спільні та відмінні ознаки історичного розвитку Великої Британії порівняно з Францією, Німеччиною та США в другій половині XIX — на початку XX ст.

Країна	Що спільного з Великою Британією	Головні відмінності
Франція	Колоніальна експансія, наявність демократичних законів і порядків.	Франція розвивалася повільніше через відставання в сільському господарстві. У той час, коли Британія була стабільною монархією, у Франції час від часу відбувалися радикальні зміни режимів (імперія, республіка).
Німеччина	Потужний військово-морський флот, значна увага приділялася науці й важкій промисловості.	Німеччина швидше впроваджувала технічні винаходи в розвиток промисловості. Британський парламентаризм був м’якшою формою правління порівняно з більш авторитарною системою влади в Німеччині.
США	Подібна правова система, надання переваги вільній ринковій економіці без надмірного впливу на неї держави.	У США не було обтяжливих колоній і вони мали величезний внутрішній ринок. На межі століть США випередили Британію за обсягом промислового виробництва.

3. Посилення колоніальної експансії

Упродовж XIX ст. завдяки своєму беззаперечному пануванню на морях Велика Британія активізувала свій ***експансіонізм***. Час після наполеонівських воєн був для Великої Британії періодом значного посилення її колоніальної експансії. Недаремно це століття називали «імперським століттям» Британії. Королева Вікторія навіть заявила, що «над Британською імперією ніколи не заходить сонце». Основними напрямами британської колоніальної експансії були Азія, Африка та зона Тихого океану.

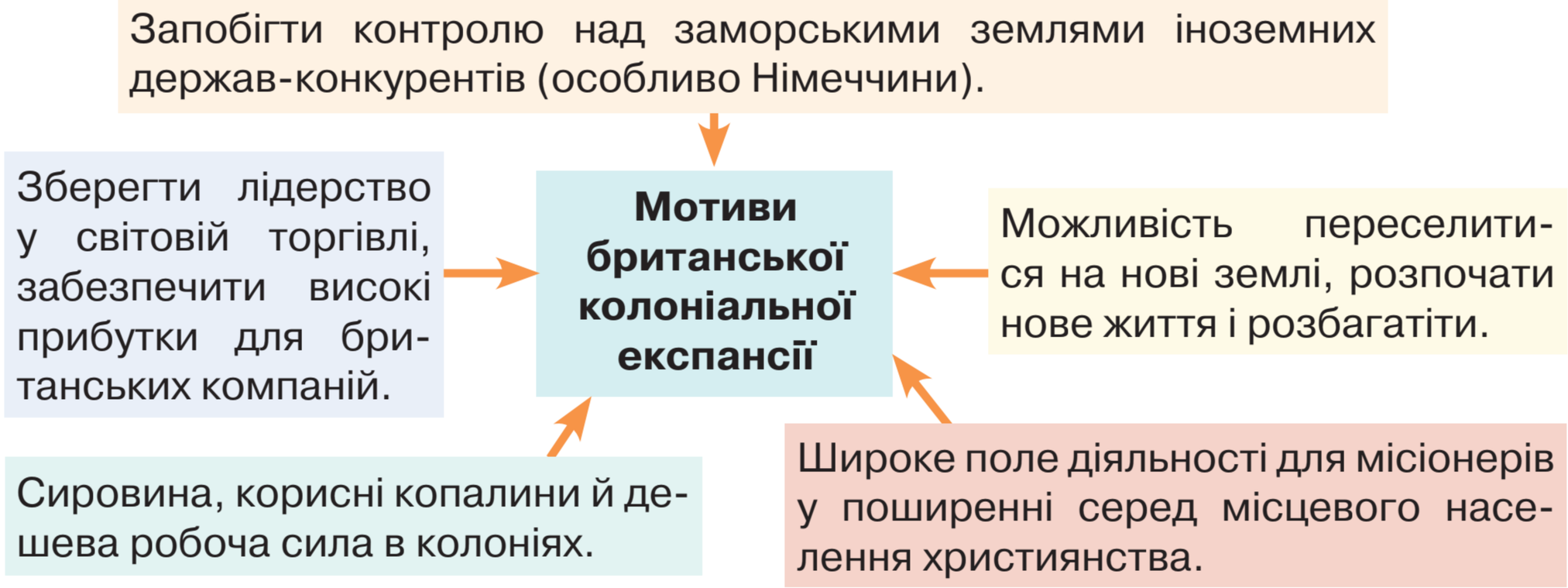

Хоча після Війни за незалежність США Британія втратила значну частину своїх північноамериканських територій, вона заснувала в XIX ст. нові колонії в Австралії, в Азії — Сингапур і Гонконг (Китай), на островах Тринідад і Цейлон (нині Шрі-Ланка), а також в інших частинах світу. Зокрема, британці підкорили Верхню Бірму (нині М'янма), Малайський півострів, зміцнили свої позиції в Китаї. Війни в колоніях супроводжували репресії проти місцевих жителів, які чинили опір британцям.

Британія розширила свою колоніальну імперію, долучивши до неї також Канаду, Австралію, Індію та землі в Африці й південній частині Тихого океану. У 1877 р. королеву Вікторію проголосили імператрицею Індії. З відкриттям у 1869 р. Суецького каналу значно скоротився час і зменшилася вартість подорожі до Індії та Китаю. Ще один шлях до Китаю став можливим завдяки анексії британцями Фолклендських островів та інших портів у Тихому океані.

У другій половині XIX ст. Британія змагалася з іншими європейськими імперіями за Африку. Британські володіння в Африці були не такими великими, як у Франції, але вони охоплювали більш населені регіони континенту.

Словник

Експансіоні́зм — це політика держави, спрямована на розширення своєї території, впливу чи економічного панування за рахунок інших народів або країн.

Особливий інтерес для британців становив *південь Африки* з розвіданими багатими родовищами алмазів і золота. Ще на початку XIX ст. британці витіснили з Південної Африки Нідерланди й заволоділи Капською колонією. Невдовзі вони вступили в конфлікт із *бурами* (фермерами), нащадками голландських поселенців, незадоволених британським пануванням.

У 1830-х роках бури мусили мігрувати на північ, де заснували дві республіки — Оранжеву й Трансвааль. Згодом вони зіткнулися з могутніми зулусами (корінною африканською етнічною групою) за контроль над землею. У збройний конфлікт втрутилися британці, які зрештою знищили імперію зулусів.

Тепер зіткнення між британцями та бурами було справою часу. У результаті Першої англо-бурської війни (1880–1881) бури Трансваалю змусили британський уряд визнати їхню незалежність. Проте в Другій англо-бурській війні (1899–1902) британці, хоч і з великими труднощами, усе ж розбили бурів. Водночас вони спалювали ферми, забирали худобу, відправляли бурів у створені під час цієї війни концентраційні табори.



Залізничний міст, підірваний бурами. *1901 р.*



Підпал британцями садиби родини бурів. *1901 р.*

Сили були нерівними, і зрештою війна завершилася перемогою Британії та підписанням у 1902 р. мирного договору. Обидві республіки бурів втратили незалежність і стали британськими колоніями. Через кілька років Велика Британія об'єднала свої південноафриканські володіння в Південно-Африканський Союз.

- *Перегляньте відеосюжет про англо-бурську війну.*
- *Що було головною причиною зазіхання британців на території бурів?*
- *Які інновації у військовій справі з'явилися під час англо-бурської війни?*

Свідчення

- *Як, на вашу думку, до аргументів економіста поставився б пересічний британець, а як — корінний мешканець колоній?*

«Британські колоніалісти так пояснювали необхідність створення нових колоній (1902): “Ми повинні мати ринки для збільшення нашого виробництва, мати куди вивозити наш капітал і де застосувати енергію і заповзятливість нашого надлишкового населення. …Протягом першої третини XIX ст. ми могли легко це робити завдяки розширенню торгівлі з континентальними націями та нашими колоніями, оскільки вони були далеко позаду нас за якістю і кількістю товарів.
…Після 1870 р. нашій промисловості й торгівлі почали перешкоджати інші країни, особливо Німеччина, Сполучені Штати та Бельгія, які швидко розвивалися… Вторгнення цих країн на наші традиційні ринки, навіть на наш внутрішній ринок, змушувало нас негайно шукати нові. Вони були в раніше невідомих країнах (переважно в тропіках), де існував великий попит на товари, які наші виробники й торгівці могли запропонувати”».

Джон Гобсон, англійський економіст (Hobson J. Imperialism. London : Allen and Unwin, 1948. P. 77–78)

На початку XX ст. Британська імперія[1] охоплювала п’яту частину суходолу та чверть населення світу. Визискування колоній забезпечувало їй значні прибутки, і британські роботодавці мали можливість підвищувати заробітну плату найманим працівникам, аби запобігти соціальному невдоволенню. Проте для корінних народів колоніалізм був згубним. Зокрема, у Північній Америці землі й майно місцевих жителів було пограбовано, а багатьох людей убито. З Африки британці вивозили золото, алмази, сіль, слонову кістку, брали активну участь у работоргівлі.

Багато корінних народів втратили не тільки землю та майно, а й свої традиції, культурну самобутність, адже британські поселенці заміню-вали вірування, мову й традиції корінного населення власними. Британці вважали своїм моральним обов’язком нести «відсталим», на їхню думку, народам цивілізацію. Уряд і поселенці встановили нові кордони та межі, які розділили місцеве населення. У деяких країнах ці зміни дотепер є джерелом конфліктів.

Проте із часом Британській імперії ставало дедалі складніше керувати своїми колоніями. Це колонізатори самовпевнено називали «тягарем білої людини». Під впливом Французької революції та наполеонівських воєн, а також через географічну віддаленість від Британії колонії дедалі більше відчували власну самодостатність і вимагали самоуправління.

---

[1] Так із 1870-х років називали Велику Британію разом із її колоніями.

Щоб «випустити пару», Велика Британія в другій половині XIX — на початку XX ст. надала найбільшим колоніям статус ***домініонів*** (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз). Вони мали парламенти, уряди й закони, були самостійними у внутрішніх справах. Водночас визнавали зверхність британських монархів і дослухалися до Великої Британії щодо питань зовнішньої політики й оборони. Домініони як форма управління були обопільним компромісом: Британія зважала на їхню автономію, а домініони не вимагали повної незалежності та розриву зв'язків із Британською імперією.



Основні події

1867 р. — друга парламентська реформа у Великій Британії.



Запитання та завдання

1. Розкрийте зміст термінів «гомруль», «експансіонізм», «домініон» і наведіть приклади їхнього правильного використання.
2. Охарактеризуйте реформи, які здійснили уряди консерваторів.
3. Які найбільші перетворення відбулися в Британії за часів правління лібералів, зокрема внаслідок реформ Д. Ллойд Джорджа?
4. Що спільного, на вашу думку, у внутрішній політиці двох провідних британських партій: консервативної та ліберальної?
5. У чому полягали досягнення другої парламентської реформи? Який прошарок населення країни не було охоплено цією реформою щодо надання виборчих прав? Як ви вважаєте, чому?
6. Якими, на вашу думку, були причини втрати Великою Британією промислової першості у світі? У чому це виявлялося?
7. Простежте на історичній карті другого форзаца підручника зміну кордонів Британської імперії в останній третині XIX — на початку XX ст. Наскільки суттєвими видаються вам ці зміни?
8. ***Дискусія.*** Одному з основних провідників британської колоніальної експансії в Південну Африку С. Родсу приписують таке висловлення: «*Якщо ви не хочете громадянської війни, ви мусите стати імперіалістами*». Як ви думаєте, що мав на увазі впливовий британський і південноафриканський підприємець і політик?
9. Яке, на вашу думку, твердження найкраще виражає мотиви британської колоніальної політики в XIX ст.? Поясніть свій вибір.

- Потрібен був життєвий простір для переселення на нові землі надлишкового населення Великої Британії.
- Британські політики вважали колоніалізм дієвим способом зменшення кількості воєн.

Словник

Домініо́н — самоуправна частина держави, зазвичай колишня її колонія, яка наділена значною автономією у внутрішніх справах і водночас зберігає з нею тісні зв'язки.

- Британці хотіли збагатити свою культуру надбаннями підкорених ними народів.
- Колоніальні завоювання забезпечували прибутки британській економіці.
- Велика Британія хотіла поширити демократичні порядки в усьому світі.

10. Вислів XIX ст. «тягар білої людини» відображав ідею, що

А права азійців та африканців були рівними з правами європейців
Б азійці й африканці перебували на низькому рівні розвитку й потребували опіки європейців
В більшість європейців була противниками колоніалізму
Г європейці прагнули покращити життя корінних народів колоній
Д демократія була найкращою формою правління для Азії та Африки

11. Регіони, на які НЕ БУЛА спрямована британська колоніальна експансія, — це

А Західна Європа
Б Східна Європа
В Азія
Г Африка
Д Латинська Америка
Е Антарктида
Є зона Тихого океану

12. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 17. Сполучені Штати Америки

Пригадайте

- Якими були причини та результати Громадянської війни в США?
- Назвіть здобутки й невдачі в здійсненні Реконструкції Півдня.

1. Економічне піднесення США після Громадянської війни

За десятиліття після Громадянської війни Сполучені Штати Америки перетворилися на промислового гіганта. Старі галузі промисловості вдосконалювалися і з'являлися нові (нафтопереробна, виробництво сталі, електроенергетика та ін.). Значно розширилася мережа залізниць, завдяки чому навіть віддалені регіони країни стали частиною загальноамериканської ринкової економіки. Протяжність американської залізниці становила майже половину довжини залізниць у світі.

Американські підприємства виробляли конкурентоспроможні товари, які були дешевші, краще розкуповувалися, ніж не гірші за якістю, однак дорожчі товари з інших країн.

Промислове зростання суттєво змінило американське суспільство: сформувався новий клас заможних промисловців, а також середній клас.



Пам'ятний знак першим українським переселенцям до США в штаті Північна Дакота

Зросли чисельність і рівень майстерності робітничого класу, який поповнювали мільйони новоприбулих іммігрантів і переселенці із сільської місцевості. З 1870 по 1914 р. до США прибуло майже 30 млн переселенців з інших, насамперед європейських, країн, зокрема й з України. Масово українські емігранти почали оселятися в США з другої третини XIX ст. Завдяки притоку іммігрантів американське суспільство стало більш різноманітним, ніж будь-коли раніше.

На початку XX ст. США остаточно перехопили у Великої Британії естафету світового лідерства. Загальний обсяг промислового виробництва країни перевищував обсяги виробництва Франції, Німеччини й Великої Британії, а вивезення товарів за кордон становило понад третину світового експорту промислових товарів.

Щорічний приріст промислової продукції станом на початок XX ст.

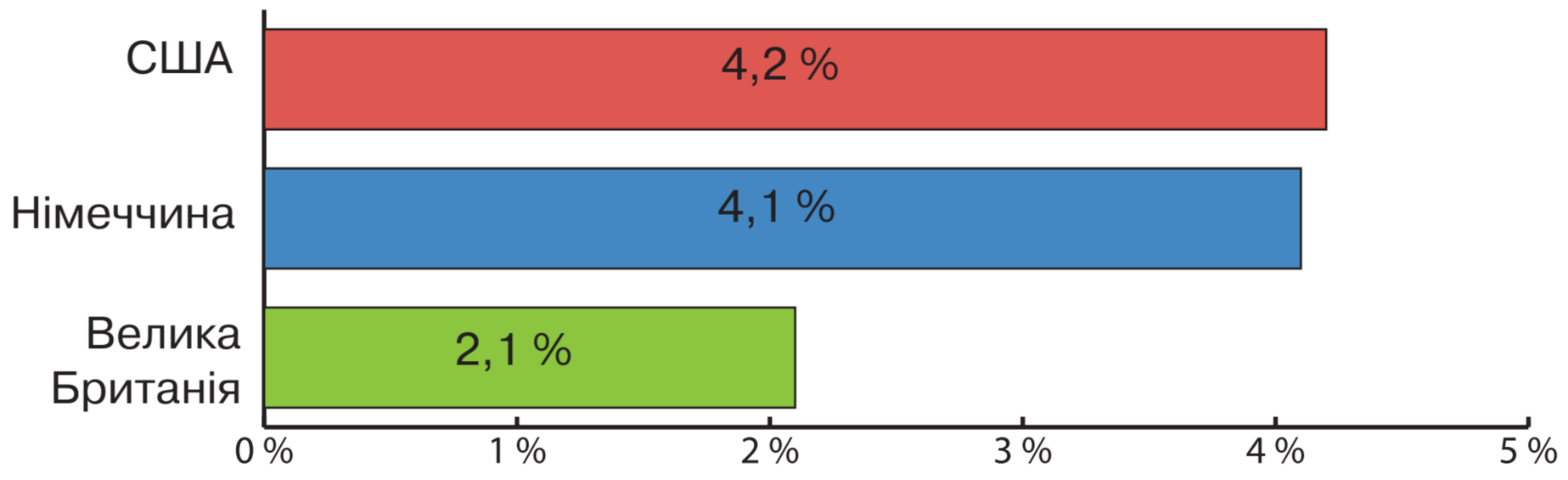

- *На основі статистичних даних зробіть висновок про темпи розвитку США наприкінці XIX — на початку XX ст.*

Частка США у світовому промисловому виробництві

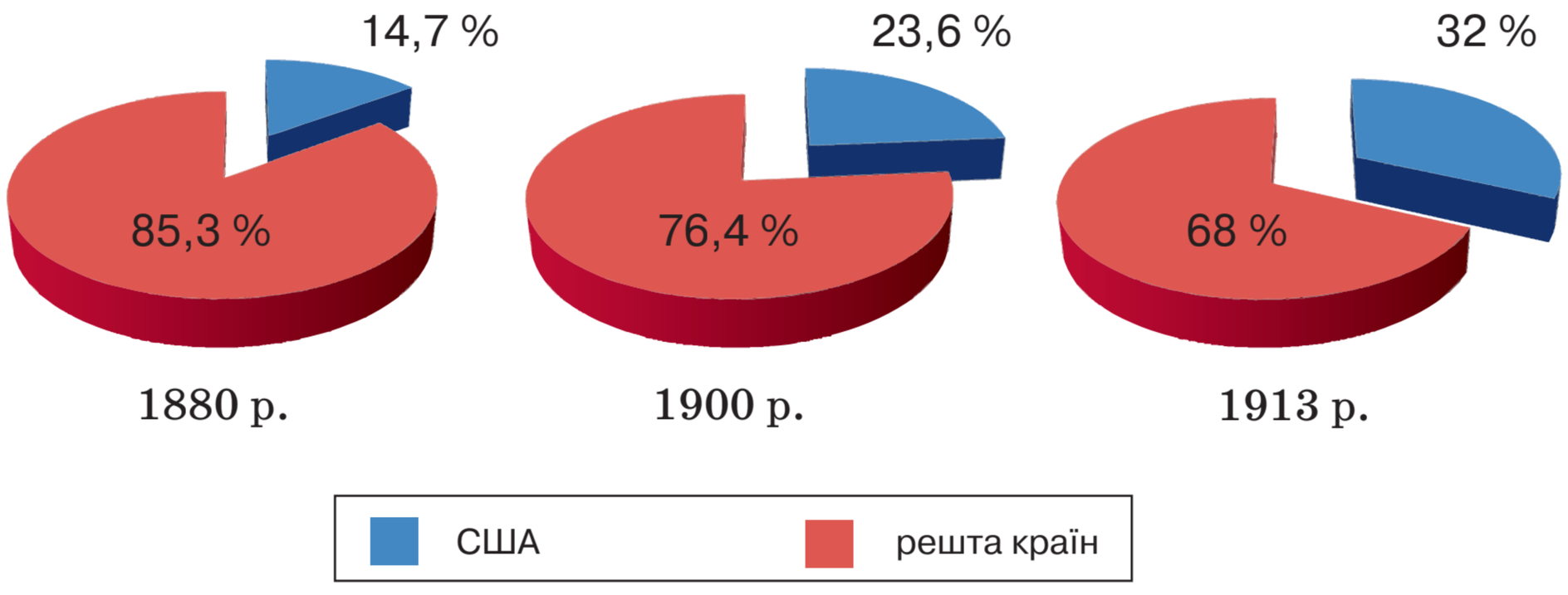

Однак не всі американські родини відчули на собі економічне процвітання. Чимало працівників були безробітними принаймні частину року, їхня зарплата була порівняно низькою. Ситуація спонукала багатьох робітників підтримувати профспілки та брати участь у страйках. Фермери також переживали важкі часи, оскільки технології та зростання виробництва зумовили посилення конкуренції та падіння цін на сільськогосподарську продукцію. Це змусило багатьох молодих американців переїхати до міста в пошуках кращої роботи.

2. Зміни в повсякденному житті американців

Побут американців, які народилися в середині XIX ст., зазнав значних змін. Деякі із цих змін стали результатом масштабної індустріальної революції. Наприклад, замість свічок, з'явилися спочатку гасові лампи, а потім електричні лампочки. Транспорт здійснив стрімкий злет від кінних перевезень до парових локомотивів, електричних тролейбусів і бензинових автомобілів. Народившись у суспільстві, де більшість людей працювала в сільському господарстві, американці пережили промислову революцію, яка безповоротно змінила знаряддя і методи праці та життя мільйонів людей.

Економічне зростання країни позитивно позначилося на побуті пересічних американців. На полицях крамниць з'явилися електричні плити й вентилятори, швацькі та пральні машини, пилососи. Із заснуванням на початку XX ст. компанії «Форд мотор» настала ера автомобілів. Американці масово використовували телефони, радіоприймачі. Каталоги товарів широкого вжитку за популярністю поступалися тільки Біблії.

У США бурхливо розвивалися міста, у яких з'явилися перші висотні будинки (хмарочоси), нічне електричне освітлення. У кінотеатрах почали демонструвати кінофільми.

- *Перегляньте документальний фільм «Нью-Йорк. 1911». Наскільки органічно, на вашу думку, у Нью-Йорку поєдналися новинки, породжені індустріальною революцією (автомобілі, трамваї, поїзди, металеві пароплави та мости тощо), з кінними каретами?*
- *На які особливості тогочасної американської моди ви звернули увагу?*

Значно поліпшилася освіта. Зокрема, було відкрито першу школу для афроамериканок; узвичаїлося тестування. На ринку праці з'явилися сотні вакансій для тих, хто вміє набирати текст на друкарській машинці. Досягнення в галузі технологій вплинули й на моду: з'явилися головні убори з пилозахисними окулярами для керування автомобілем, жінки почали вдягати коротші спідниці, щоб було зручно сідати в авто, а пізніше — у тролейбус.

3. Антимонопольне (антитрестове) законодавство

Унаслідок криз останньої третини XIX ст. та світової економічної кризи на початку XX ст. у США виникли монополістичні об'єднання

в промисловості та банківській справі. Найпоширеніша форма ***монополій*** у США — ***трести***, які виробляли три чверті всієї промислової продукції країни. На початку XX ст. в країні вже діяла майже тисяча трестів, які об'єднували десятки тисяч підприємств. Засновник першого тресту Дж. Рокфеллер установив контроль над нафтоперегінними підприємствами, торгівлею, згодом — над видобуванням нафти. Його трест «Стандард ойл» став одним із найбільших у світі.

«Сталевий трест» Дж. Моргана об'єднав копальні, шахти, металургійні заводи й залізниці. Загалом понад 400 найбільших монополій контролювали майже три чверті промислового виробництва США.

Із часом свобода господарської діяльності корпорацій стала тиском потужних трестів на інші підприємства й навіть на громадян із метою повного підпорядкування ринку, підвищення цін на послуги та продукцію.

- *Розгляньте політичну карикатуру. На ній зображено, як кишені «дядечка Сема» (збірний образ американців) випорожнюють двоє кремезних чоловіків у циліндрах із написами «Монополії» та «Трести». Як, на вашу думку, характеризує карикатура становище монополій і ставлення до монополізму в американському суспільстві?*
- *Чим, на переконання художника, вони шкодили країні?*

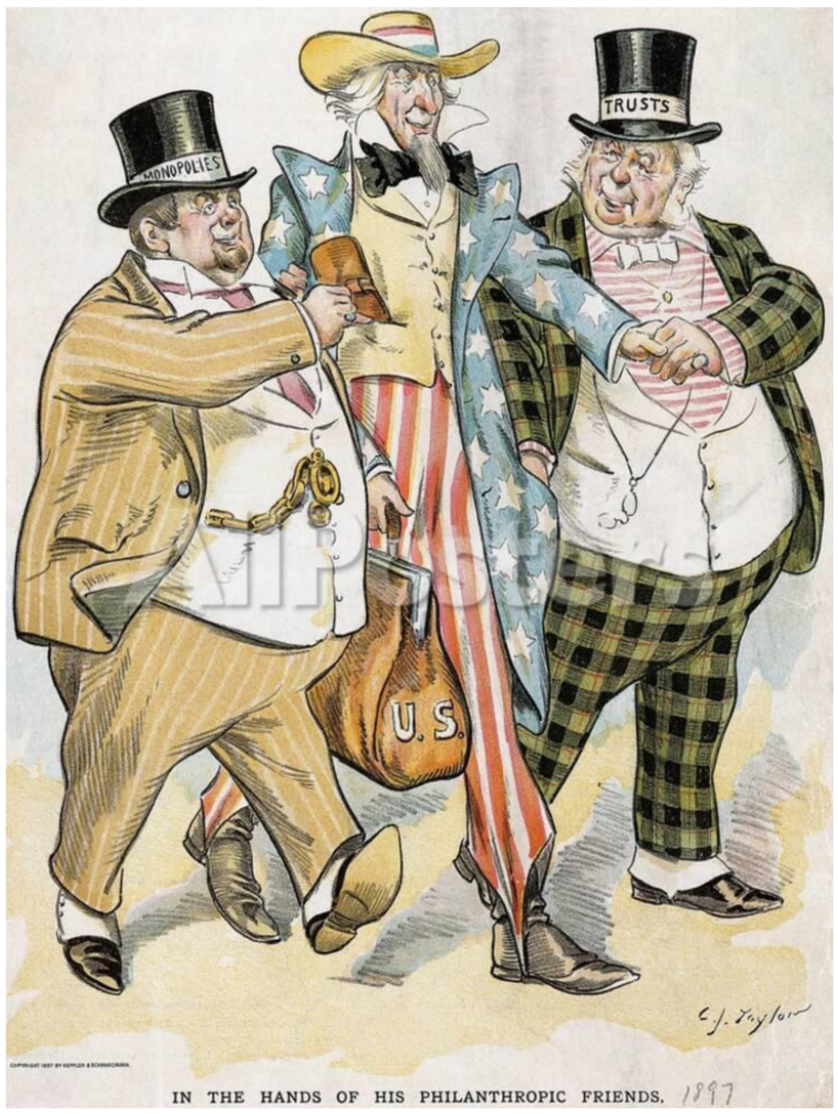

Ч. Дж. Тейлор. У руках друзів-благодійників. *1897 р.*

У відповідь на засилля монополій держава ухвалила закони проти їхньої сваволі, зокрема *антитрестові закони*.

Антимонопольне законодавство

Закон Шермана (1890)

- Заборона необґрунтованого обмеження торгівлі й заборона компаніям ставати монополістами.
- Заборона корпораціям укладати між собою угоди з метою встановлення цін, поділу ринків або шахрайства під час торгів.
- Покарання за порушення закону — 10 років ув'язнення разом із великими штрафами.

Словник

Антимонопо́льне (антитре́стове) законода́вство — законодавство, спрямоване проти змови трестів та інших монополій про розподіл ринку, установлення монопольних цін, усунення конкурентів.

Закон Федеральної торговельної комісії (FTC) (1914)

- Заборона нечесних методів конкуренції, відповідальність за шахрайство.
- Усі дії, заборонені законом Шермана, вважали також порушенням цього закону.
- Застосовували частіше, ніж закон Шермана, оскільки він охопив ширше коло питань.

Закон Клейтона (1914)

- Охопив ситуації і дії, які не було враховано в законі Шермана.
- Заборона придбання або злиття акцій, якщо це призведе до зменшення конкуренції або створення монополії.
- Компанії, які планували об'єднати великі підприємства, мали заздалегідь повідомляти про це уряд.

4. Режим сегрегації в південних штатах

Режим ***сегрегації*** в південних штатах США після Громадянської війни та Реконструкції тривав майже століття і був системою расової ***дискримінації*** та утисків, спрямованою проти афроамериканців.

Причини існування сегрегації

- *Расистські переконання* частини білого населення південних штатів, яке вважало афроамериканців людьми нижчого сорту. Вони ґрунтувалися на упередженні про нібито «перевагу білої раси» та необхідність відокремлення афроамериканців від білих.
- *Економічні інтереси* білих землевласників і підприємців, які використовували рабську працю афроамериканців для збагачення і були зацікавлені в збереженні расової нерівності.
- З *політичних мотивів* Демократична партія, що домінувала в південних штатах, використовувала расову сегрегацію для утримання влади й отримання на виборах голосів білих виборців.

У південних штатах для обмеження громадянських прав афроамериканців і збереження расової сегрегації було ухвалено спочатку так звані *«Чорні кодекси»*, а наприкінці XIX ст. — *«Закони Джима Кроу»*.

Основні положення «Чорних кодексів»

- Афроамериканцям забороняли вільно пересуватися між містами або штатами без спеціального дозволу.
- Також їх часто змушували працювати за низьку плату або на колишніх рабовласників.
- У багатьох штатах афроамериканці не могли володіти землею або іншою власністю.
- Доступ до освіти для них був обмежений або й повністю заборонений.

Словник

- ***Дискримінáція*** — обмеження або позбавлення прав громадян за расовою чи національною належністю, політичними або релігійними переконаннями, стáттю тощо.
- ***Сегрегáція*** — розділення населення на підставі раси.

- У деяких випадках афроамериканці не могли свідчити проти білих людей у суді.
- Також було заборонено носіння зброї, шлюб із білими американцями тощо.

«Закони Джима Кроу» — це збірна назва законів і місцевих постанов, спрямованих на узаконення расової сегрегації та дискримінації щодо афроамериканців. Їхня назва походить від персонажа із шоу — карикатурного зображення темношкірого. Джим Кроу став символом расових стереотипів та упереджень.

Сутність «Законів Джима Кроу»

• Установлювали розділення за расовою ознакою в громадських місцях, таких як школи, лікарні, транспорт, ресторани, кінотеатри, вбиральні тощо.

• Афроамериканці зазнавали дискримінації під час реєстрації на виборах і голосування. Їх могли змусити проходити тести на грамотність (наприклад цитувати напам'ять Конституцію США та Декларацію незалежності), сплачувати спеціальні податки або ж вдаватися до інших способів обмеження їхнього виборчого права.

• У багатьох штатах існували окремі школи для білих і темношкірих дітей, причому фінансування шкіл для афроамериканців було значно меншим.

• Афроамериканцям було складно отримати високооплачувану роботу або зайняти керівні посади.

• Були заборонені міжрасові шлюби, а також проживання в певних районах та ін.

Унаслідок сегрегації відбувалося суспільне відокремлення афроамериканського населення США. У районах його проживання панували бідність, низький рівень медицини й освіти.

Воєнізовані расистські організації на кшталт ку-клукс-клану застосовували залякування, насильство й убивства, щоб завадити афро-



Символи сегрегації на вулицях американських міст на початку XX ст. (Написи: «Для кольорових»). *Фото. 1930-ті роки*

американцям користуватися їхніми конституційними правами. Над афроамериканцями й тими, хто їм співчував, улаштовували самосуди, побиття (так звані «*суди Лінча*»). Расисти знищували їхню власність, калічили й убивали людей. Сегрегація — одна з драматичних і найбільш непривабливих сторінок американської історії.

5. «Справедливий курс» Теодора Рузвельта

Після вбивства в 1901 р. президента Вільяма Мак-Кінлі його місце в Білому домі, відповідно до конституції, зайняв віцепрезидент ***Теодор Рузвельт***.

Особистості

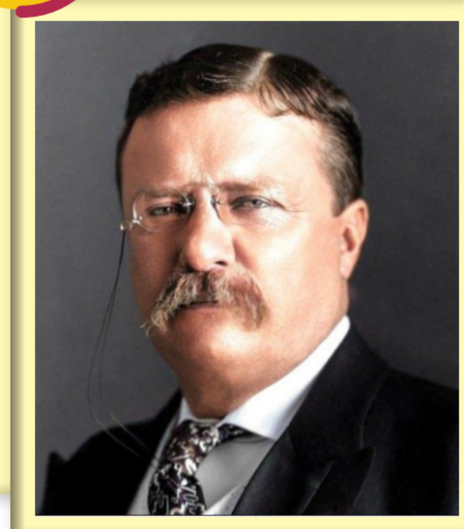

Теодор Рузвельт (1858–1919) — президент США від Республіканської партії (1901–1909). Випускник Гарвардського університету. Обіймав посади шефа поліції м. Нью-Йорка, заступника військово-морського міністра США, губернатора штату Нью-Йорк. Учасник іспано-американської війни (1898). Противник нейтралітету США у важливих міжнародних справах. Лауреат Нобелівської премії миру (1906) за посередництво в міжнародних конфліктах.

За президентства Т. Рузвельта держава активно втручалася в економічне життя. Президент проголосив програму «*Справедливий курс*» і розпочав судові процеси проти деяких монополій, звинувативши їх у нечесній конкуренції. За потреби Т. Рузвельт діяв доволі жорстко. Зокрема, він пообіцяв направити на шахти війська, якщо власники шахт відмовляться зробити поступки шахтарям, які вони пообіцяли після страйку. Цієї погрози виявилося достатньо, щоб забезпечити підвищення заробітної плати та скорочення робочого дня для шахтарів.

Державне *регулювання економіки* у формі активного втручання держави в економічні відносини дало добрі результати й знайшло підтримку серед виборців.

Напрями внутрішньої політики Т. Рузвельта

Посилення ролі держави: державне регулювання економіки; контроль над корпораціями.	Обмеження притоку до США іммігрантів.	Збереження природних ресурсів.

У 1904 р. американці вдруге обрали Т. Рузвельта президентом. Великою його заслугою у внутрішній політиці було збереження природних ресурсів, зокрема виділення величезних територій під заповідники, зрошення земель. Водночас президент підтримав заходи, спрямовані на обмеження імміграції до США. Хоча тоді ще не було законодавчо закріплено термін перебування на посаді президента, Т. Руз-

вельт вирішив не порушувати традицію, за якою нормою вважали два терміни поспіль, і в 1909 р. пішов із посади.

6. «Нова демократія» Вудро Вілсона

Наступним президентом США став *Вільям Тафт* (1909–1912), також республіканець, який виявився менш популярним за попередника. Відверта підтримка ним великого капіталу призвела до кризи всередині правлячої Республіканської партії. Від неї відокремилися радикальні реформатори, які створили Національну прогресивну партію.

До цієї партії невдовзі вступив Т. Рузвельт. У 1912 р. він змагався за президентство з кандидатом від Демократичної партії В. Вілсоном, однак програв вибори. ***Вудро Вілсон*** став першим президентом США від Демократичної партії із часів Громадянської війни.

Особистості

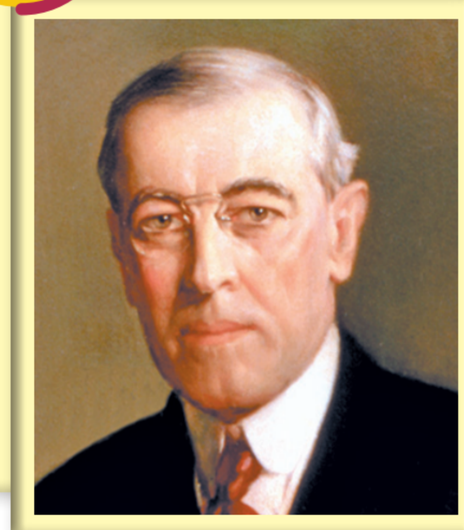

Вудро Томас Вілсон (1856–1924) — президент США від Демократичної партії (1913–1920). Насправді при народженні Вілсона звали не Вудро, а Томас. Підлітком він закохався у свою двоюрідну сестру, Генрієтту Вудро. Коли ж дівчина відмовилася вийти за нього заміж, майбутній президент узяв за ім'я її прізвище. Мав науковий ступінь доктора історії; викладав історію і право в Прінстонському університеті. Був успішним губернатором штату Нью-Джерсі. За вдачею суворий і відлюдькуватий. Ініціатор створення Ліги націй — попередниці ООН. Лауреат Нобелівської премії за міжнародну діяльність.

Передвиборча програма В. Вілсона мала назву «*Нова демократія*». Він вважав, що США вступили в найбільш відповідальний із часів Громадянської війни період свого розвитку. В. Вілсон був переконаний, що історія — це «ера реформ, а не революцій». Керувався принципом, що держава існує для суспільства, а не навпаки.

Слабким місцем у внутрішній політиці адміністрації В. Вілсона стала неготовність вирішити питання про надання виборчих прав жінкам. І це тоді, коли на виробництві було зайнято майже 10 млн американок. У другій половині XIX ст. в США було створено перші організації, що сповідували ***суфражизм*** і ***фемінізм***. Згодом вони об'єдналися в Національну американську асоціацію за жіноче виборче право.

Словник

- ***Суфраж́изм*** — жіночий громадський рух за надання жінкам виборчих прав; перша хвиля феміністичного руху.
- ***Фемін́ізм*** — боротьба за рівні із чоловіками права жінок і дівчат у всіх сферах життя.

Свідчення

«Метою “нової демократії” було вивільнення енергії промислового й аграрного капіталізму та водночас спрямування цієї енергії значною мірою за кордон, що було визначено Вілсоном як “завоювання світових ринків”. Заморська економічна експансія — основне призначення “нової демократії”, покликаної гарантувати процвітання США».

Дж. Бройсебл, американський історик (Bell S. Righteonus Conquest Woodrow Wilson and the Evolution of the New Diplomacy. Port Washington (New York), 1972. P. 41)

Важливі зміни в житті американців за президентства В. Вілсона

- Робітникам надано право створювати профспілки, проводити страйки й пікетування; скасовано судове покарання за участь у страйках.
- Заборонено використання дитячої праці в промисловості.
- Установлено 8-годинний робочий день і запроваджено оплату роботодавцями його перевищення в півтора раза для робітників, зайнятих на магістральних залізницях.
- Фермерам надано можливість брати в держави кредит; закон про товарні склади передбачав позики фермерам під майбутній урожай.
- Створено Федеральну резервну систему банків (1913); проведено заходи з оздоровлення банківської системи.
- Поглиблення в 1914 р. антимонопольного законодавства *(див. с. 156–157)*.

7. Зміцнення міжнародних позицій США

Скориставшися тим, що наприкінці XVIII ст. Європу охопили затяжні війни, США значно розширили свою територію. Зокрема, завдяки придбанню у Франції Луїзіани на захід від р. Міссісіпі територія США збільшилася вдвічі. Американці змусили Іспанію поступитися Флоридою; приєднали великий за територією Орегон. Також придбали в Росії Аляску, а Мексику змусили передати Нову Мексику, Північну Каліфорнію і Техас.

Для того щоб закрити Американський континент від європейської колонізації, президент США Дж. Монро в 1823 р. проголосив доктрину, згодом названу на його честь. Згідно з нею, Західну півкулю оголосили сферою впливу й інтересів Сполучених Штатів Америки, і європейці не мали втручатися у справи американців. *Доктрина Монро* на багато років наперед стала головним дороговказом американської зовнішньої політики.

З останньої третини XIX ст. США почали значно активніше проявляти себе в міжнародних справах, зміцнювати свої позиції у світі. Формально визнавши незалежність і територіальну цілісність *Китаю*, США прагнули відкрити ринок цієї країни для проникнення американських товарів.

У *Латинській Америці* США використовували політичну доктрину *панамериканізму*, за основу якої взято ідею спільності історичної долі, економіки та культури США й інших країн Американського континенту.

Збільшення території США в XIX ст.



- *Розгляньте американську політичну карикатуру, на якій зображено дядечка Сема (США) з гвинтівкою, що стоїть між європейцями та представниками латиноамериканських країн Нікарагуа та Венесуели. На чому, на вашу думку, прагнув наголосити своєю роботою художник?*



Ф. В. Гіллам. Політична карикатура. *1896 р.* Напис: «Тримайтеся подалі! Треба поважати доктрину Монро».

Особливого значення для США набув *тихоокеанський напрям*. У Тихоокеанському регіоні США не хотіли допустити посилення німецького проникнення на Філіппінах та японського — на Гаваях. У Карибському морі Сполучені Штати встановили контроль над островами на морських шляхах із Європи та США до зони майбутнього Панамського каналу: Пуерто-Рико, Віргінські острови.

Сполучені Штати легко перемогли Іспанію у війні 1898 р. за контроль над Кубою та Філіппінами й стали наймогутнішою державою в зоні Карибського моря та в північній частині Тихого океану.

На *Далекому Сході* США схилялися до підтримки Японії в російсько-японському суперництві. Водночас американці прагнули, щоб ці дві країни врівноважували одна одну.

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. США стали наступником Великої Британії як провідна країна світу.

Основні події

1890 р. — антитрестовий закон Шермана.
1898 р. — іспано-американська війна за Кубу.
1901–1909 рр. — президентство Теодора Рузвельта.
1913 р. — Вудро Вілсон став першим президентом США від Демократичної партії із часів Громадянської війни.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «антимонопольне (антитрестове) законодавство», «дискримінація», «сегрегація», «суфражизм», «фемінізм».
2. Якими були причини й передумови економічного зростання США після Громадянської війни та Реконструкції Півдня? У чому проявилося це піднесення і як воно позначилося на повсякденному житті американців?
3. Які внутрішні й зовнішні обставини допомогли Сполученим Штатам Америки перехопити у Великої Британії естафету світового лідерства?
4. У чому, на вашу думку, основні причини прийняття в США антитрестового законодавства? Чи було воно необхідним заходом держави?
5. Оберіть правильну відповідь.
Антитрестове законодавство було спрямоване на

А запобігання монополізації та заохочення конкуренції
Б заохочення створення монополій шляхом примушування трестів і фірм до злиття
В перешкоджання фірмам надмірно конкурувати між собою, щоб запобігти їхньому банкрутству
Г примушення трестів до підвищення безпеки праці й охорони здоров'я їхніх працівників
Д установлення державного обмеження на розмір прибутку, отримуваного трестами
Е недопущення поділу монополістами ринку та встановлення єдиної ціни

6. Чи були, на вашу думку, Т. Рузвельт і В. Вілсон ефективними президентами? Аргументуйте фактами їхню політику та її результати.
7. Якими були причини виникнення та існування сегрегації на півдні США після Громадянської війни й Реконструкції? Як сегрегація впливала на життя білих громадян та афроамериканців?
8. Чому, на вашу думку, держава виявилася не здатною швидко покласти край дискримінації своїх громадян за кольором шкіри?
9. Сегрегація в південних штатах виявлялася

А в розділенні шкіл, лікарень, транспорту, закладів харчування та інших громадських місць за расовою ознакою
Б в спільному навчанні білих та афроамериканських дітей, спільному проживанні в готелях та інших закладах

В в участі афроамериканців у виборах і займанні ними посад в органах влади

Г в економічній рівності між білими американцями й афроамериканцями

10. Положення, що містилися в «Чорних кодексах» і «Законах Джима Кроу», — це

А заборона афроамериканцям володіти землею, брати шлюб із білими американцями, обмеження в освіті та працевлаштуванні

Б зрівняння білих американців та афроамериканців у виборчих правах, праві на освіту, на володіння зброєю

В обмеження свободи пересування афроамериканців, права на укладання угод, права на судовий захист

Г запровадження спільного навчання в школах дітей обох рас, вільного відвідування білими американцями й афроамериканцями одних і тих самих церков, зрівняння права щодо зайняття посад в органах влади

11. Мета учасниць суфражистського й феміністського рухів — це

А досягнення рівності прав жінок із чоловіками в усіх сферах життя

Б надання жінкам виборчих прав

В викорінення дискримінації жінок на роботі

Г надання жінкам переваг перед чоловіками в усіх сферах життя

12. Покажіть на карті атласу територію США на початку XX ст. За рахунок яких територій та якими методами було розширено межі Сполучених Штатів Америки?

13. Які регіони світу становили найбільший інтерес для американської зовнішньої політики наприкінці XIX — на початку XX ст.?

14. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 18. Російська імперія в останній третині XIX — на початку XX ст.

1. Характерні ознаки державного устрою Росії

У середині XIX ст., коли в Європі та США завершувалося формування індустріального суспільства, Росія залишалася феодальною країною.

- Устрій Росії був одним із найвідсталіших у Європі. Це була одна з небагатьох держав, де вся влада належала спадковому монарху.
- Російський *цар* був обмежений лише двома обставинами: 1) мав бути прихильним до Російської православної церкви; 2) підпадав під дію законів про престолонаслідування. Щодо всього іншого царя та його волю вважали головними й безсумнівними.
- На відміну від розвинених країн, Росія не мала ні конституції, ні виборних представницьких органів, ні демократичного формування уряду, ні вищого чи апеляційного суду, який міг би розглядати або обмежувати царські укази.
- *Уряд* був, по суті, слухняним виконавцем волі царя: монарх видавав розпорядження, а його міністри, губернатори та чиновники неухильно їх виконували.

2. «Великі реформи»

Східна (Кримська) війна наочно продемонструвала катастрофічний стан Російської імперії. Вона відрізнялася від європейських країн і США не тільки рівнем свободи й заможності населення, а також загальним культурним рівнем.

Свідчення

«Росія … уникнула … впливу доби Відродження. Новітня епоха … прийшла до неї із запізненням на століття або й на два».

Мілан Кундера, чесько-французький письменник (Мілан Кундера. Безсмертя / пер. з фр. Львів : Видавництво Старого Лева, 2024. С. 212)

Аби врятувати монархію, цар *Олександр II* (з 1855 р.) вимушено погодився на реформи. Вони були проведені в 1860–1870-х роках та отримали гучну назву «великі». Реформи мали модернізувати Російську імперію, зокрема її політичний устрій, промисловість, сільське господарство й інші сфери життя.

Найважливішим результатом реформ стало звільнення мільйонів селян від феодальної залежності внаслідок скасування кріпосного права. Запровадження нової судової системи, хоча й із недоліками, сприяло більшій відкритості в судах, а земська реформа залучила певну кількість населення до вирішення місцевих проблем.

Водночас більшість населення і надалі була відсторонена від політичного життя. Реформи призвели до ще більшого соціального напруження: ними були незадоволені як поміщики, так і селяни.

Реформи, гучно названі «великими», були частково успішними. Хоча через брак політичної волі й недоліки впровадження виявилися непослідовними, незавершеними та не вирішили основних проблем країни.

Реформа	Зміст і результати реформи
Селянська	У 1861 р. було скасовано кріпосне право. Однак багато селян стали жити гірше, ніж за кріпацтва. Земля, яку їм виділяли, часто була неродючою, до того ж вони мали платити великі викупні платежі поміщикам. Результат — повсюдна бідність і невдоволення на селі.
Фінансова	На грошову реформу не зважилися. Для поповнення бюджету запровадили акцизні марки на алкоголь і тютюн — товари, що традиційно користувалися серед росіян підвищеним попитом.
Освітня	Відкривали школи й університети, однак система освіти залишалася відсталою, заснованою на дискримінації за національною ознакою, русифікації та нав'язуванні світогляду московського православ'я.
Земська	Органами місцевого самоврядування стали *земства* з обмеженими повноваженнями, у яких переважало дворянство. Росіяни не мали реального впливу на керування їхньою громадою.

Продовження табл.

Реформа	Зміст і результати реформи
Судова	Формально громадяни отримали рівні права перед законом, з'явився суд присяжних, проте суди залишалися корумпованими й не захищали права простих людей.
Друку	Пресі дозволили обговорювати й навіть критикувати рішення уряду, але на практиці це гарантувало репресії таємної поліції та жандармів.
Міська	Основними установами місцевого самоврядування стали *збори*, міські *управи* й *думи*. Вони мали опікуватися місцевими проблемами. Оскільки зазвичай грошей на це не вистачало, їхня діяльність часто зводилася до нарад і засідань.
Військова	Для підготовки до нових загарбницьких воєн ввели загальну військову повинність, збільшили кількість військових навчальних закладів, виділяли кошти на переозброєння.

Отже, реформаторський «поїзд» подолав частину шляху, але до кінцевої станції — модернізована, демократична Росія — так і не доїхав. Самодержавство зберігалося, економіка й далі суттєво відставала від розвинених країн, а політична система зазнала лише незначних змін.

Отже, «великими» реформи були хіба що за очікуваннями, але зовсім не за результатами.



Свідчення

- *Ознайомтеся з оцінкою сучасного американського історика. Наскільки, на вашу думку, вона збігається з тим, що в Росії реформи назвали «великими»? Про який утрачений шанс веде мову дослідник?*

  «Імперська Росія не зазнала переходу [до індустріальної епохи]. Вона залишалася економічно й соціально відсталою. Це визнали майже всі росіяни. Зокрема, слов'янофіли радісно стверджували, що свята Русь — це унікальна богонатхненна нація, якій немає чого вчитися в корумпованих націй на Заході. …[Скасування кріпацтва] — це яскравий приклад царської бездарності. … Росія могла б… змінити сільське господарство так, щоб задовольнити своє величезне населення… Але шанс було втрачено».

  Майкл Лінч, британський історик (Lynch M. The Emancipation of the Russian Serfs, 1861. — https://www.historytoday.com/archive/emancipation-russian-serfs-1861)

Наприкінці століття, за часів правління царя *Миколи II* (посів престол у 1894 р. після смерті Олександра III), Російська імперія залишалася останнім уламком абсолютизму в Європі. Аби хоч трохи «підтягнути» економіку до рівня розвинених країн, з ініціативи міністра фінансів було проведено низку економічних реформ — *реформи Вітте*.

Було підвищено податки, установлено державну монополію на виготовлення горілки та спирту. У країні, де попит на ці товари вважали проявом «російського характеру», податки забезпечували суттєві надходження до державної скарбниці. Також було встановлено високі ввізні мита на імпорт. Завдяки цьому росіяни продавали свої товари низької якості за завищеними цінами. Оскільки власних грошей бракувало, то заохочувалися іноземні капіталовкладення.

Загалом *реформи Вітте, як і «великі реформи», не допомогли подолати значне відставання Росії від Європи та США й не перетворили її на розвинену країну*. Вони лише трохи скоротили відставання і сприяли частковому економічному пожвавленню.

- *Проаналізуйте діаграми. Який висновок про економічний рівень Росії ви можете зробити на підставі показників діаграм?*

Середня тривалість життя на початку XX ст. (1913)

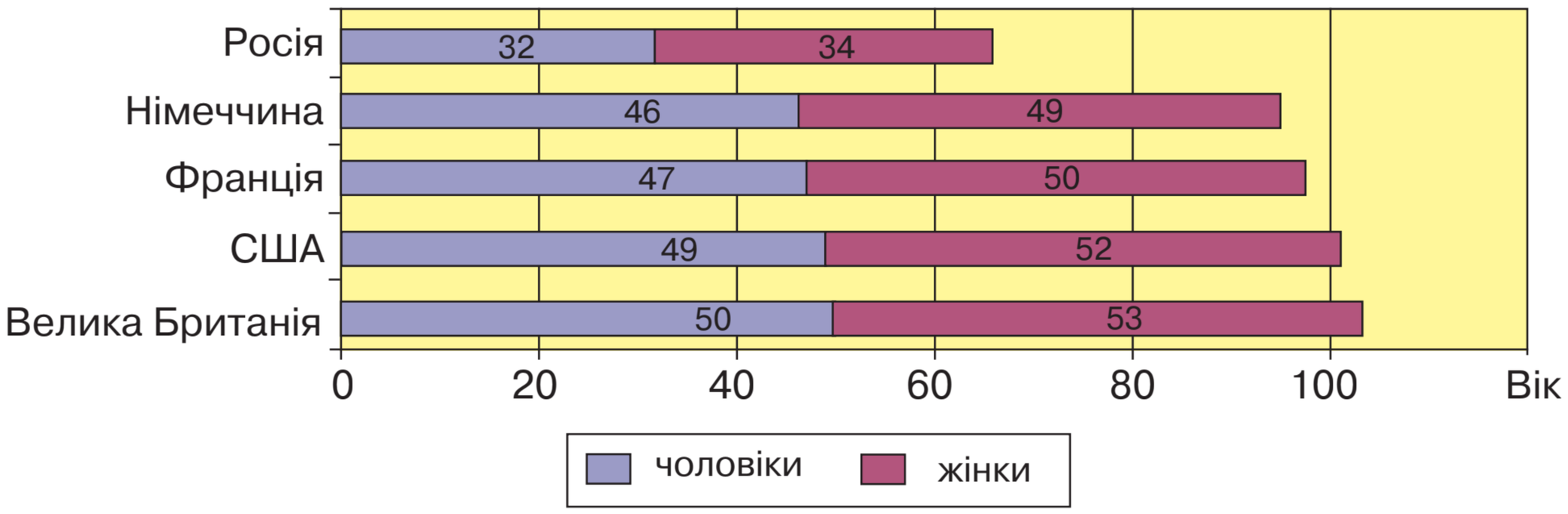

Частка Росії у світовому промисловому виробництві

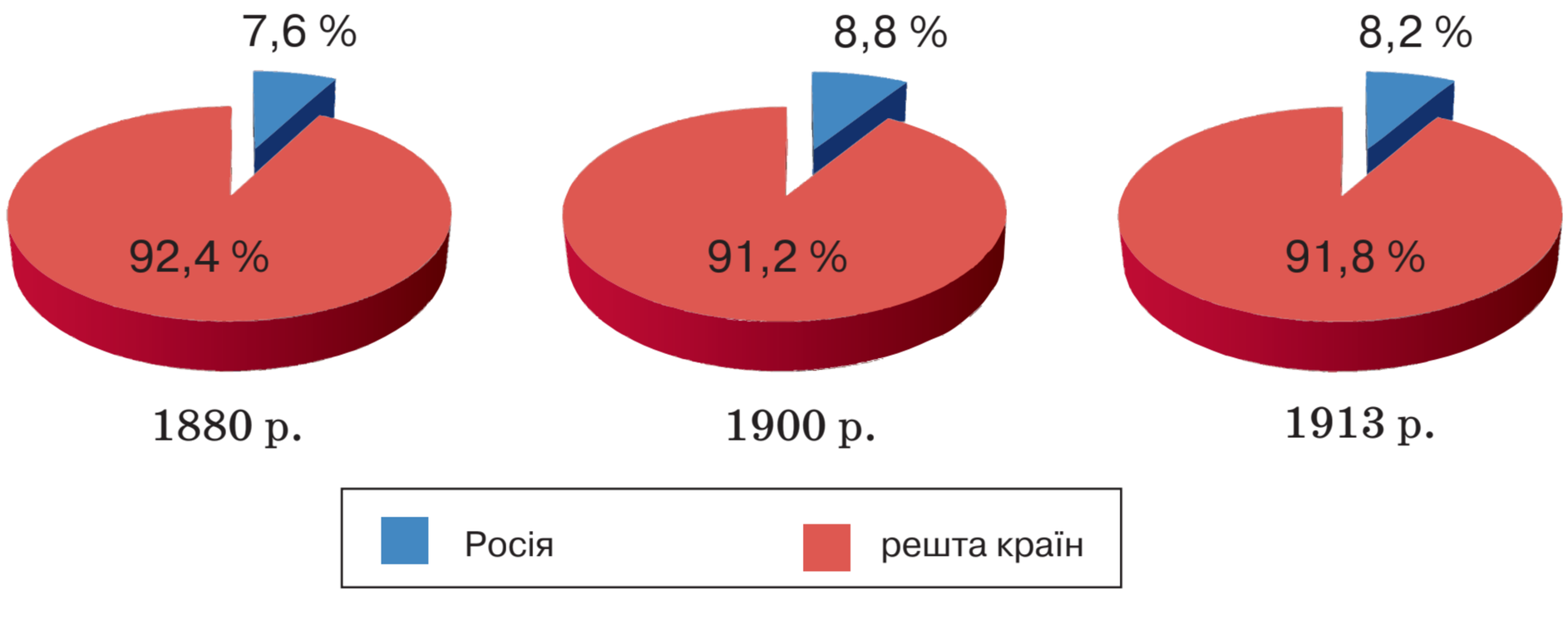

Столипінські реформи. Навіть після скасування кріпосного права Росія залишалася відсталою сільськогосподарською країною із численними феодальними пережитками. У селах зберігалися поміщицьке землеволодіння, селянське малоземелля і безправність селян, община з її круговою порукою, викупні платежі.

Під час революції 1905–1907 рр. уряд намагався пригасити хвилю селянських повстань, розпочавши в 1906 р. ***аграрну реформу***. Нею насамперед прагнули зруйнувати традиційну російську общинну систему землеволодіння, відому як «мир», і замінити її індивідуальною

власністю на землю. За прізвищем голови уряду Петра Столипіна вона отримала назву *«столипінська»*.

Як і «великі реформи», вона мала не тільки здобутки, а й невдачі. Позитивним було збільшення чисельності власників землі та певне підвищення врожаїв. Однак більшість селян так і не відчула покращення. У підсумку реформа сприяла збагаченню заможних селян на тлі зубожіння бідних, що тільки посилило й без того високе соціальне напруження.

Для завершення реформи бракувало грошей та управлінського хисту. Також проти реформи виступали політичні сили різного спрямування.

Аграрна реформа П. Столипіна та її наслідки

Селянам дозволили виходити з раніше обов'язкової сільської общини («миру») й об'єднувати свої земельні наділи.	→ Вихід селян з общини та закріплення землі в приватну власність призвело до того, що багато селян стало жити гірше, ніж за кріпацтва. Не маючи коштів, вони розорювалися і ставали безробітними.
Державну землю було передано в Селянський земельний банк для викупу її селянами за високою ціною.	→ Селяни потерпали від злиднів і не мали грошей на викуп землі.
Започатковано систему кредитування селян для придбання ними землі та техніки для її оброблення.	→ Селяни неохоче брали кредити під заставу землі, бо не мали досвіду поводження з кредитами, не довіряли владі, боялися втратити землю; їх відлякували високі відсотки за кредитом.
Переселення селян до анексованих Росією Сибіру, Північного Кавказу та Середньої Азії.	→ Переселення відбувалося безладно, зі значними труднощами для переселенців.

- *Розгляньте два фото. Зробіть висновок про умови життя російських селян порівняно з європейськими. Чим відрізняються на фото російські селяни від німецьких? Як ці фотографії характеризують дієвість «великих» і столипінської аграрної реформ?*
- *Чи достатньо, на вашу думку, кількох фото або документів, щоб зробити неупереджений висновок про будь-яку людину, подію чи явище?*



Мешканці російського села. *1911 р.*



Німецька селянська родина. *1912 р.*

Крім аграрної реформи, проводили *реформу місцевого самоврядування* відповідно до закону про земства 1903 р. (в Україні використовували для витіснення української мови з діяльності земств); *судову; реформу освіти* (хоча прямої заборони на навчання українською мовою не було, її поступово витісняли з навчального процесу. Столипін та його уряд вважали українську мову «малоросійським наріччям» російської. Міністерство освіти Російської імперії видавало циркуляри, які обмежували використання української мови в школах та університетах). Здійснювали також *поліцейську* реформу (збільшили чисельність і фінансування поліції) і *військову* (переозброєння армії та підготовка офіцерів).

3. Російсько-японська війна 1904–1905 рр.

Росія, яка прагнула посилити свій вплив на Далекому Сході, зіткнулася там із Японією. Обидві країни претендували на контроль над Кореєю та Маньчжурією. Росіяни переоцінили свої сили та недооцінили Японію, тому вирішили розпочати, як висловився один із міністрів, «маленьку переможну війну», щоб завоювати міжнародний авторитет і відвернути увагу від внутрішніх проблем.

Однак війна виявилася не маленькою і зовсім не переможною. Росія мала застаріле озброєння, архаїчний флот і корумповане та некомпетентне командування. Японія ж була краще підготовлена й оснащена, використовувала сучасні технології і тактики.

Узимку 1904 р. японці атакували першими й завдали росіянам нищівних поразок як на суші, так і на морі. Російські сухопутні війська на початку 1905 р. зазнали розгромних поразок під Мукденом і Порт-Артуром, а флот був майже повністю знищений японцями в Цусімській битві навесні 1905 р. Уцілілі війська здалися в полон, а залишки свого флоту росіяни потопили.

Війна, що виснажила ресурси Російської імперії, стала ганебною сторінкою в її історії, продемонструвала відсталість, корумпованість і військове безсилля. Згідно з принизливим для неї мирним договором, підписаним у **1905 р.** в ***м. Портсмуті*** (США), Росія віддала японцям значну частину загарбаних територій у Маньчжурії, зокрема м. Порт-Артур і південну частину о. Сахалін, а також визнала Корею сферою японських інтересів.



Японські вояки конвоюють полонених росіян. *1905 р.*

4. Революція 1905–1907 рр.

Катастрофічний стан країни після війни спричинив масове невдоволення царем і всією владою. Самодержавство деградувало, про що свідчила поява при монаршій родині Григорія Распутіна — авантюриста, який видавав себе за «святого старця», наділеного винятковими здібностями. Упродовж багатьох років він справляв значний вплив на прийняття важливих державних рішень.

Безпосереднім поштовхом до революції стали події в м. Петербурзі 9 січня 1905 р. Того дня урядові війська розстріляли мирну ходу до царя, яка мала вручити йому петицію з проханням полегшити життя народу. Загинуло понад тисячу й було поранено п'ять тисяч маніфестантів. Цей день увійшов в історію як «кривава неділя».

У революції взяли участь інтелігенція та підприємці, селяни, робітники, учні, студенти й військові.

Україна у світі

Помітною подією революції стало повстання військових моряків у червні 1905 р. на панцернику «Потьомкін», значну частину екіпажу якого становили українці. Також спалахнуло повстання матросів у м. Севастополі. У листопаді в Києві повстали сапери; відбулися повстання військових у Харкові, Чернігові, Полтаві, Білій Церкві й інших українських містах.

Революційна хвиля захопила також селянство (п'ята частина повітів європейської частини імперії була охоплена селянськими виступами).

Улітку 1905 р. страйки почали переростати в збройні сутички з військами й поліцією. Урешті-решт загальний страйк робітників загнав царя в глухий кут. Під тиском масового руху Микола ІІ видав так званий «жовтневий маніфест», у якому пообіцяв конституцію, парламент та основні громадянські права. Частина учасників революції повірила обіцянкам царя і припинила боротьбу. У 1906 р. скликали Державну думу — нижню палату парламенту.

Україна у світі

Від українських губерній до Державної думи обрали понад сотню депутатів. У І Державній думі (1906) було сформовано українську фракцію, яка вимагала автономії України. Дума дедалі більше дратувала царя, і він її розпустив. У ІІ Державній думі (1907) було майже пів сотні депутатів з України. Вони продовжували вимагати автономію України, місцевого самоврядування, української мови в школах, судах, церкві, створення кафедр української мови, літератури й історії в університетах, запровадження української мови в учительських семінаріях.

Улітку 1907 р. Микола ІІ розпустив і ІІ Державну думу, що символізувало завершення революції. Настав час реакції. Влада розпочала масові розправи над учасниками революції та всіма іншими, кого вважала своїми ворогами. У Росії наростав розгул *чорносотенців* — край-

ніх російських націоналістів і монархістів. Їхні організації підтримували царя і нападали на людей, яких вважали нелояльними до влади: убивали ліберальних політиків, залякували робітників у містах, улаштовували єврейські погроми, зокрема в Києві, Одесі, Ялті й інших українських містах.



Україна у світі

Коли Україна на хвилі революції переживала національне піднесення, уряд Столипіна продовжував проводити політику русифікації. Зокрема, було заборонено діяльність українських національних товариств.

За жорстокі каральні акції під час революції, а надто в період реакції, П. Столипіна називали «вішальником», а шибениці, які за його наказом рясно вкрили, зокрема й Україну, — «столипінськими краватками». Шибениці встановлювали публічно, щоб залякати населення та придушити опір.

Найбільше жертв «столипінських краваток» припало на ті регіони України, де були сильні позиції революційних партій і відбувалися селянські повстання: південь України, сучасна Дніпропетровщина, Харківщина й інші. Точна кількість страчених в Україні за вироками військово-польових судів часів Столипіна невідома. Страти здійснювали в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Житомирі й інших містах. Символічно, що са́ме в Києві в 1911 р. П. Столипіна смертельно поранив член партії соціалістів-революціонерів.

5. Зовнішня та колоніальна політика імперії

Упродовж існування спочатку Московії, а потім Росії її військова агресія була спрямована на *Сибір* і *Далекий Схід*, *Кавказ* і *Центральну* й *Середню Азію* та *Європу*. Головною метою російської зовнішньої політики було розширення сфери впливу. Це особливо чітко проявлялося в Азії та на Кавказі, які цікавили росіян як сировинна база. Також Росія не хотіла пропустити Велику Британію через ці «ворота» на Близький Схід. Вона анексувала величезні території сучасних Казахстану, Узбекистану та Туркменистану. У результаті тривалої Кавказької війни (1817–1864) було зламано опір чеченців і черкесів.

Колоніальна експансія Росії в Середній Азії (її спроби протистояти в цьому регіоні Великій Британії називають *«великою грою»*) була не менш войовничою і жорстокою, ніж дії європейських колонізаторів в Африці й інших частинах планети. Підтвердженням цьому є, зокрема, різанина, учинена росіянами після взяття штурмом туркменської фортеці Геок-Тепе (1881).



Свідчення

«Нікого не пощадили, навіть маленьких дітей чи літніх людей. Усіх було нещадно вирізано російськими шаблями. Загалом, як кажуть, загинуло 8 тис. утікачів, а ще 6,5 тис. тіл було знайдено в самій фортеці».

Едмунд О'Донован, ірландський військовий кореспондент, очевидець подій (https://www.rferl.org/a/qishloq-ovozi-turkmenistan-geok-tepe-massacre-memory-day/26789027.html)



Невідомий художник.
Рукопашний бій між туркменськими оборонцями фортеці Геок-Тепе та росіянами

У наш час на місці колишньої фортеці туркмени збудували мечеть на знак ушанування пам'яті її загиблих захисників, а пам'ятники російським військовим, котрі загинули під час завоювання Туркменістану, ліквідували.

Російську експансію також супроводжували потоки переселенців із Росії на завойовані території, насадження російських порядків, яке забезпечували війська, поліція та чиновники, примушування місцевого населення вибирати між прийняттям культури й звичаїв російських колонізаторів і знищенням.

Переселенська політика здійснювалася цілком у дусі колоніалізму. Переселенці витісняли корінні народи з їхніх споконвічних земель, використовували їхні ресурси, не переймалися місцевими віруваннями та традиціями, свідомо чи мимоволі здійснювали русифікацію. Водночас самим переселенцям без достатніх коштів і ремаренту, в оточенні чужих їм і незрозумілих людей також часто було непереливки.

Поразка у війні з Японією змусила росіян переорієнтувати свої імперіалістичні наміри з *Далекого Сходу* на *Балкани*. Однак там вони наразилися на протидію Австро-Угорщини, за якою стояла потужна Німецька імперія, і переключилися на більш слабку Османську імперію.

За результатами війни з османами в 1877–1878 рр. Росія анексувала Південну Бессарабію та деякі території на Кавказі.

Загалом на початок XX ст. вона захопила великі території сучасних Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Казахстану, більшу частину України, Грузію, Білорусь, Бессарабію, Польщу, Вірменію, Чечню, Дагестан та Адигею, на Далекому Сході — узбережжя річки Нижній Амур, Приморський край, о. Сахалін.

У межах імперії розмовляли понад сотнею мов, на анексованих територіях проживали християни різних конфесій, мусульмани, буддисти, іудеї та люди інших вірувань. Політика русифікації, яку проводили колонізатори, була спрямована на викорінення культурної ідентичності представників неросійських народів, мову й культуру яких цілеспрямовано утискали та знищували.

Основні події

1860–1870-ті роки — «великі реформи» Олександра II.
1904–1905 рр. — російсько-японська війна.
1905–1907 рр. — революція в Росії.
1906 р. — столипінська аграрна реформа.

Запитання та завдання

1. У чому, на ваш погляд, полягали основні проблеми економічного й соціально-політичного розвитку Російської імперії?
2. Чому, на вашу думку, самодержавство зважилося на проведення «великих реформ»? Стисло охарактеризуйте ці реформи. Чи є підстави вважати їх «великими»? Аргументуйте вашу точку зору.
3. Який економічний і політичний результат мали реформи Вітте й реформи Столипіна? Якими були їхні наслідки для України? Наведіть аргументи на підтвердження вашої точки зору.
4. Проаналізуйте діаграми на *с. 167*. Як ви вважаєте, чи могла Росія стати в один ряд із провідними країнами світу? Якщо ні, то чому; якщо так, то завдяки чóму?
5. Охарактеризуйте причини й визначте наслідки російської революції 1905–1907 рр.
6. Використовуючи історичну карту атласу, охарактеризуйте основні чинники, що зумовлювали імперіалістичний характер зовнішньої політики Росії.
7. Які з наведених тверджень стосуються зовнішньої політики та колоніальної експансії Росії в другій половині XIX — на початку XX ст.?

А Експансіоністська політика Росії ґрунтувалася тільки на економічних інтересах.
Б Втручання Росії в ситуацію на Балканах було спричинене лише турботою про захист місцевих слов'ян від Османської імперії.
В Відносини Росії з Великою Британією в цей період характеризують співробітництво та взаємна підтримка.
Г Східна (Кримська) війна засвідчила кризовий стан Російської імперії.
Д До кінця XIX ст. Росія завоювала майже всю Середню Азію.

8. Регіон, який НЕ БУВ основною мішенню російської експансії наприкінці XIX ст., — це

А Центральна Азія
Б Далекий Схід
В Африка
Г Кавказ

9. Мотивація для Росії здійснювати експансію в Середній і Центральній Азії наведена в рядку

А поширення православного християнства
Б контроль над незамерзаючими портами та доступ до ресурсів
В створення науково-дослідних установ
Г анексія територій і підкорення народів

10. Створіть інтерактивну карту (цифрову чи на контурній карті), на якій покажіть напрямки експансії Російської імперії. Позначте анексовані території, дати анексій та застосовані росіянами методи (наприклад, договори, збройне завоювання тощо).

11. Підготуйте одноосібно, групою чи класом творчий проєкт на тему «Голоси колонізованих: доля людей на територіях, захоплених Росією, рухи опору, наслідки російського панування».

12. Російсько-японська війна (1904–1905) в основному велася за

А контроль над Балканським півостровом
Б вплив у Маньчжурії та Кореї
В вихід до Чорного моря
Г території в Сибіру

13. ***Дискусія.*** Обговоріть імовірні сценарії, пов'язані із зовнішньою політикою Росії. Наприклад: «Що було б, якби Росія не проникала в Середню Азію?» або: «Що було б, якби Росія виграла російсько-японську війну?»

14. Порівняйте російський колоніалізм із колоніалізмом великих європейських держав, таких як Велика Британія чи Франція. Що в них спільного, а чим вони відрізнялися?

15. Чи відрізняється, на вашу думку, сучасна російська зовнішня політика від імперської політики в період «довгого» XIX ст.? Обґрунтуйте відповідь.

16. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 19. Австро-Угорщина — дуалістична монархія

Пригадайте

- Які події відбувалися в Австрійській імперії та в Угорщині в період революцій 1848–1849 рр.?

1. Передумови об'єднання Австрії з Угорщиною

Поразки Австрійської імперії у війнах проти Франції і Сардинії-П'ємонту (1859), а також проти Пруссії (1866) значно погіршили ситуацію. *По-перше*, до об'єднаної Німецької імперії Пруссія не пустила Австрію, і її більше не вважали німецькою державою. *По-друге*, західний напрямок відтоді для австрійців був закритий, тому шукати свій інтерес вони могли тільки на південному сході Європи.

У складному становищі після поразки революції 1848–1849 рр., що для угорців була водночас і війною за незалежність, перебувала й Угорщина — важлива частина Австрійської імперії. Більшість символів незалежної держави, здобутих угорцями під час революції (конституція, власне військо та ін.), було втрачено.

Угорщина, яка добре пам'ятала криваву розправу, учинену над нею в 1849 р. російською армією, у будь-який момент могла опинитися між молотом і ковадлом імперіалістичних планів Росії та Німеччини.

До того ж Угорщина, на відміну від Австрії, проводила жорстку політику щодо національних меншин, зокрема щодо українців. В умовах сплеску націоналізму на сході та півдні Європи це означало постійну загрозу національних повстань і воєн.

Ці й інші обставини зближували Австрію та Угорщину й робили їх природними партнерами.

2. Утворення дуалістичної монархії

Аби покращити своє становище й покласти край прагненням угорців до незалежності, австрійський імператор та його дипломати запропонували Угорщині укласти угоду про об'єднання.

Після переговорів у **1867 р.** було досягнуто австро-угорського компромісу й підписано договір про утворення ***дуалістичної монархії***. Діяльність угорського парламенту було відновлено, а новим головою уряду став ліберальний політик граф Андраші.

Улітку того ж року австрійський імператор Франц-Йосиф і популярна в народі імператриця Єлизавета, на прізвисько Сісі, були коронані як король і королева Угорщини. Важлива обставина — Франц-Йосиф правив в Угорщині не як імператор Австрії, а лише як *король Угорщини*.

Австро-Угорщина була другою за площею країною в Європі й третьою за чисельністю населення (майже 53 млн). Дуалістична монархія охоплювала Австрію, Угорщину, Чехію, Словаччину, Словенію, Хорватію, Боснію, Герцеговину та частини Румунії, Чорногорії, Польщі, Італії, Сербії та України (Східну Галичину).

Двоїста монархія не мала єдиного прапора. Австрійці вивісили прапор Габсбургів, угорці — червоно-біло-зелений прапор з угорським гербом. Незвичне державне утворення було складною конструкцією, між двома частинами якої існували певні суперечності, починаючи з узгодження прийнятної назви держави.

Попереднє позначення як *Австрійська імперія* категорично відхилила угорська сторона. Угорці вважали, що така назва свідчила б про те, що головною є саме Австрія, а Угорщина сприйматиметься як «доважок». Пропозицію назвати державу *Австро-Угорською імперією* вони також відхилили. У їхньому розумінні термін «імперія» наголошував би на територіальній єдності, якої насправді не існувало. Урешті-решт було досягнуто компромісу в назві *Австро-Угорська монархія*, скорочений варіант — *Австро-Угорщина*.



Е. Енгерт. Коронація Франца-Йосифа та Єлизавети в Будапешті як короля та королеви Угорщини. *1867 р.*

Словник

Дуалісти́чна (двоєди́на) мона́рхія — держава з монархічним правлінням, що утворилася в результаті злиття двох держав в одну; об'єднання тронів одним монархом.

3. Особливості організації державної влади у двоєдиній монархії

Австро-Угорщина була унікальною державою, багатонаціональною імперією. Кожна з двох її частин мала свою конституцію, національний уряд на чолі з прем'єр-міністром, парламент і державне управління. Водночас існувала об'єднана австро-угорська адміністрація з нечіткими повноваженнями. Фінансування спільних справ здійснювалося у співвідношенні 70 % (економічно сильніша та більш густонаселена Австрія) проти 30 % (Угорщина).

Новоутворену державу об'єднували спільний монарх, спільні фінансова й зовнішня політика, єдині для обох частин монархії міністерство оборони та міністерство закордонних справ. Для Франца-Йосифа була вкрай важливою боєздатна об'єднана армія. Ще на етапі переговорів про об'єднання будь-які спроби угорського уряду отримати автономію у військових питаннях були відхилені австрійцями.

- *Розгляньте схему. Наскільки, на вашу думку, була життєздатною така модель держави?*

Схема розподілу влади в Австро-Угорській імперії

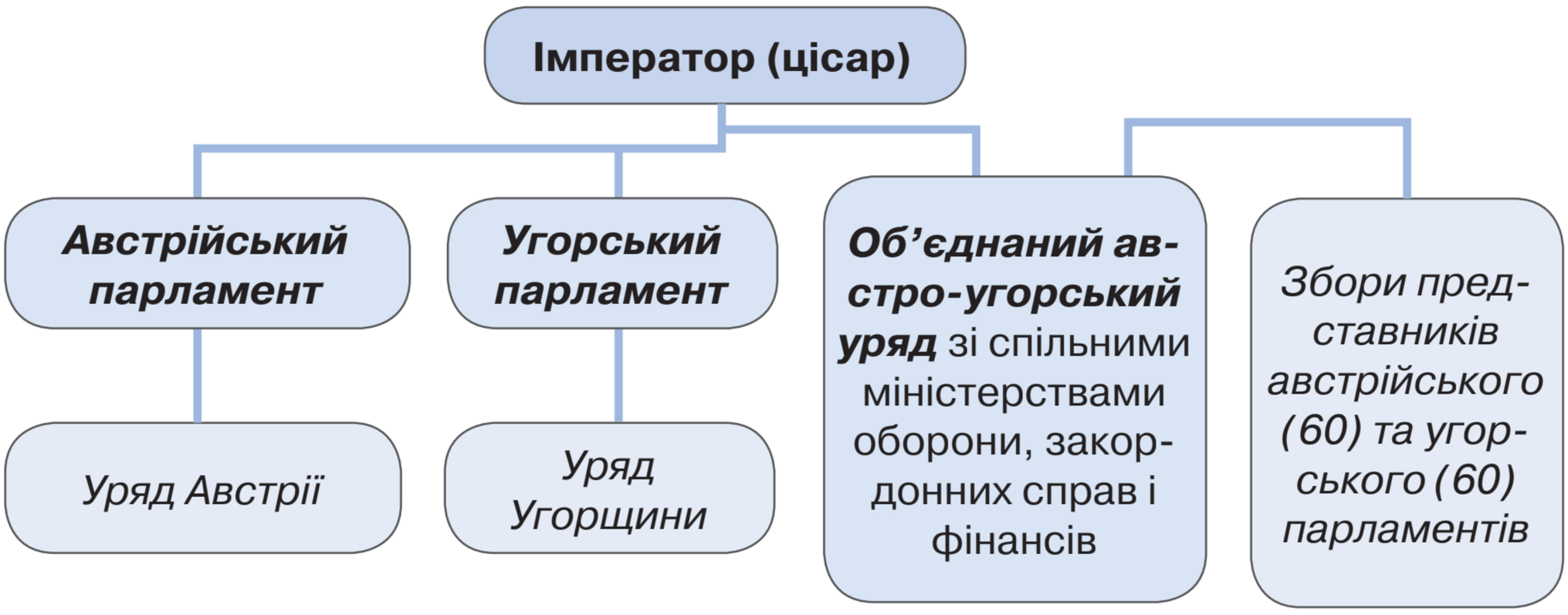

Об'єднавчою постаттю в політичній системі країни був імператор ***Франц-Йосиф I***.

Особистості



Франц-Йосиф I Габсбург (1830–1916) — імператор Австрії та король Угорщини. У 1867 р. підтвердив автономію Галичини; прихильник участі українських політиків в органах влади Австро-Угорщини. Улюбленець армії. Особисто прийняв понад 100 тис. своїх підданих. Невибагливий у побуті. Один з організаторів Троїстого союзу. Володів шістьма мовами. Цурався технічних новинок, зокрема телефонного зв'язку, автомобіля, ліфта тощо.

Франц-Йосиф I контролював збройні сили й зовнішню політику, однак не міг надто втручатися у внутрішні події в обох частинах імперії. Збори представників австрійського й угорського парламентів відбувалися як у Відні, так і в Будапешті. Проте для населення Австрії

та Угорщини були важливішими рішення, які приймали, відповідно, австрійський та угорський уряди, а не загальні збори.

Україна у світі

Вразливим місцем для політичної стабільності монархії був строкатий національний склад. Під тиском багатотисячних мітингів у 1907 р. австрійський уряд розширив виборчі права для українців. Як наслідок, того року депутатами австрійського парламенту стали понад три десятки українців.

Найбільш етнічно строкатою була Буковина, де проживали українці, румуни, німці, євреї, угорці, поляки. Офіційними мовами Буковини були визнані також українська й румунська. Мовою ж імперського правління та вищої освіти залишалася німецька.

На початку XX ст. на Буковині успішно діяло українське місцеве самоврядування. Віддаленість Буковини від центру імперії була суттєвою перевагою: тут, на відміну від інших провінцій імперії, не було зафіксовано проявів міжнаціональної ворожнечі.

Франц-Йосиф I намагався ставитися до всіх народів монархії однаково. Та все ж було дедалі складніше забезпечувати цілісність держави, яку через її багатонаціональний склад називали *клаптиковою*.

- *Проаналізуйте статистичні дані на діаграмі. Охарактеризуйте національний склад Австро-Угорщини. Чи коректно, на вашу думку, намагатися визначити, яка держава є «кращою» — однонаціональна чи багатонаціональна? За яких умов багатонаціональна держава може бути міцною та життєздатною?*

Національний склад Австро-Угорщини (за даними перепису населення, 1910)

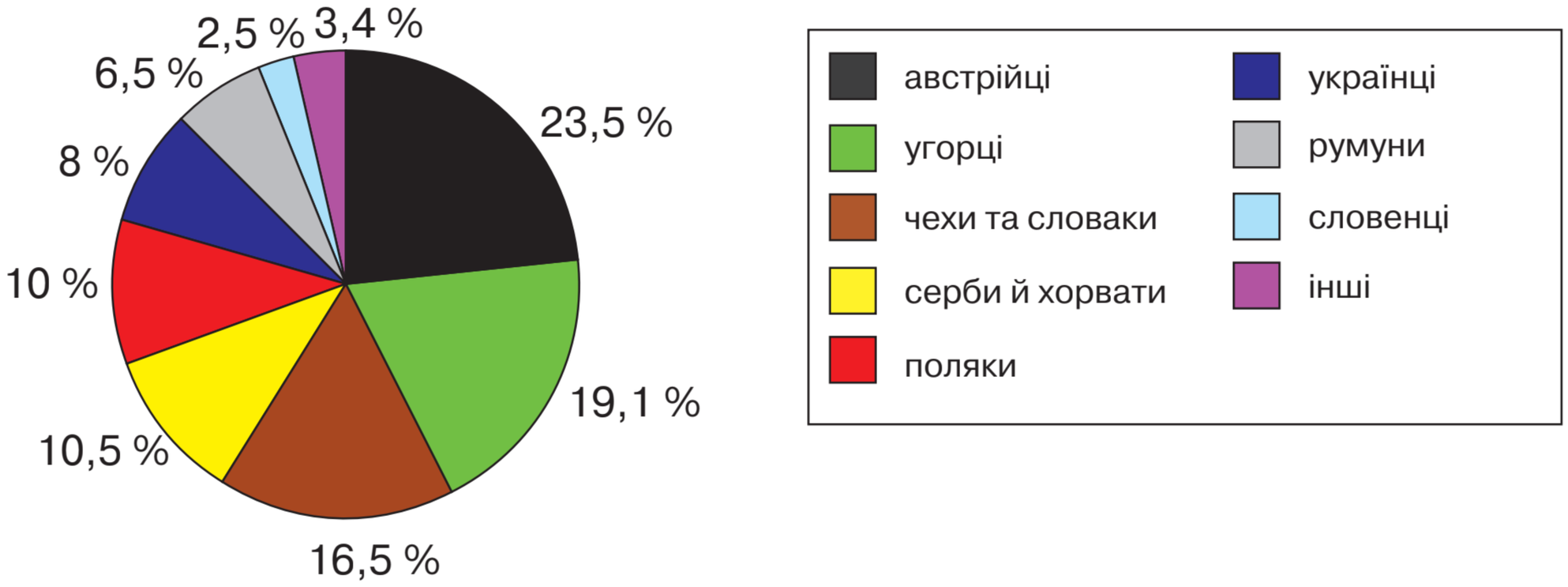

Свідчення

- *Ознайомтеся з висловленням О. Бочковського, а також ще раз перегляньте подану вище діаграму. Що, на вашу думку, мав на увазі дослідник, називаючи Габсбурзьку монархію «лабораторією національних питань»?*

  «Австрія не спромоглася на рішучий крок у своїй національній політиці. Відень традиційно капітулював перед Будапештом. …Австро-Угорщи-

на була перед війною класичною лабораторією національних питань. … Визвольна боротьба австро-угорських народів під час Першої світової війни мусила насамперед побороти політичний забобон, що без повалення Габсбурзької монархії неможливе нове політичне впорядкування Центральної Європи».

Ольгерд Бочковський, український і чеський соціолог (Вступ до націології. Мюнхен : УТГІ, 1991–1992. С. 45)

Піднесення націоналізму в середовищі слов'янських народів став серйозним викликом для Австро-Угорської монархії. Українці, поляки, чехи, словаки, румуни, хорвати та серби дедалі наполегливіше заявляли про свою національну ідентичність і вимагали більшої автономії або навіть незалежності. Спроби уряду задовольнити ці прагнення за допомогою обмежених реформ і поступок часто виявлялися недостатніми, що призводило до зростання невдоволення і розхитувало й без того хистку двоєдину монархію.

4. Соціально-економічний розвиток

За рівнем економічного розвитку монархія з її потужною промисловістю (переважно в Австрії) і розвиненим сільським господарством (Угорщина) посідала важливе місце в Центральній Європі. Проте двоєдиність імперії та напружені відносини в ній між різними народами обмежували її спроможність до стрімкого розвитку.

Із середини XIX ст. в Австро-Угорській монархії, особливо в австрійській частині, відбувалося значне економічне зростання. Однак Угорщина залишалася переважно аграрною країною, хоча й там спостерігалося незначне промислове піднесення.

Промислово найрозвиненішими землями у складі імперії були Австрія та Чехія. Тут було зосереджено основні промислові потужності, зокрема заводи фірми «Шкода». Німецькі фірми й банки вкладали значні кошти в економіку Габсбурзької монархії, отримували високі прибутки завдяки відсутності конкуренції британських і французьких бізнесменів.

- *Використавши статистичні дані діаграми, зробіть загальний висновок про ступінь успішності економічного розвитку Австро-Угорщини впродовж понад трьох десятиліть порівняно з іншими країнами Європи та США.*

Частка Австро-Угорщини у світовому промисловому виробництві

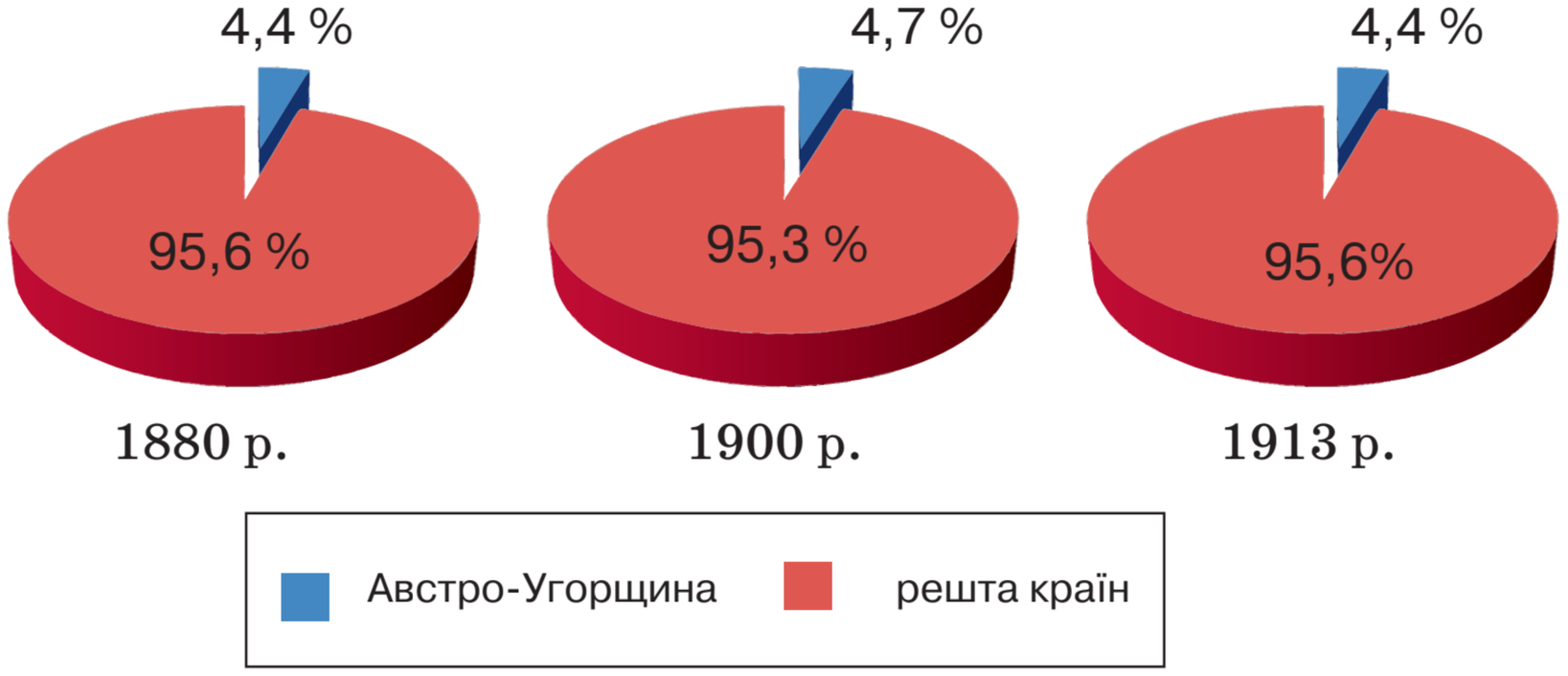

- *Знайдіть у мережі «Інтернет» і перегляньте документальний фільм «Прекрасний Відень у 1906 р.» («The beautiful Vienna in 1906»). Наскільки назва фільму збігається з вашими враженнями від австрійської столиці: архітектури, ширини й ошатності вулиць і проспектів тощо?*
- *Які технічні транспортні новинки ви помітили на вулицях міста?*
- *Яке вбрання у віденців на початку XX ст.?*

Прага, Відень і Будапешт належали до найрозвиненіших європейських міст. У великих містах діяла система очищення води, курсували трамваї, вулиці було викладено бруківкою, їх освітлювали газові й електричні ліхтарі. Проте в селах життя нітрохи не покращувалося: харчування, побут і рівень освіченості людей майже не змінилися.

Свідчення

- *Ознайомтеся з висловленням Й. Томашевича. Як ви вважаєте, такі відносини між селянами й державою, на які звертає увагу дослідник, сприяли розвиткові країни?*

«Фактично поодинокими зв'язками, які селянин підтримував із державою, були його щорічний податок і набір до війська чи на громадські роботи. Держава не стала інститутом, який селяни, тобто переважна маса населення, вважали своїм, вона залишалася для них іноземною, страшною, а часом і ненависною організацією. Гнів, який селяни століттями накопичували проти феодалів, тепер обернувся проти бюрократів та інших представників нового соціально-економічного порядку з міста…»

Йозо Томашевич, історик (Tomasevich J. Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia. Stanford, Calif: Stanford University Press, 1955. P. 144)

Україна у світі

На українських землях у складі Австро-Угорської монархії слабко розвивалися галузі економіки, пов'язані з обробленням металу й машинобудуванням, адже ці території вважали сировинним придатком держави. І в Галичині, і на Закарпатті, і в Північній Буковині родючі землі належали переважно угорським, румунським і польським землевласникам, а українські селяни, маючи невеликі земельні наділи, наймалися на роботу до поміщиків.

Загалом за рівнем економічного розвитку Австро-Угорщина суттєво поступалася провідним країнам Європи та США.

5. Зовнішня політика

У міжнародних справах Австро-Угорщина зосереджувала свої зусилля на збереженні статусу великої європейської держави та розширенні свого впливу на Балканах. Для цього їй доводилося вести складну дипломатичну гру, зважаючи на Німеччину, Велику Британію, Османську імперію та Росію.

Експансіоністські амбіції імперії на Балканах, особливо анексія нею Боснії та Герцеговини (1908), загрозливо загострили відносини із Сербією та іншими балканськими державами, що загалом спричинило Першу світову війну.



Основні події

1867 р. — створення дуалістичної Австро-Угорської монархії.



Запитання та завдання

1. Визначте передумови й причини, що зумовили створення дуалістичної монархії. Які з них, на вашу думку, були головними: політичні, економічні чи соціальні? Поясність свій вибір.

2. Австро-Угорщина утворилася завдяки

А об'єднанню Німеччини й Австрії
Б союзу Австрії та Угорщини
В завоюванню Угорщини Австрією
Г династичному шлюбу

3. Дуалістична форма монархії означала, що

А було два імператори
Б Австрія та Угорщина мали окремі парламенти, але спільного монарха
В імперія була поділена на дві рівнозначні половини
Г імператор правив із двох різних міст

4. У чому, на вашу думку, полягали особливості політичного устрою в Австро-Угорській монархії? *(Використайте схему та діаграму, уміщені на с. 176, 177.)*

5. В Австрії та Угорщини НЕ БУЛО

А спільного монарха
Б спільної зовнішньої політики
В спільної армії
Г спільного законодавства

6. Якими були роль і місце імператора Франца-Йосифа I в дуалістичній монархії? Наскільки важливим складником системи державної влади імперії він був?

7. З якими проблемами зіткнулася Австро-Угорщина через різноманітне населення?

8. Знайдіть Австро-Угорщину на історичній карті Європи. Визначте основні етнічні групи в імперії (українці, поляки, німці, угорці, чехи, румуни, словаки, хорвати, серби, словенці, італійці).

9. Порівняйте дуалістичну монархію з іншими багатонаціональними імперіями XIX — початку XX ст. (наприклад Османською чи Російською імперією). Що було спільного й відмінного в їхніх підходах до управління різними національними групами населення?

10. На які особливості соціально-економічного розвитку Австро-Угорської монархії звертає увагу дослідник Й. Томашевич *(див. с. 179)?*

11. Яким було становище українців і рівень економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської монархії? Наведіть приклади.

12. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 20. Утворення нових незалежних держав на Балканах

Утворення незалежних держав на Балканах наприкінці XIX — на початку XX ст. було складним і багатогранним процесом. Балканський півострів, розташований на перетині інтересів великих європейських держав, протягом століть перебував під владою Османської імперії. У XIX ст. тут розпочався процес національного відродження та визволення від османського панування, що привело до утворення нових незалежних держав.

Національні рухи на Балканах були невід'ємною частиною загальноєвропейського процесу переходу від багатонаціональних імперій до націй-держав. Натхненні ідеями просвітників і прикладами об'єднання Італії та Німеччини, балканські народи прагнули поєднати політичне визволення від Османської імперії з глибокою внутрішньою модернізацією.

Цей зв'язок із рештою Європи виявлявся в тому, що балканські народи також відходили від ототожнення себе насамперед із віросповіданням («православні піддані») на користь національного самоусвідомлення (болгари, серби, греки та ін.). Вони також наслідували західні конституції, законодавство, військову справу. Формування ж літературних мов і мережі національних шкіл стало важливим рушієм творення націй, подібно до того, як це відбувалося в центральній та східній частинах Європи.

1. Занепад Османської імперії як передумова утворення незалежних держав на Балканах

Наприкінці XIX ст. Османська імперія, у недалекому минулому одна з наймогутніших імперій світу, переживала занепад.

Обставини, що свідчили про занепад Османської імперії

Внутрішня нестабільність. Імперія зіткнулася з посиленням внутрішніх заворушень, коли різні етнічні групи прагнули більшої автономії чи незалежності. Серед вірмен, арабів і турків виникли націоналістичні рухи, які кинули виклик згуртованості й авторитету імперії.

Ослаблення армії. Незважаючи на спроби модернізації, армія Османської імперії відставала від європейських армій в озброєнні та навченості офіцерів і солдатів. Це проявилося в серії військових поразок, які ще більше підірвали престиж і могутність імперії.

Економічні труднощі. Османська імперія намагалася не відставати від індустріалізованих європейських держав. Але головні торговельні шляхи вже перемістилися від імперії, а її традиційні галузі промисловості занепали. Імперія також накопичила значні борги, що призвело до фінансової нестабільності та вразливості до іноземного впливу.

Політична корупція. Просякнута хабарництвом система влади імперії була недієвою. Це перешкоджало якісному управлінню та реформам, ще більше сприяло занепаду імперії.

Територіальні втрати. Імперія постійно втрачала території через рухи за незалежність та дії європейських держав. Зменшення території обмежило ресурси й ослабило стратегічне значення імперії.

У XIX ст. Османська імперія була вражена масштабною корупцією. Чиновники на всіх рівнях влади брали хабарі в обмін на послуги, було повсюдним розкрадання державних коштів.

Важливі посади надавали родичам і друзям високопосадовців, незалежно від їхньої кваліфікації. Існувала також система відкупу податків, за якої окремим людям надавали право збирати податки на певній території. Це призводило до значних зловживань і збиткування над населенням.

Загалом правова система була слабкою, і корумпованих чиновників не часто притягували до відповідальності за їхні злочини. Хоч османський уряд і намагався вирішити проблему корупції за допомогою різних реформ, ці зусилля були здебільшого безуспішними й корупція залишалася серйозною проблемою аж до краху імперії на початку XX ст.

Крім внутрішніх проблем, імперія перебувала під впливом зовнішніх викликів. Вона зазнавала тиску звідусіль: британці зміцнювали свої позиції у Східному Середземномор'ї і на Близькому Сході, французи, а потім і італійці заснували колонії в Північній Африці, а росіяни розширювали сферу свого впливу в Чорноморському регіоні й на Кавказі. І лише у відносинах із Габсбурзькою монархією їхня традиційна ворожнеча змінилася на партнерство.

2. Піднесення націоналістичних рухів на Балканському півострові

Істотною загрозою пануванню Османської імперії на Балканах були націоналістичні настрої, що охопили народи, які століттями перебували під османським управлінням. Віднині вони прагнули створити власні національні держави й об'єднатися зі своїми етнічними побратимами, що проживали в сусідніх регіонах.

Ослаблення Османської імперії, її внутрішні кризи й зовнішні поразки, нездатність ефективно керувати та захищати свої балканські провінції сприяли активізації національних рухів на Балканах. Грецька війна за незалежність (1821–1829), жорстока та тривала, надихнула інші балканські народи. Приклад греків засвідчив, що незалежність від Османської імперії — хоч і складна, але досяжна мета.

Націоналізм на Балканах не був монолітним рухом, проте сербів, греків, болгар, румунів та інших об'єднувало спільне бажання звільнитися від іноземного панування та створити самоврядні нації і власні держави.

Чинники, що сприяли піднесенню націоналізму на Балканах

- *Ослаблення Османської імперії.* Її контроль над Балканами послабився, що створило «порожнечу влади» та відчуття можливості розвитку національно-визвольних рухів.
- *Вплив епохи Просвітництва.* Ідеї про важливість прав людини, належність влади народу, а не монархам і неповторність кожної нації забезпечували ідеологічне підґрунтя для балканського націоналізму.

- *Роль інтелігенції та діячів культури.* Літератори, історики й митці відіграли вирішальну роль у формуванні національної свідомості та відродженні історичних традицій націй, що населяли Балканський півострів.
- *Вплив зовнішніх сил.* Європейські держави часто втручалися в балканські справи й підтримували різні націоналістичні угруповання. Це зовнішнє втручання, хоча часто й було зумовлене корисливими мотивами, також сприяло боротьбі за незалежність Балкан.

Піднесення націоналізму супроводжувалося створенням таємних товариств і збройними повстаннями проти османів. Загалом сплеск націоналізму був визначальною передумовою здобуття незалежності народами Балкан.

3. Роль європейських країн в утворенні незалежних держав на Балканах

Провідні держави Європи, такі як Велика Британія, Франція, Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, а також Росія, відігравали значну роль у створенні незалежних держав на Балканах. Їхні інтереси в регіоні часто перетиналися, що призводило до складного переплетення політичних інтриг, дипломатичних ігор і збройних конфліктів.

Балканський півострів

Велика Британія прагнула зберегти рівновагу сил у Європі та захистити свої торговельні шляхи до Індії. Її політика на Балканах була спрямована на стримування як російського, так і австро-угорського впливу.

Франція традиційно підтримувала Росію, тому її інтереси на Балканах часто збігалися з російськими.

Німеччина прагнула зміцнити свої позиції в Європі й на Балканах, тому її політика була спрямована на підтримку Австро-Угорщини та стримування Росії.

Австро-Угорщина прагнула стримати російську експансію на Балканах і розширити власний вплив у регіоні.

Росія прагнула встановити контроль за чорноморськими протоками Босфор і Дарданелли — воротами до Середземного моря і теплих морів і важливим стратегічним і торговельним напрямом.

Італія хотіла розширити свій вплив на Адріатичному узбережжі та на Балканах, тому її інтереси часто перетиналися з австро-угорськими.

Прикладом боротьби держав за вплив на Балканах була російсько-турецька війна 1877–1878 рр. Росія під приводом «захисту православних християн» скористалася ослабленням Османської імперії і напала на неї. У результаті війни було підписано Сан-Стефанський мирний договір (1878), за яким проголосили незалежними Румунію, Сербію і Чорногорію. Передбачалося також створення автономного (але під



Політична карикатура із журналу «Punch». *1912 р.* Великі європейські держави намагаються втримати від вибуху «балканський котел», який самі ж і розпалювали.

контролем Росії) Князівства Болгарія. Проте цей договір викликав невдоволення великих держав, і вони змусили Росію переглянути його умови на Берлінському конгресі 1878 р. На ньому було підтверджено незалежність трьох балканських країн, визначених Сан-Стефанським договором. Було вирішено поділити Болгарію на три частини, а також позбавити Росію контролю над будь-якою з них.

Суперництво між великими державами на Балканах тривало й на початку XX ст., що призвело згодом до Балканських воєн *(розглядатимуться в § 23)*, а потім до Першої світової війни. Балкани залишалися «пороховою діжкою Європи», бо тут пересікалися інтереси іноземних держав і відбувалися збройні конфлікти.



А. фон Вернер. Берлінський конгрес 1878 р. *1881 р.*

4. Проголошення незалежності

Першою незалежною державою на Балканах стала Греція, яка ще в першій третині XIX ст. виборола свободу після тривалої і запеклої національно-визвольної війни. Ця подія стала поштовхом для розгортання національних рухів інших балканських народів.

Скориставшись ослабленням Османської імперії, у 1878 р. незалежність здобули також Румунія, Сербія і Болгарія, а на початку XX ст. — Чорногорія (1910) та Албанія (1912).

Утворення незалежних держав на Балканах стало важливим етапом національного розвитку народів регіону й вплинуло на ситуацію в Європі. Балканські народи отримали можливість самостійно визначати свою долю та ідентичність, розвивати власну культуру. Утворення незалежних держав сприяло усвідомленню народами Балкан спільної історичної долі й культурної спадщини.

Проте, як виявилося, перехід від залежності до власного державотворення — справа непроста й на цьому шляху було багато перешкод і викликів.

Свідчення

«Хоча до 1887 року формування національних держав майже завершилося, багато завдань ще не було вирішено. Не всюди відбулося об'єднання національних територій. Османська імперія продовжувала контролювати більшу частину Балканського півострова. До того ж новоутворені національні держави відразу зіткнулися із численними економічними та соціальними проблемами.

Барбара Єлавіч, американська історикиня (Барбара Єлавіч. Історія Балкан XVIII і XIX століття. Т. 1. Київ : СВЕНАС, 2003. С. 471)

Виклики, що постали перед новоутвореними балканськими державами

- *Залежність від великих держав.* Новоутворені балканські держави, відносно слабкі та невеликі, часто потрапляли під вплив великих європейських держав. Відповідно, це обмежувало їхню незалежність і суверенітет.
- *Складна внутрішня ситуація.* У балканських державах часто відбувалася боротьба за владу між різними політичними угрупованнями. Ця обставина ускладнювала їхню внутрішню політику та заважала поступальному розвиткові.
- *Багатонаціональний склад населення.* У багатьох балканських державах, окрім титульної нації, проживали також представники інших етнічних груп. Це часто ставало причиною міжнаціонального напруження та конфліктів.
- *Територіальні суперечки* між балканськими державами призводили до збройних конфліктів і порушували спокій на півострові. Кожна з новостворених держав прагнула приєднати до себе землі, населені «своїми» людьми.

Основні події

1878 р. — Сан-Стефанський мирний договір.
1878 р. — Берлінський конгрес.

Запитання та завдання

1. Держава, яка переважала на Балканах протягом багатьох століть до початку національно-визвольних рухів, — це

А Австро-Угорська монархія
Б Російська імперія
В Османська імперія
Г Французька імперія

2. Обставини, що свідчили про ослаблення Османської імперії, — це
А часті державні перевороти
Б корупція
В економічний спад
Г територіальні втрати
Д внутрішні заворушення

3. Причини втручання європейських держав у події на Балканському півострові — це
А безкорисливе бажання допомогти народам регіону у звільненні від Османської імперії
Б союзницький обов'язок перед Османською імперією
В обстоювання власних інтересів на півострові
Г бажання потіснити конкурентів
Д намір придушити націоналістичний рух на Балканах

4. Чинники, які відіграли вирішальну роль у піднесенні національно-визвольних рухів на Балканах, — це
А поширення ідей просвітників
Б Французька революція
В ослаблення Османської імперії
Г усі перелічені варіанти

5. Чому, на вашу думку, саме в останній третині XIX ст., а не, наприклад, на 100 років раніше відбулося національне пробудження балканських народів? Хто зробив найбільший внесок у піднесення націоналізму на Балканському півострові?

6. Якими були наслідки Берлінського конгресу 1878 р. для Росії та Болгарії?

7. Країни, які стали незалежними згідно із Сан-Стефанським мирним договором 1878 р., — це
А Албанія, Болгарія, Румунія
Б Сербія, Чорногорія, Хорватія
В Румунія, Сербія, Чорногорія
Г Сербія, Хорватія, Чорногорія, Румунія

Покажіть ці країни на історичній карті атласу.

8. Події, що сприяли утворенню незалежних держав на Балканах, — це
А грецька війна за незалежність (1821–1829)
Б російсько-турецька війна (1877–1878)
В російсько-японська війна (1904–1905)
Г усі перелічені варіанти

9. Країни, які здобули незалежність на Балканах в останній третині XIX — на початку XX ст., — це
А Албанія, Болгарія, Румунія, Сербія, Чорногорія
Б Греція, Болгарія, Румунія, Сербія, Боснія
В Болгарія, Чорногорія, Македонія, Косово, Сербія
Г усі перелічені варіанти

10. На формування кордонів нових держав на Балканах вплинули / вплинув
А етнічний склад населення
Б історичні традиції
В геополітичні інтереси великих держав
Г усі перелічені варіанти

11. Проблеми, які стояли перед новими незалежними державами на Балканах, — це
А економічна відсталість
Б міжнаціональні конфлікти
В вплив великих держав
Г усі перелічені варіанти

12. Утворення незалежних держав на Балканах
- **А** реалізувало право народів на самовизначення
- **Б** загострило відносини між великими державами
- **В** стало однією з причин Першої світової війни
- **Г** усі перелічені варіанти

13. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 21. «Пробудження Азії»

1. Національне піднесення на Азійському континенті

Для періоду «пробудження Азії», як його образно назвали, характерне посилення націоналістичних настроїв на Азійському континенті, переважно колонізованому європейськими державами. Там поволі відбувалася індустріалізація за західним зразком, при цьому азійські нації зберігали свої вікові традиції.

Націоналістичний рух в Азії живився антиколоніальними настроями народів та їхнім прагненням до незалежності. Поширенню цих настроїв сприяло й те, що європейці й американці зазвичай поводилися в Азії брутальніше, ніж у власних країнах.

Навіть в умовах колонізації відбувалося впровадження західних моделей управління, освіти та культури, становлення національних промислових еліт і поширення демократичних ідей. Власне, звільнення від іноземної залежності потребувало освічених людей, тому розвивалися національні системи освіти, чимало молодих людей направляли навчатися за кордон.

2. Доба Мейдзі в Японії (1868–1912)

Ще в XVI ст. в Японії було встановлене військове правління роду Токугава, і відтоді країна провадила політику самоізоляції та залишалася закритою для західних країн. Контакти з європейцями було мінімізовано. Військова знать — самураї — становила привілейований прошарок суспільства та була опорою правителя — *сьогуна*.

У середині XIX ст. до Японії почали прибувати військові кораблі США й інших західних держав, які вимагали відкриття країни для торгівлі. Японія мусила укласти нерівноправний договір із США, а згодом і з іншими країнами.

У 1868 р. націоналістично налаштовані самураї згуртувалися довкола імператора Мейдзі й оголосили про повернення йому всіх владних повноважень. Сьогун спочатку не підкорився, проте за результатами громадянської війни мусив визнати свою поразку.

Імператор Мейдзі (1852–1912) оселився в новій столиці країни — місті Токіо, а політична влада перейшла від сьогунату до невеликого угруповання знатних самураїв.



Х. Госеда. Імператор Мейдзі. *1883 р.*

В історії Японії настала *доба Мейдзі* — освіченого правління, яку ще називають *реставрацією Мейдзі*. У 1889 р. було оприлюднено Конституцію великої Японської імперії, яка встановила *конституційну монархію* та формально покінчила з феодалізмом. Було сформовано парламентський уряд і законодавство західного зразка. Конституція виявилася сумішшю німецької моделі та традиційного японського авторитаризму. Вона формально запроваджувала парламентаризм, але зберігала провідну роль імператора й обмежувала демократичний устрій.

Реформи Мейдзі

- *Конституційна:* установлено конституційну монархію, запроваджено виборний парламент.
- *Демократизація* суспільства: представники будь-якого соціального прошарку тепер могли вільно обирати фах.
- *Освітня*: освіту реформували спочатку за французьким, а потім за німецьким зразком.
- *Територіально-адміністративна*: владу князів скасували, країну поділили на губернії та префектури.
- *Земельна*: запроваджено приватну власність на землю.
- *Фінансова*: запроваджено нову грошову одиницю — єну.
- *Військова*: увели загальну військову повинність, створили нову армію за німецьким зразком і військово-морський флот за британським зразком.

Реформи охопили всю країну. Японія почала швидко наздоганяти Захід в економічній та військовій сферах. Країна не залучала іноземний капітал, однак не відмовлялася від допомоги західних експертів і технічних фахівців.

- *Знайдіть у мережі «Інтернет» і перегляньте документальний фільм «Погляд на Токіо, Японія, 1913–1915» («Views of Tokyo, Japan, 1913–1915»). Порівняйте Токіо з європейськими й американськими містами з відео на с. 133, 139 і 155. Що в них спільного? Чим вони відрізняються?*
- *На які ознаки, що свідчать про модернізацію Японії, ви звернули увагу?*

Японії іноді закидали, що вона лише наслідувала Захід. Однак працьовиті та дисципліновані японці виявили здатність не тільки швидко опановувати нову техніку, а й постійно її вдосконалювати.

Реформи Мейдзі мали позитивні наслідки й для японських жінок. Новий уряд намагався сприяти їхній участі в житті суспільства, розширенню можливостей щодо здобуття освіти та працевлаштування.

Після кількох десятиліть орієнтації на західні країни японський уряд почав дослухатися до консерваторів і націоналістів. Було відновлено та навіть уключено до програм навчальних закладів релігійні положення конфуціанства й синтоїзму, а також культ імператора як утілення живого божества.

Особливу увагу в Японії приділяли важкій промисловості, зокрема металургії, будівництву військових кораблів і залізниць. Країна переозброювалася, і тому зважали на її інтереси в Тихоокеанському регіоні.

Реформи Мейдзі невпізнанно змінили Японію: уряд згуртувався навколо імператора, країна швидко здійснила індустріалізацію, японці відчули соціальні зміни, покращення якості освіти та розширення прав і можливостей.

Зовнішня політика періоду Мейдзі була зорієнтована на захист цілісності й незалежності Японії від панування Заходу, досягнення рівного статусу з провідними державами завдяки скасуванню нав'язаних ними нерівноправних договорів. Країна також почала проводити активну експансіоністську зовнішню політику. Це було зумовлено відсутністю власних родючих земель, ринків збуту, потребою промисловості в сировині та зростанням чисельності населення і стало відповіддю західному імперіалізмові, що ґрунтувалася на вірі Японії у своє призначення і право «нести цивілізацію» іншим народам Азії.

- *Розгляньте ілюстрацію, на якій країни світу зображені як персонажі вистави лялькового театру. Японські фігурки розміщені вгорі, а корейські та китайські ляльки, які схилили голови, унизу. Який зміст, на вашу думку, уклав художник у цей сюжет?*

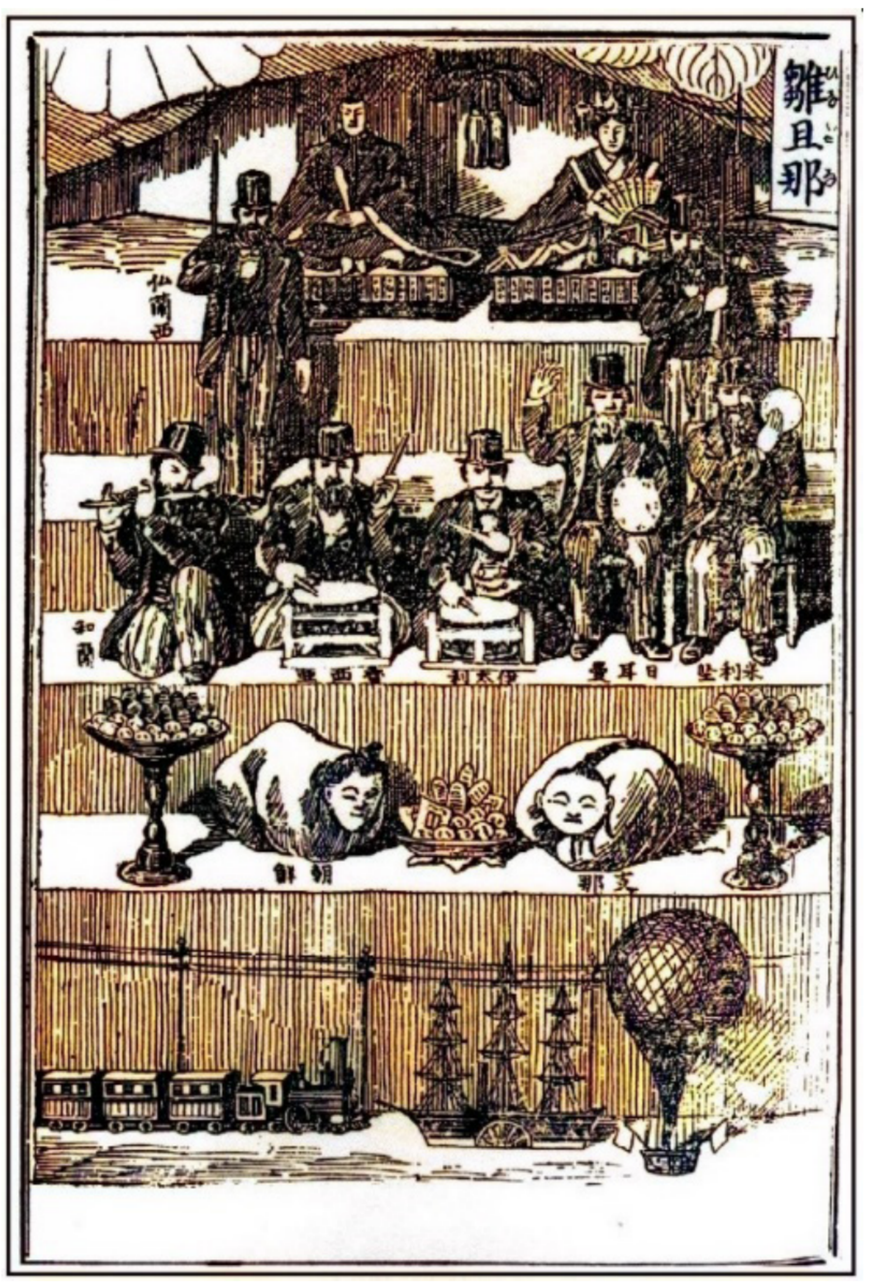

Японський плакат. *1878 р.*

Японія поставила собі за мету підкорити Китай. Для початку в 1876 р. японці спрямували війська до Кореї, яку Китай вважав своїм васалом. Після кількох незначних боїв корейський уряд мусив підписати договір, згідно з яким Японія визнавала незалежність Кореї, однак вона ставала відкритою для японської торгівлі на пільгових умовах.

Це розлютило Китай, і в 1894 р., коли в Кореї спалахнуло антиурядове повстання, він відправив свої війська на підтримку корейського уряду. Японія також спрямувала численне військо в Корею для захисту своїх «зон впливу». Бойові дії японсько-китайської війни поширилися на Маньчжурію та Тайвань і завершилися поразкою Китаю.

Згідно з мирним договором, Японія не тільки зміцнила свій вплив на Корею, а й отримала контроль над островом Тайвань і півостровом Ляодун у Маньчжурії. Щоправда, згодом, після протестів Франції, Німеччини та Росії, їй довелося відмовитися від півострова.

Після японсько-китайської війни Японія вже могла вважати себе імперією. Крім того, перемога допомогла їй розірвати несправедливі

договори із західними країнами й навіть укласти оборонний військовий союз із Великою Британією проти Росії.

Та справжнім «днем народження» Японської імперії вважають її беззаперечну перемогу над Росією у війні 1904–1905 рр. Ця перемога позбавила японців відчуття меншовартості й офіційно поставила країну в один ряд з імперськими державами. Відтепер Японія вважала себе імперією, рівною за статусом європейським імперіям.

Південно-Східна Азія на початку XX ст.
(червоним кольором позначено територію Японії
станом на час закінчення правління Мейдзі)

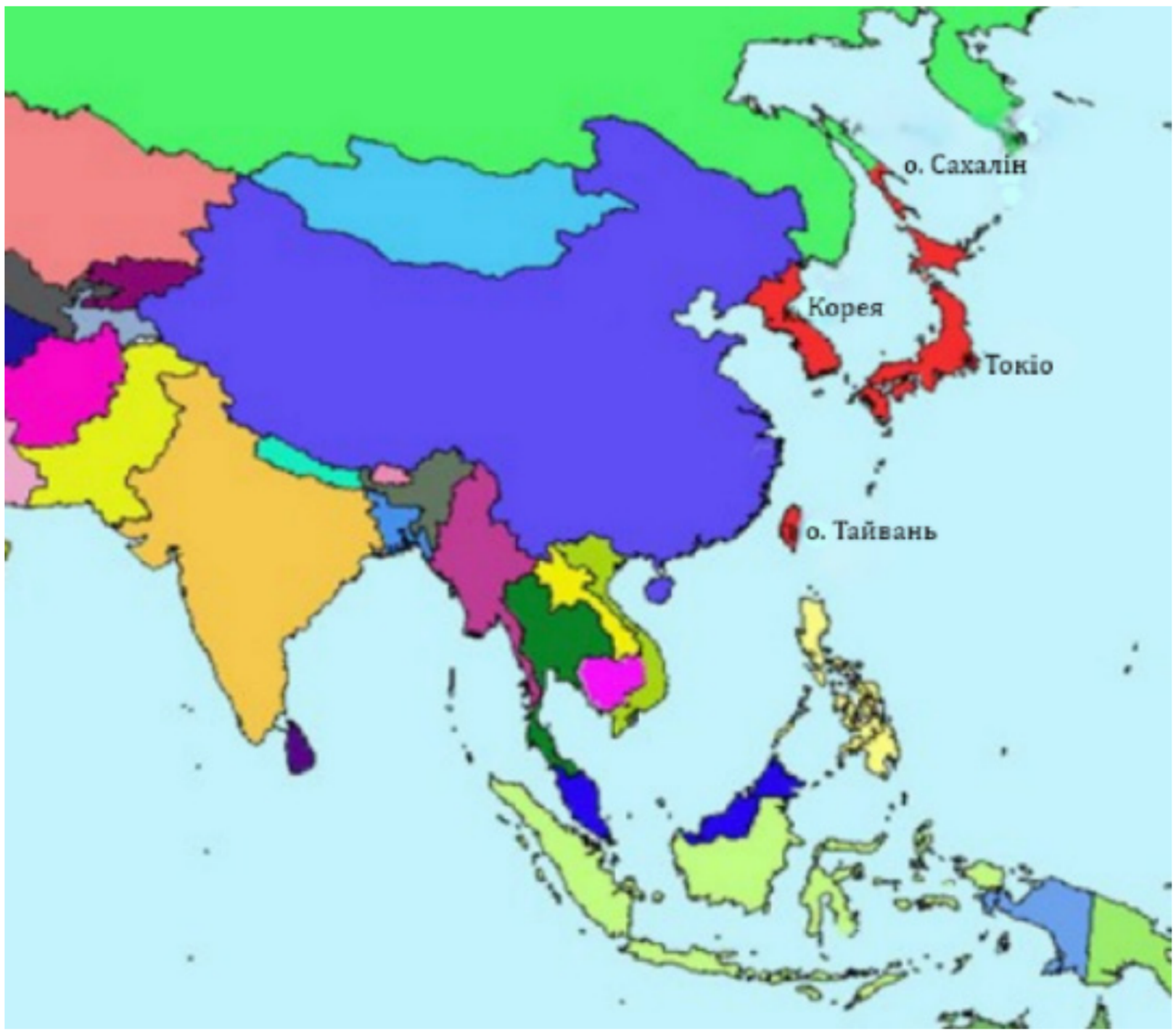

Після смерті в 1912 р. імператора Мейдзі відійшла в минуле доба, названа його іменем. Наступники виявилися менш дієвими, чим і скористалися впливові військові. Дедалі частіше саме вони визначали внутрішню та зовнішню політику країни.

Україна у світі

Контакти між українцями та японцями розпочалися у XVIII ст. в Причорномор'ї та Сибіру. З огляду на складні відносини між Японією і Росією, вони тривалий час зводилися до участі українців у колонізації японських територій — острова Сахалін і Курильських островів, а також до протистояння під час російсько-японської війни 1904–1905 рр.

Водночас українці, які становили більшість населення території Зеленого Клину («Зеленої України») у Приамур'ї (зовнішня Маньчжурія), налагоджували з японцями торговельні й інші зв'язки. Важливе значення для українців та японців мало відкриття в 1889 р. в Одесі консульства Японії.

3. Синьхайська[1] (Учанська) революція в Китаї

У другій половині XIX ст. через швидке зростання чисельності населення та недостатність оброблюваних земель Китай опинився у важкій ситуації. Країну охопили голод, невдоволення населення та повстання проти маньчжурської династії Цін, яка правила країною із XVII ст. Китай був закритий для західного світу, що дратувало європейських підприємців, які прагнули розширити ринок збуту, аби збільшити прибуток.

Китай у другій половині XIX ст.



[1] Від назви 1911 р. за традиційним китайським календарем.

У XIX ст. британські купці почали активно ввозити з Індії до Китаю опіум, що призвело до поширення наркотичної залежності серед населення. Китайська влада намагалася боротися із цим, що спричинило збройний конфлікт із Великою Британією, відомий як *«опіумні війни»*. У результаті цих воєн Китай зазнав поразки й мусив підписати нерівноправні договори, які відкрили країну для іноземної торгівлі та західного впливу.

У середині століття в Китаї спалахнуло велике *Тайпінське повстання*, спрямоване проти династії Цін та іноземців. Тайпіни, які сповідували християнство, створили власну державу та намагалися проводити реформи. Повстання було жорстоко придушене за допомогою західних країн, після чого посилилася залежність Китаю від іноземних держав.

Наприкінці XIX ст. відбулося ще одне велике повстання *іхетуанів* (боксерів), спрямоване проти іноземців і християн (яких було чимало й серед китайців). Повстання також було придушене західними країнами й Росією, що посилило їхній вплив на Китай.

Імператриця Ци Сі, яка з дозволу іноземців повернулася до столиці, виявилася безсилою перед західними державами. Отже, ініціативу взяла у свої руки китайська інтелігенція. У країні виникли таємні націоналістичні організації, такі як «Тунменхой» («Спілка відродження Китаю») на чолі із *Сунь Ятсеном*.

Політична криза в Китаї ще більше загострилася, коли в 1908 р., після смерті імператриці Ци Сі, було проголошено імператором її онука — дворічного *Пу Ї*. Реальну ж владу захопила маньчжурська знать.

У відповідь у **жовтні 1911 р.** в країні спалахнула ***Синьхайська (Учанська) революція***, і вже наприкінці листопада в більшості провінцій імператорську владу було повалено.

Маньчжури, аби врятувати ситуацію, закликали до влади командувача Північної армії генерала *Юань Шікая*, призначивши його прем'єр-міністром і командувачем усієї армії. Наприкінці року до Китаю повернувся з еміграції відомий опозиційний діяч Сунь Ятсен.

1 січня 1912 р. Китай проголосили республікою, а тимчасовим президентом обрали Сунь Ятсена. Наступного місяця імператор Пу Ї зрікся престолу, що символізувало повалення маньчжурської династії Цін. Аби припинити громадянську війну й уникнути іноземної інтервенції, Сунь Ятсен відмовився від посади президента на користь Юань Шікая, який і очолив країну.

Юань Шікай установив у країні військову диктатуру, тому восени прихильники Сунь Ятсена об'єдналися в партію *«Гоміньдан»* («Національна партія»). У 1913 р. вони спробували організувати на півдні Китаю «другу революцію», що виявилася невдалою. Сунь Ятсен мусив емігрувати до Японії.

Придушивши «другу революцію», Юань Шікай став повновладним президентом країни й розпустив парламент. Китай опинився на порозі півстолітнього періоду чергової громадянської війни.

Україна у світі

«Український слід» у Китаї має давню історію і пов'язаний з участю українців у дипломатичних, релігійних і торговельних представництвах. Зокрема, у першій третині XIX ст. імператорським послом у Пекіні був уродженець Чернігівщини Іван Коростовець, у Пекіні працював український лікар Йосип Войцехівський.

Наприкінці століття українці брали участь у будівництві Східнокитайської залізниці в Маньчжурії, тому вздовж залізниці виникали українські поселення. Найбільша кількість українських поселенців осіла в м. Харбіні. У Маньчжурії українці створили культурні осередки й гуртки, на початку XX ст. в Харбіні існувала українська просвітницька організація «Український клуб».

4. Спроби модернізації Османської імперії

Як уже згадувалося в § 20, наприкінці XIX ст. Османська імперія переживала кризу. Султан Абдул-Гамід II, який скасував конституцію, проводив деякі реформи, однак його авторитарне правління викликало невдоволення. Європейські держави, зацікавлені в османських територіях, називали імперію «хворою» і поступово захоплювали її володіння.



Абдул-Гамід II

На початку XX ст. активну опозицію султану становили *молодотурки* — інтелектуали, офіцери й службовці, які прагнули модернізації та демократизації країни. У 1908 р. вони здійснили революцію і змусили султана відновити конституцію та оголосити парламентські вибори.

Молодотурки, здобувши більшість у парламенті, спочатку не поспішали брати владу, але після придушення контрреволюційного заколоту в 1909 р. змінили свою позицію. Абдул-Гаміда II усунули від влади,



Загін молодотурків. *Фото. 1908 р.*



Мегмед V, останній султан Османської імперії (1909–1918)

султаном став Мегмед V, який фактично був конституційним монархом.

Реальна влада опинилася в руках молодотурків, які обійняли основні посади в уряді. Вони продовжили реформи, спрямовані на централізацію влади, індустріалізацію країни, розвиток освіти й послаблення релігійного впливу.

- *Перегляньте відеосюжет про Кемаля Ататюрка, одного з лідерів молодотурків, першого президента Турецької республіки. На які сфери діяльності К. Ататюрка як державного діяча звертають увагу автори фільму?*
- *Чи дотримано, на вашу думку, рівноваги у висвітленні досягнень К. Ататюрка та суперечливих моментів у його діяльності?*

Однак *Молодотурецька революція* не змогла уникнути викликів. Молодотурки зіткнулися з опозицією консервативних сил, а їхня політика не завжди була успішною. Особливо суперечливим було питання національної політики. З одного боку, у розбудові нової турецької держави вони спиралися на турецький етнос і мову, а з іншого — це викликало невдоволення в національних меншин.

Етнічний склад Османської імперії (1914, *млн осіб)*

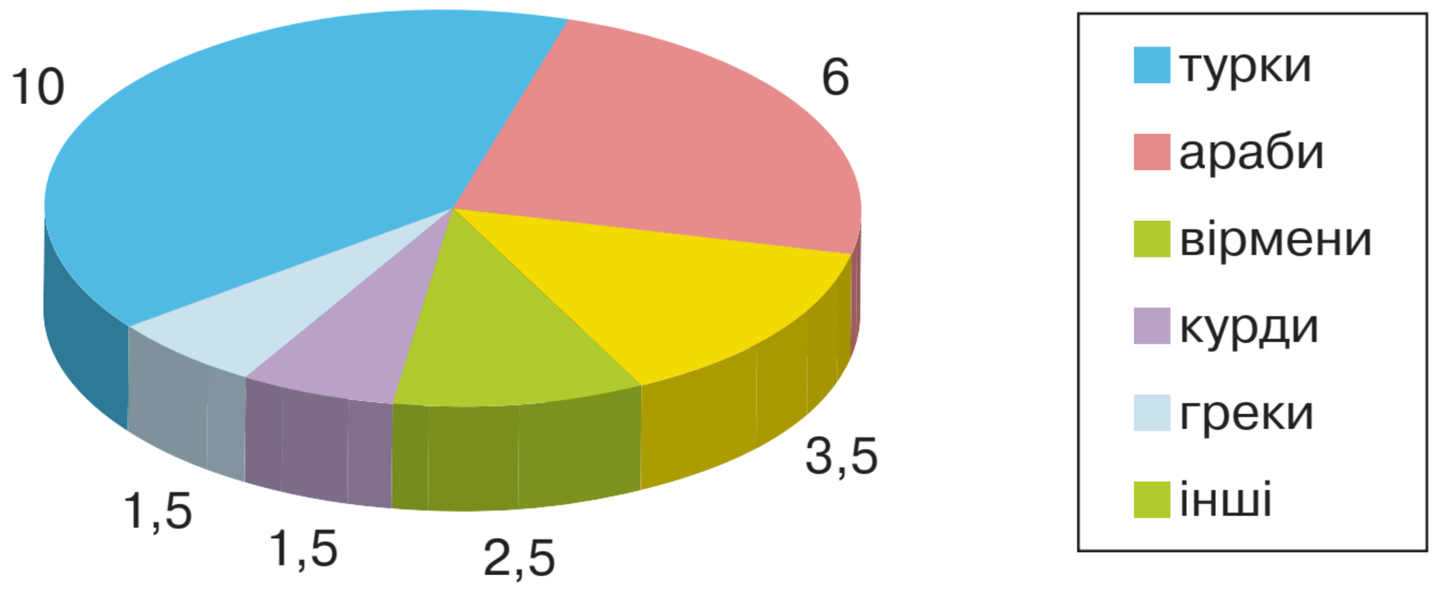



Генерал Енвер-паша

Особливо гостро національне питання постане під час Першої світової війни, коли відбулося масове винищення вірменського населення.

Опинившись у складній ситуації, Османська імперія зазнала серйозних територіальних втрат. Під тиском європейських держав і внаслідок націоналістичних рухів вона позбулася майже всіх своїх європейських володінь (Болгарії, Сербії, Греції, Боснії, Герцеговини, Чорногорії, Албанії; загалом було втрачено 4/5 території та понад 2/3 населення європейських провінцій імперії), а також володінь в Африці.

На тлі невдач у внутрішній і зовнішній політиці молодотурки втратили популярність, а в 1912 р. —

і владу внаслідок державного перевороту. Наступного року стався ще один переворот, у країні було встановлено військову диктатуру генерала Енвера-паші. Ці події стали завершенням Молодотурецької революції.

Україна у світі

Наприкінці XVIII — у XIX ст. відносини між українцями й Османською імперією, які мають багатовікову історію, залишалися тісними та водночас суперечливими. Вони включали як періоди боротьби проти османів на стороні Російської імперії, так і часи, коли українці пліч-о-пліч з Османською імперією протистояли російській експансії.

Зокрема, після знищення російською правителькою Катериною II Запорозької Січі тисячі українських козаків заснували на території сучасної Румунії нову Задунайську Січ. Під час воєн Османської імперії проти Росії (1806–1812, 1828–1829) більшість козаків Задунайської Січі воювала разом з османами проти росіян.

Традиційно активними були зв'язки кримських татар з Османською імперією. Чимало з них брали безпосередню участь у Молодотурецькій революції та інших важливих подіях.

Основні події

1867–1912 рр. — доба (реставрація) Мейдзі в Японії.
1905 р. — перемога Японії у війні з Росією.
1908 р. — Молодотурецька революція в Османській імперії.
1911–1912 рр. — Синьхайська (Учанська) революція в Китаї.

Запитання та завдання

1. Під час реставрації Мейдзі було відновлено
А владу імператора
Б сьогунат
В заборону міжнародної торгівлі
Г демократію

2. Коротко охарактеризуйте основні реформи, здійснені в Японії в період реставрації Мейдзі.

3. Основні впливи, під дією яких відбувалася реставрація Мейдзі, — це
А західні ідеї та японські традиції
Б китайські ідеї та японські традиції
В західні традиції і західна філософія
Г давньояпонська філософія і давньогрецька література

4. Мета реформ доби Мейдзі —
А ізолювати Японію від іноземного впливу
Б налагодити мирне співіснування зі своїми азійськими сусідами
В посилити владу імператора завдяки поверненню Японії до феодального політичного устрою

Г осучаснити економіку країни для гідної конкуренції із західними країнами

Д заохотити європейські держави активізувати торговельні відносини з Китаєм

Е запозичити наукові, технічні й культурні досягнення в Заходу

5. У чому полягали причини японської територіальної експансії та якою була її головна мета?

6. Чому, на вашу думку, перемога над Росією була для Японії настільки важливою?

7. Охарактеризуйте причини й результати Синьхайської (Учанської) революції в Китаї.

8. Використовуючи історичну карту атласу, охарактеризуйте становище Османської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст.

9. Європейські лідери назвали тогочасну Османську імперію «хворою». Як ви вважаєте, чому за країною закріпилася така назва? Якими «хворобами» була уражена Османська імперія?

10. Що означає термін «молодотурки»? Охарактеризуйте причини, перебіг і наслідки Молодотурецької революції 1908 р.

11. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

УЗАГАЛЬНЕННЯ
до розділу ІІІ «Модернізація країн Європи й Америки в останній третині XIX — на початку XX ст.
“Пробудження Азії”»

В останній третині XIX — на початку XX ст. у світовому розвитку виразно проявилися кілька важливих ознак.

- Значно пришвидшився *розвиток матеріального виробництва*, відбулася *технічна революція в транспортній галузі*.

Розвиток залізничного сполучення *(тис. км залізничних колій)*
(за статистичними даними кінця XIX — початку XX ст.)

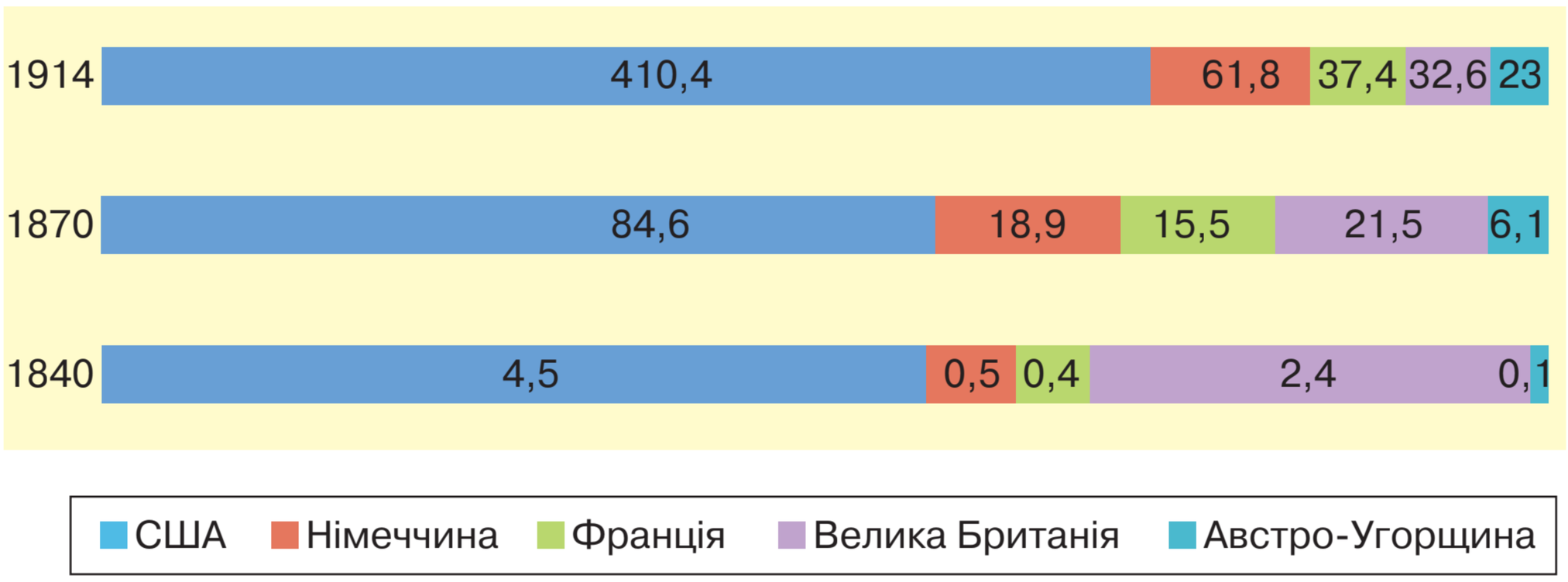

- Потреби промислового розвитку й удосконалення транспорту суттєво позначилися на сільському господарстві, продукція якого стала важливим складником світової торгівлі.

Торгівля сільськогосподарською продукцією у XIX ст.

Продукти	Виробники	Споживачі (готова продукція)
Пшениця	Велика Британія, Російська імперія	Велика Британія (харчові продукти)
Гума	Бразильська Амазонія	Велика Британія (шини, взуття, тканини)
Пальмова олія	Західна Африка, Індонезія	Велика Британія (олія для приготування їжі, мило)
Цукор	Карибські острови, Бразилія	Велика Британія (рафінований цукор)
Велика рогата худоба та свині	США, Ірландія, Аргентина	Велика Британія, США (м'ясо)
Бавовна	США	Велика Британія (текстиль)

- Наприкінці XIX ст. Велика Британія втратила статус «майстерні світу» й поступилася економічною першістю США. Цьому мимоволі посприяла британська політика «відкритих дверей» у Китаї після «опіумних воєн». Рівні для всіх країн правила світової торгівлі, яких домагалася Велика Британія, найбільше виявилися корисними для США, чиї товари були дешевшими та якіснішими.

Питома вага провідних країн у світовому промисловому виробництві (%)

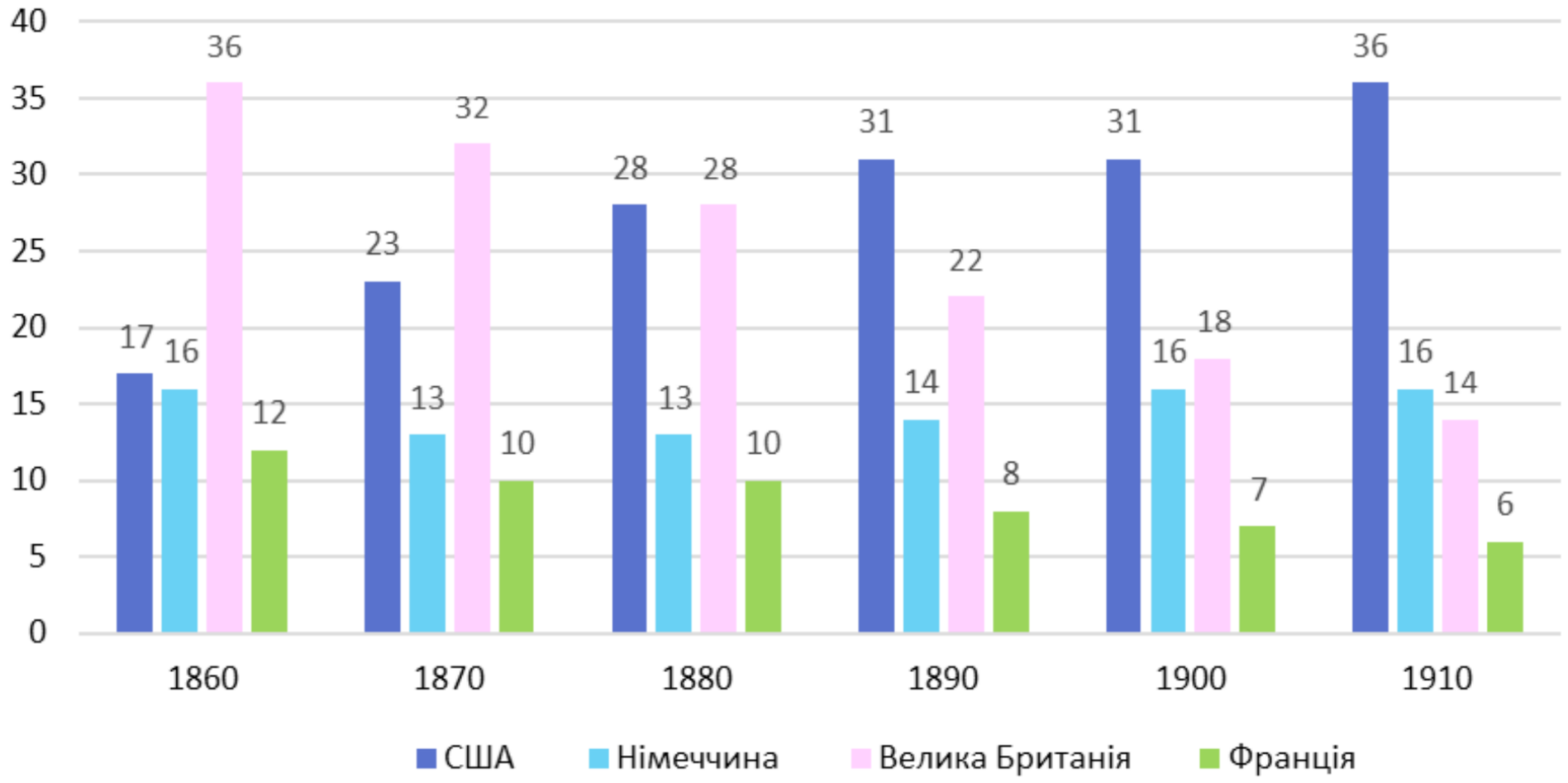

- Для останньої третини XIX ст. характерна поява *монополій*. Вони виникали не тільки в розвинених індустріальних країнах, а й у країнах із середнім рівнем економічного розвитку. У США проти засилля монополій навіть було прийнято спеціальні антитрестові закони (закон Шермана та ін.). Змінилася роль банків — вони стали потужними фінансовими центрами; виникла фінансова олігархія (невелика група найбагатших людей).

• *Зріс рівень кваліфікації робітників*. Поява нових галузей, впровадження у виробництво новітніх на той час технологій потребували підвищення кваліфікації працівників.

• *Індустріальний розвиток змінив соціальну структуру суспільства*, посилив розрив у рівні розвитку економіки й матеріального життя людей у різних країнах, спричинив напруженість у відносинах між державами, створив передумови визрівання міждержавних конфліктів і воєн.

• Посилювалися *імперіалізм* та *експансіонізм*. Німеччина, Італія та Японія на початку століття відверто змагалися за «місце під сонцем». Натомість відстала Росія «перетравлювала» раніше загарбані території.

• Сформувалися та одночасно існували *різні форми державного управління*: конституційна чи парламентська монархія (Велика Британія), президентська республіка (США), парламентська республіка (Франція).

Країна	Монархія		Республіка	Партійна система		
	абсолютна	конституційна		двопартійна	багатопартійна	партії тільки утворювалися
США			•	•		
Велика Британія		•		•		
Німеччина		•			•	
Франція			•		•	
Росія	•					•
Австро-Угорщина		•				•

• Війни XIX ст. призвели до появи великої кількості людей з інвалідністю, які не були пасивними жертвами, а ставали активними учасниками громадського життя та ініціаторами соціальних реформ.

• Масові втрати та страждання поранених під час воєн XIX ст. сприяли формуванню ідей гуманітарної допомоги й організованого волонтерства. У 1863 р. було засновано Міжнародний комітет Червоного Хреста. Він був першою міжнародною організацією, що надавала нейтральну допомогу пораненим незалежно від того, на чиєму боці вони воювали. Це стало важливим кроком для формування більш людяного суспільства.

• У другій половині XIX ст. в Європі тривав процес *оформлення національних держав*, зокрема на Балканах. Він був важливим етапом утілення права націй на самовизначення і створення власних держав, а також на формування нової політичної карти Європи.

• *Україна*, незважаючи на перебування території країни у складі Російської імперії та Австро-Угорської монархії, як і більшість тогочасних європейських країн, торувала шлях до індустріального суспільства. Наприкінці XIX ст. темпи промислового будівництва на українських землях були одними з найвищих у Європі, сформувалися

потужні промислові райони: центром вугільної промисловості став Донецький басейн, залізорудної — Кривий Ріг, марганцевої — Нікопольський басейн, металургійної — Донеччина й Придніпров'я, цукрової — правобережна і частково лівобережна частини України.

• Українці поступово усвідомлювали свою національну належність і прагнули до об'єднання в кордонах незалежної Української держави.

• Наприкінці XIX ст. зміцнилася система *світового господарства*. Індустріалізація проникла в усі сфери життя суспільства, вона розв'язала й водночас породила чимало проблем.

• Формувалися засади *громадянського суспільства*. У Великій Британії та США це відбувалося завдяки поступовому розвитку, натомість у Франції — через революційні потрясіння.

• Починаючи з другої половини XIX ст., в Османській імперії, Японії та Китаї спостерігався болісний перехід до індустріальних, ринкових способів господарювання, що зумовило «*пробудження Азії*».

• Завдяки рішучим реформам в останній чверті XIX ст. (реформи Мейдзі) у *Японії* було створено економічну модель, що поєднала західні ринкові підходи до економіки з японськими національними традиціями.

• Синьхайська (Учанська) революція 1911 р. розпочала період перетворень у *Китаї*.

• В *Османській імперії* внаслідок революції 1908–1909 рр. було відновлено парламент і конституцію, розпочалися реформи з метою індустріалізації та демократизації країни. Водночас від імперії відокремилися народи її балканських провінцій; міною сповільненої дії виявилося питання відносин між націями, які населяли країну.

Загалом розвиток світу на межі XIX–XX ст. мав чимало загальних для країн і народів ознак, хоча й забарвлених національним колоритом.

Запитання та завдання

Підготуйте проєкт на одну з тем *(на вибір):*

- «Еволюція європейського соціалістичного руху: від радикальних до поміркованих форм і загальної парламентської діяльності»;
- «Британське володарювання в Індії»;
- «Народи Африки під владою європейських колонізаторів».



РОЗДІЛ IV



МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

§ 22. Міжнародні відносини наприкінці XIX ст.

1. Геополітична ситуація у світі

Кінець XIX ст. ознаменував драматичну зміну ***геополітичної*** ситуації у світі. Через досягнення індустріальної революції, посилення націоналізму та невситимий голод до ресурсів і панування великі європейські держави вступили в жорстку конкурентну боротьбу.

- *По-перше*, імперіалізм уже досяг на той час зеніту. Конкуренція між державами за колонії і ринки посилювала напруженість між ними.
- *По-друге*, Європа й Азія були оповиті націоналізмом. Піднесення національного самоусвідомлення, часто разом із вимогами повернути території, які нації вважали «історично їхніми», створило атмосферу підозрілості та суперництва.
- *По-третє*, індустріалізація змінила способи ведення війни й загалом міжнародні відносини. Країни намагалися випередити одна одну у військовій готовності.
- *По-четверте*, з'явилися геополітичні теорії, які намагалися пояснити й виправдати таку поведінку держав.

Як наслідок, у Європі запанувала гнітюча атмосфера, коли досягнення національних інтересів за рахунок інших держав або їм на шкоду сприймали як належне.

Словник

Геополі́тика — політика держави (насамперед міжнародна) у географічному просторі (регіон, континент чи весь світ).

2. Утворення військово-політичних блоків (Троїстий союз та Антанта)

Взаємні претензії європейських держав зумовили утворення супротивних ***військово-політичних союзів (блоків)*** — Троїстого союзу й Антанти.

До ***Троїстого союзу*** ввійшли, підписавши відповідний договір, Німеччина й Австро-Угорщина (1879), а також Італія (1882, розірвала договір у 1915). Лідером у цьому «трикутнику» була Німеччина.

Власне, створенням союзу трьох держав *Німеччина* прагнула ізолювати Францію та зберегти незмінною ситуацію в Європі. *Австро-Угорщина* шукала захисту від російського експансіонізму на Балканах. *Італія* намагалася зміцнити свій міжнародний статус, розраховуючи на підтримку союзників у своїй колоніальній політиці.

На відміну від Троїстого союзу створення ***Антанти*** було оформлено не спільним договором, а серією угод між Францією, Росією та Великою Британією.

- У **1891** р., на противагу Троїстому союзу, було офіційно оформлено *франко-російський союз*.
- У **1904** р. між *Францією* та *Великою Британією* було підписано Договір про сердечну згоду (фр. *Entente cordiale*), який урегулював колоніальні суперечності між ними та проклав шлях до тіснішої співпраці. Ця угода й дала назву блоку.
- У **1907** р. було підписано *британсько-російську конвенцію* про врегулювання суперечностей між країнами щодо Персії (нині Іран), Афганістану та Тибету.

Антанта значною мірою була відповіддю на зростання могутності й наступальності Німеччини. *Франція* шукала союзників проти потенційної німецької агресії, *Велика Британія* переймалася нарощуванням військово-морських сил Німеччини, що загрожувало британським імперським інтересам, а *Росія* прагнула захистити свої західні кордони та розширити експансію на Балканах.

Утворення Троїстого союзу

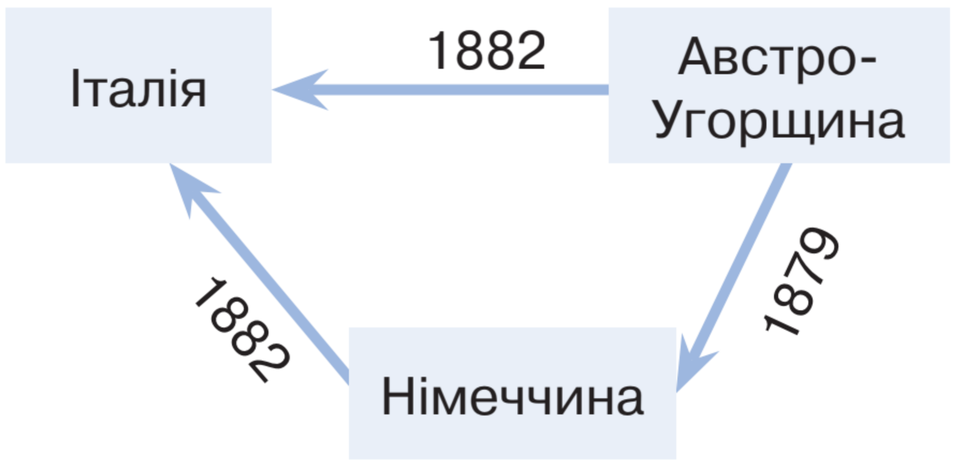

Утворення Антанти

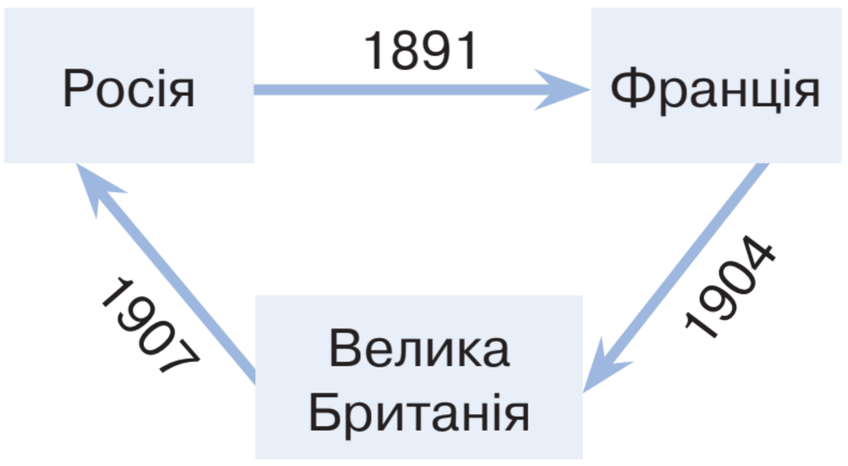

Словник

Військо́во-політи́чний сою́з (блок) — своєрідна організація у складі кількох держав, створена з метою об'єднання зусиль для вирішення політичних, економічних і військових завдань.

- *Розгляньте зображення. Як вони, на вашу думку, ілюструють франко-британське зближення? Чому на німецькому малюнку Британія та Франція повернулися до німецького імператора спиною і пішли геть? Як ви вважаєте, на що натякає кінчик піхов кавалерійської шаблі, що стирчить із-під німецької військової шинелі?*



Британський плакат до четвертої річниці підписання «Сердечної згоди». *1908 р.*



«Сердечна згода» з погляду Німеччини. Карикатура із журналу «Punch». *1804 р.*

Після утворення Троїстого союзу й Антанти Європою пролягла невидима лінія розмежування між найбільшими європейськими державами. Хоча створення союзів, альянсів і блоків між державами не було чимось новим, однак міжнародна ситуація, коли виникли Троїстий союз та Антанта, зробила ці дві події особливими й потенційно небезпечнішими за попередні союзи.

Троїстий союз та Антанта були не тільки потужнішими за попередні союзи, а й більш войовничими. Крім того, обидва військово-політичні блоки розпочали гонитву, хто виробить більше зброї. Це, своєю чергою, посилювало напруженість і страх у Європі, а також імовірність війни між двома блоками.

3. Початок боротьби за переділ колоніального світу

До середини XIX ст. колоніальний світ охоплював Південну й частину Північної Америки (Канада), а також Бразилію, що належала Португалії. Із часом Іспанія та Португалія перетворилися на другорядні колоніальні держави, а їхнє місце зайняли могутніші європейські країни, насамперед Велика Британія. У XIX ст. британці захопили величезні території в Азії та Африці, їм належали Нова Зеландія, Австралія і Канада.

Володіння колоніями в ті часи було, з одного боку, престижним, а з іншого — ***метрополії*** мали з них великий зиск, адже колонії були ви-

Словник

Метропо́лія (від давньогрецьк. metropolis — *місто-мати)* — зазвичай велика держава, яка має колонії та здійснює над ними політичне, економічне й культурне панування.

гідним ринком сировини та збуту товарів, територією для створення військових баз. Колонії також приймали тисячі емігрантів із Європи.

- *Проаналізуйте подані діаграми та зробіть висновок про те, які континенти були найбільш привабливими для колонізації.*

Території, що належали європейським країнам і США на правах колоніальних володінь (1900)

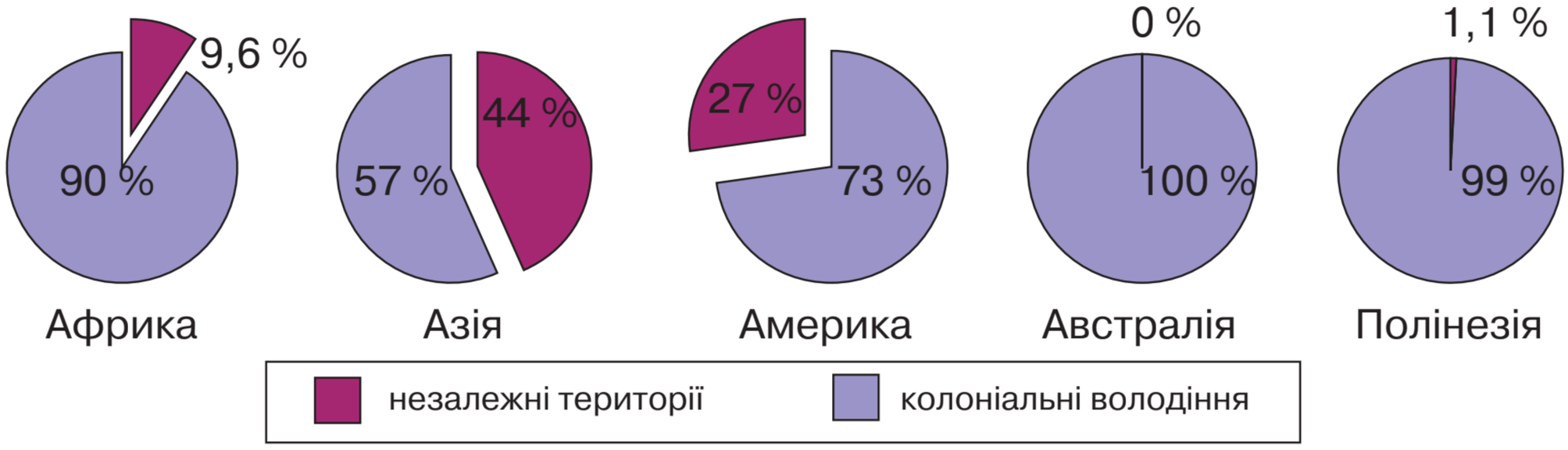

До початку Першої світової війни (1914) колонії становили понад 2/3 площі планети, а їхнє населення — понад половину жителів Землі.

Площа та населення колоніальних володінь найбільших європейських держав наприкінці XIX — на початку XX ст.

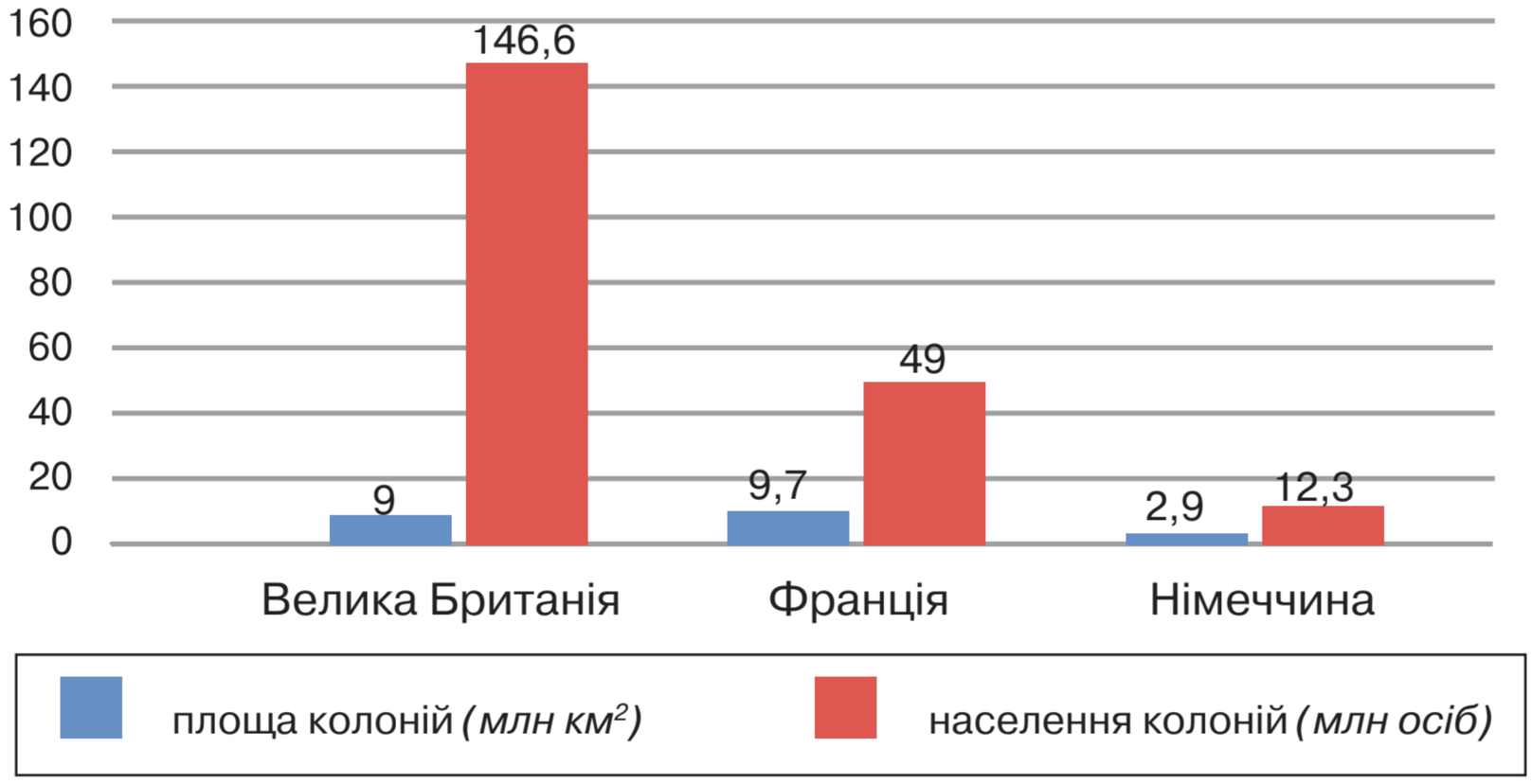

Україна у світі

Проникнення європейців на інші континенти супроводжував масовий потік релігійних місіонерів для навернення місцевого населення у християнство. Також здійснювали наукові експедиції з вивчення укладу життя та культури місцевих народів. Дослідження сприяли культурному обміну між народами та їхньому зближенню. Одним із видатних дослідників того часу був нащадок українських козаків із Чернігівщини *Микола Миклухо-Маклай*, який уславився дослідженнями корінного населення Південно-Східної Азії, островів Тихого океану, Австралії та Океанії.

Зокрема, він здійснив експедиції до берегів Червоного моря, першим із європейців кілька років провів у Новій Гвінеї, ознайомлюючись із культурою

та звичаями папуасів. Він став першим європейцем, який так довго жив серед тубільців, вивчаючи їхнє життя зсередини.

Окрім наукових пошуків, М. Миклухо-Маклай, який вважав усіх людей рівними, незалежно від раси й національності, активно захищав корінне населення, виступав проти колоніального гноблення.



Поштова марка, присвячена М. Миклухо-Маклаю. *1996 р.*

В останній третині XIX ст. європейських колонізаторів особливо цікавила Африка. Задовго до британців тут з'явилися португальці. Хоча в західній частині континенту й існували держави, проте вони не мали шансів перемогти краще озброєні європейські загони.

Португалія сподівалася розширити свої володіння на півдні Африки, проте втіленню цих планів у життя завадила *Велика Британія*. На півдні Африки британці володіли Капською областю, а на заході вони здавна вели вигідну торгівлю.

Переважно завдяки Африці стрімко розширилася *Французька колоніальна імперія*: розпочалося завоювання Алжиру, французьким протекторатом став Туніс. На початку XX ст. територія африканських колоній Франції була у двадцять разів більшою за територію самої Франції.



Дж. Тіссо. Карикатура на Леопольда II Бельгійського. *1869 р.*

Коли в боротьбу за колонії в Африці включилася *Італія,* багато земель уже було поділено між сильнішими європейськими країнами. Отже, Італія мусила обмежитися територією довкола Аденської затоки, відомою як Еритрея, та Італійським Сомалі. Спроба італійців підкорити Абіссинію (Ефіопію) закінчилася їхньою нищівною поразкою.

Часто гору брала звичайна жадібність. Зокрема, незалежна держава Конго, віддана під контроль *Бельгії*, була багата на каучук і слонову кістку. Бельгійський король Леопольд II, якого за звірства бельгійців прозвали «м'ясником Конго», вирішив одноосібно привласнити всі ці багатства й щороку клав до власної кишені величезні суми грошей.

Місцеві жителі сплачували високі податки, їх примушували працювати про-

відниками в непрохідних хащах, вирубувати ліс і добувати каучук. Чутки про жорстокість бельгійців у Конго набули розголосу й спричинили гучний міжнародний скандал.

Та поки європейські лідери обговорювали ситуацію, винищення бельгійцями місцевого населення тривало. За півтора десятиліття мільйони аборигенів померли від хвороб, катувань чи були розстріляні. Леопольд II відбувся тим, що продав право на управління Конго парламенту своєї країни.

Для узгодження планів щодо Африки та визначення там сфер впливу німецький канцлер О. фон Бісмарк ініціював *Берлінську конференцію* (1884–1885), яка визначила правила «боротьби за Африку» між європейськими державами.

Основні рішення конференції

- *Принцип «ефективної окупації»*: будь-яка претензія на африканську територію має бути підкріплена фактичним контролем та органами управління. Це замінило старе правило, коли просте встановлення прапора європейської держави означало, що територія належить цій державі.
- *Вільне судноплавство*: річки Нігер і Конго було оголошено відкритими для торгівлі для всіх країн.
- *Ліквідація работоргівлі:* держави, які підписали конвенцію, погодилися припинити работоргівлю (потім рішення майже не виконували).
- *Сфери впливу*: європейські держави визначили зони своїх інтересів в Африці.

Конференція пришвидшила колонізацію Африки, що мало руйнівні наслідки для її населення та його самовизначення. Карти, якими користувалися на конференції, виявилися неточними, оскільки часто йшлося про не позначену на карті країну. Африканські держави донині мають кордони, накреслені в Берліні за хибними картами.

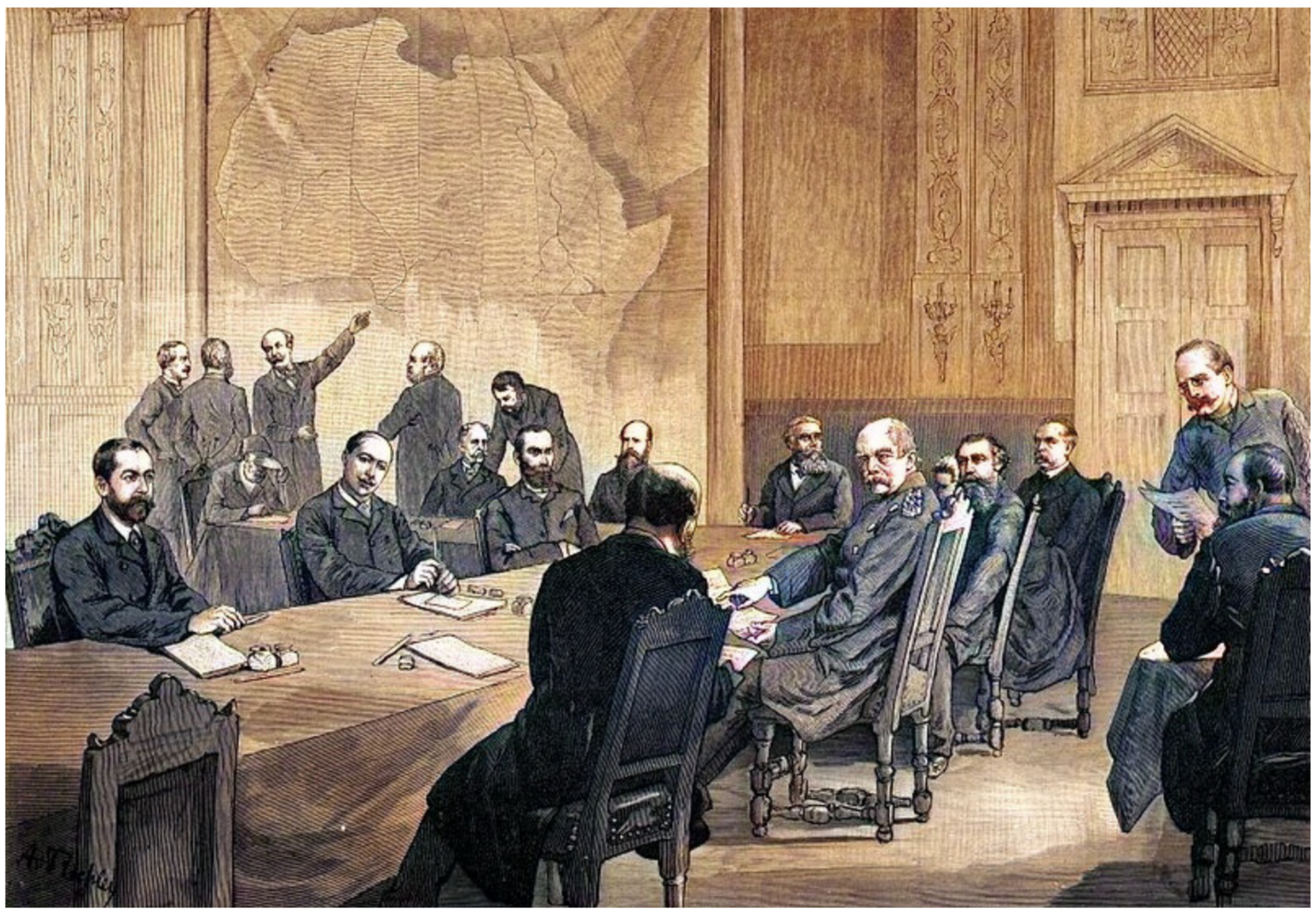

Невідомий художник. Учасники Берлінської конференції за поділом Африки. *1885 р.*

Африка — яскравий приклад швидкого підкорення цілого континенту. Європейські країни поділили її, провівши кордони по прямій лінії через африканські суспільства, які існували там здавна. Інтересами місцевих народів при цьому нехтували, колоніальна експансія здійснювалася під вигаданим приводом необхідності «цивілізувати варварські народи». Загалом до середини першого десятиліття XX ст. майже весь Африканський континент було поділено між європейськими державами.

З другої половини XIX ст. колоніалізм став важливим складником політики провідних держав, і вони зробили рішучу спробу територіального перерозподілу світу. Упродовж останньої третини століття *Британська імперія* наполовину розширила свою територію, а кількість підданих королеви Вікторії збільшилася на третину. Велика Британія, яка не брала участі у війнах у Європі, міцно утримувала першість у колонізації інших народів.

Серйозним конкурентом британців із часом стала *Німеччина*, яку кайзер Вільгельм II активно утверджував на Сході та в Африці. Однак на початок XX ст. Німецька колоніальна імперія все ще була набагато меншою за Британську та *Французьку*.

- *Проаналізуйте діаграму. Які європейські країни на початку XX ст. мали найбільші колоніальні володіння на Африканському континенті? Поясніть чому.*

Колоніальні володіння європейських держав в Африці (1914)

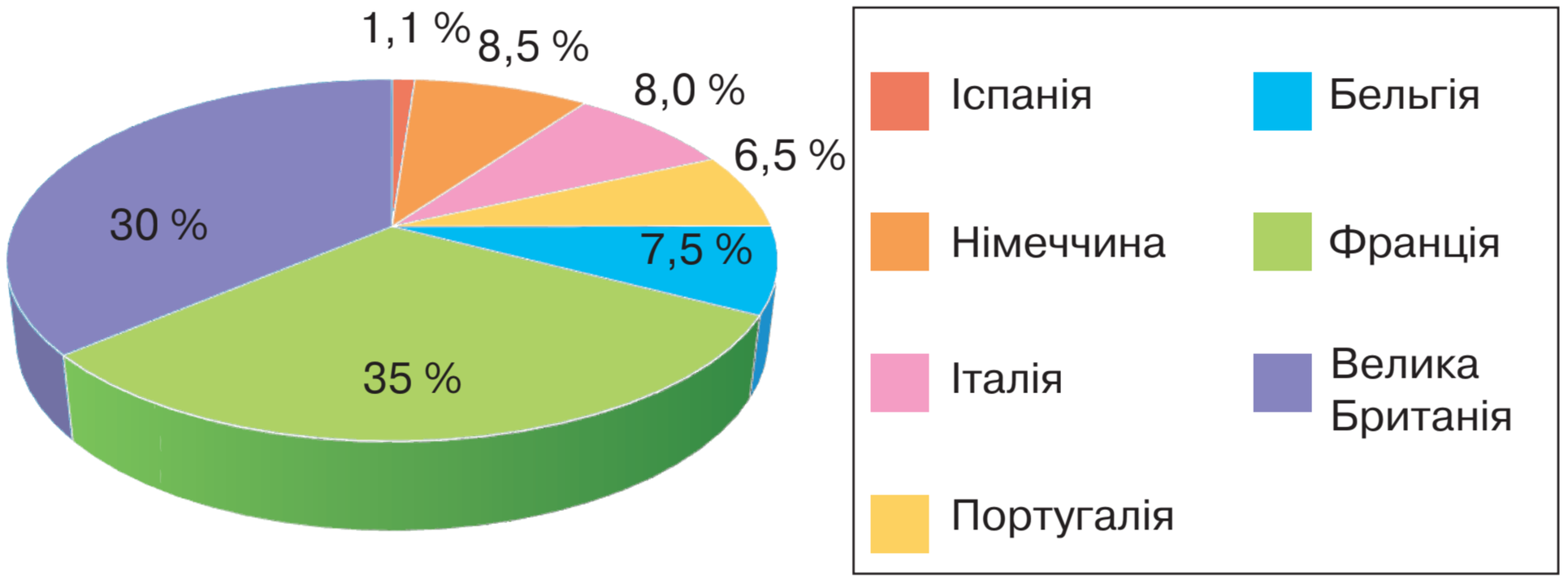

Отже, ***колоніальна система стала світовим явищем***, а роль колоній як ринку сировини, дешевої робочої сили, збуту товарів стрімко зростала. Заручниками цього стали народи колоній, які своєю працею і ресурсами територій створювали багатства колоніальним імперіям.

Основні події

1882 р. — оформлення Троїстого союзу.
1884–1885 рр. — Берлінська конференція.
1891–1907 рр. — утворення Антанти.

Запитання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «геополітика», «військово-політичний союз».

2. Основні причини утворення Троїстого союзу й Антанти — це

А боротьба за колонії, мілітаризація, прагнення до переділу сфер впливу

Б економічне співробітництво, культурний обмін, розвиток науки

В прагнення до миру, установлення міжнародного права

Г боротьба з тероризмом

3. Складіть порівняльну таблицю, у якій зазначте країни — учасниці Троїстого союзу й Антанти, роки їхнього входження в блок, а також мету й інтереси.

4. Знайдіть в інтернеті дві політичні карикатури початку XX ст., що зображують Троїстий союз та Антанту. Проаналізуйте їх. Зверніть увагу на те, як, залежно від країни створення, зображено ці блоки, які символи й образи використано та яке ставлення до них авторів.

5. Уявіть себе учасником / учасницею міжнародної конференції початку XX ст., на якій ви представлятимете інтереси однієї з країн Троїстого союзу чи Антанти. Підготуйте коротку промову з обґрунтуванням позиції «своєї» країни та її бачення міжнародної ситуації.

6. Країна, яка НЕ ВХОДИЛА до Троїстого союзу, — це

А Німеччина

Б Австро-Угорщина

В Османська імперія

Г Італія

7. До складу Антанти НЕ ВХОДИЛА

А Велика Британія

Б Франція

В Росія

Г Іспанія

8. Утворення військово-політичних блоків

А сприяло зміцненню миру та стабільності в Європі

Б призвело до посилення напруженості й збільшення виробництва озброєнь

В сприяло розвитку міжнародного співробітництва та вирішенню конфліктів мирним шляхом

9. Чому провідні країни світу вели боротьбу за володіння колоніями? Який континент був центром цієї боротьби?

10. Головним результатом Берлінської конференції було

А офіційне визнання незалежності Африки

Б започаткування «боротьби за Африку»

В створення єдиної африканської держави

Г завершення європейського колоніалізму

11. Виберіть із наведених тверджень неправдиві.

А У Берлінській конференції взяли участь представники всіх великих африканських держав.

Б Берлінська конференція мала запобігти конфлікту між європейськими державами через африканські території.

В «Боротьба за Африку» стала безпосереднім результатом Берлінської конференції.

Г Берлінська конференція започаткувала тривалий період миру та процвітання в Африці.

Д Рішення Берлінської конференції були здебільшого проігноровані європейськими державами.

12. Принцип «ефективної окупації» означав, що європейські держави мали

А встановити свої прапори на територіях, які їм сподобалися

Б встановити фактичний контроль та управління над заявленими землями

В отримати згоду населення Африки

Г поділити порівну території

13. Які докази ви можете навести на підтвердження чи заперечення думки, що до початку XX ст. провідні колоніальні держави завершили територіальний поділ світу? Скористайтеся історичною картою атласу.

14. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 23. Міжнародні кризи та збройні конфлікти наприкінці XIX – на початку XX ст.

1. Іспансько-американська війна

Наприкінці XIX — на початку XX ст. міжнародна ситуація у світі загострилася. Провісниками великих збройних конфліктів стали дві англо-бурські війни в 1880–1902 рр. *(див. § 16, с. 150–151)* та ***іспансько-американська війна*** **1898 р.**

На Кубі Іспанія встановила жорстке колоніальне правління. Скориставшись повстанням проти іспанців, американський уряд відправив до берегів Куби військовий корабель. На початку 1898 р. він затонув, і США звинуватили в диверсії Іспанію. (Однак сучасні дослідники схиляються до думки про внутрішній вибух, а не іспанську диверсію.) У Сполучених Штатах від уряду вимагали жорсткої відповіді. Урешті-решт, у квітні 1898 р. Іспанія і США оголосили одна одній війну.

Бойові дії велися як на Карибах, так і на колоніально залежних від Іспанії Філіппінах. Американський військовий флот знищив усі іспанські кораблі, й американці захопили столицю Філіппін. Також військові кораблі США атакували іспанців на Кубі й потопили їхній військово-морський флот.

У середині липня Іспанія капітулювала, і наприкінці 1898 р. в Парижі США підписали з нею мирний договір. Відповідно до угоди, Іспанія відмовилася від прав на Кубу, яка відтоді перейшла під опіку США,

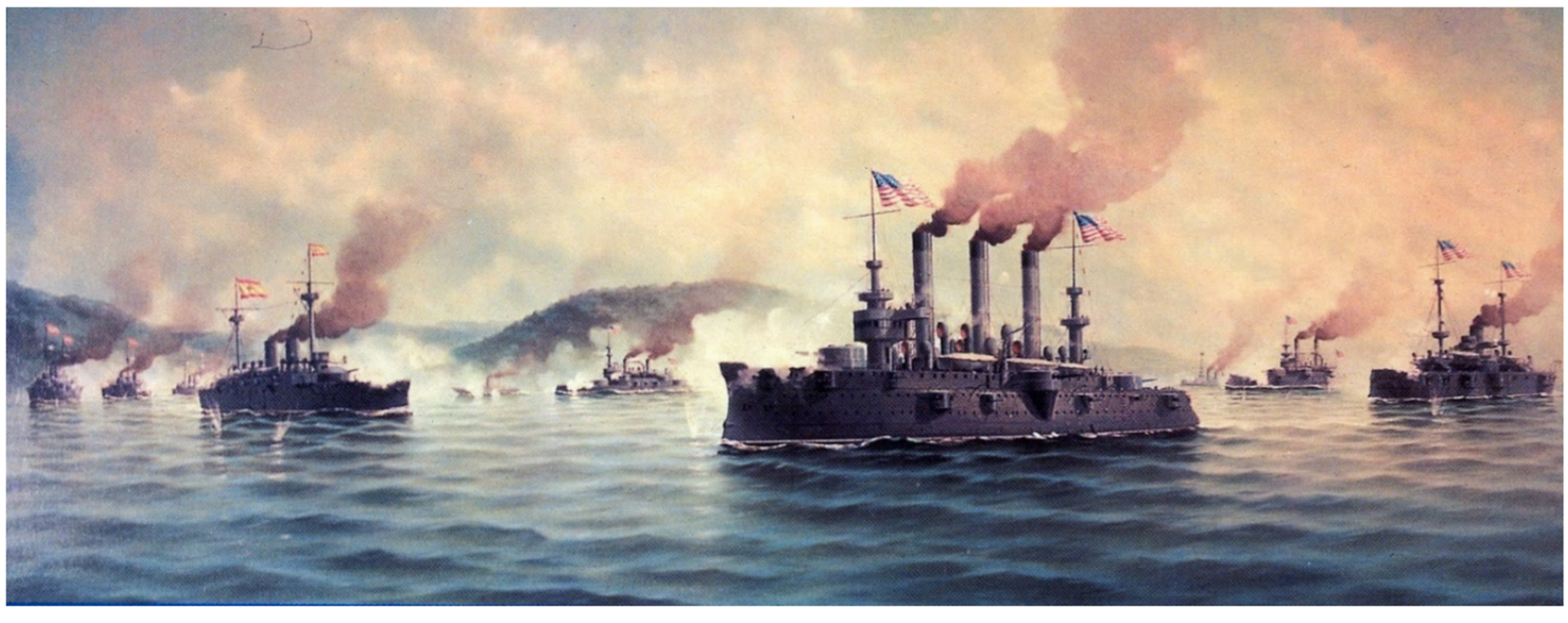

Бій між військовими флотами США й Іспанії в гавані м. Сантьяго. Ілюстрація із журналу. *1898 р.*

а також передала Сполученим Штатам контроль над Пуерто-Рико (ще одним островом Карибського моря) та островом Гуам у Тихому океані. Додатково США купили в Іспанії контроль над Філіппінами.

2. Перша марокканська криза 1905–1906 рр.

У Європі через боротьбу за ринки збуту загострилися відносини між Німеччиною і Великою Британією, а також із Росією. Результатом зіткнення інтересів провідних держав у боротьбі за територіальний перерозподіл стала ***перша марокканська криза***. Вона була спричинена тим, що Німеччина вирішила «пограти м'язами», аби застерегти Францію від зближення з Британією і Росією на шкоду німецьким інтересам.

Загалом Німеччина не мала серйозних інтересів у Марокко, що належало до сфери впливу Франції. Згідно з міжнародною угодою, під якою стояв також підпис Німеччини, жодна країна не мала права здійснювати будь-які дії в Марокко, не проконсультувавшись попередньо з іншими учасниками угоди.

Проте на початку 1905 р. Франція порушила цю домовленість. Вона вимагала від марокканського султана згоди на французький контроль над місцевою армією та поліцією. Німеччина вирішила скористатися цим приводом і «поставити на місце» французів. Німецький канцлер Бернгард Бюлов порадив імператору Вільгельму II відвідати марокканського султана й запевнити його у своїй підтримці. Це мало стати попереджувальним сигналом для Франції. Імператор намагався ухилитися від такої ризикованої подорожі. Тоді канцлер передав пресі інформацію про те, що візит відбудеться, не залишивши імператорові вибору.

Наприкінці березня Вільгельм II таки прибув до Марокко. Його візит супроводжували кумедні події. Спочатку у воду впав німецький посланник, який поспішав привітати імператора, потім з'ясувалося, що текст промови Вільгельма II до султана не підготовлений, а арабський скакун, якого султан прислав у подарунок кайзеру, злякавшись феєрверку, скинув із себе імператора. На тлі цих подій Вільгельм II виголосив промову, у котрій запевнив, що Німеччина підтримає султана проти домагань Франції.



Свідчення

- *Ознайомтеся з повідомленням німецького посланника. Чому промову Вільгельма II Франція вважала провокаційною? Чи мала, на вашу думку, Франція підстави почуватися приниженою через промову німецького імператора?*

«Його Величність зазначив, що він розглядає султана як правителя вільної і незалежної імперії, яка не підлягає жодному іноземному контролю; усе, чого він бажає, щоб Німеччина мала тут такі ж пільги в торгівлі, як і інші країни, і що надалі він воліє вести переговори безпосередньо із султаном…»

З повідомлення фон Шоена до міністерства закордонних справ Німеччини (http://www.lib.byu.edu/~rdh/wwi/1914m/morocco.html)

Отже, Франції було кинуто зухвалий виклик. Повернувшись додому, Вільгельм II продовжував наполягати на тому, що майбутнє Марокко потрібно узгодити на міжнародній конференції. Така конференція відбулася в 1906 р. в Іспанії. Однак Німеччина, яку на конференції підтримала тільки Австрія, нічого на ній не досягла. Крім того, європейські держави насторожили німецькі претензії.



Прибуття марокканської делегації на міжнародну конференцію. *Ілюстрація із журналу «Le Petit». 1906 р.*

3. Боснійська криза 1908–1909 рр.

Неспокійно було також на Балканському півострові, де в **1908 р.** спалахнула ***боснійська криза***. На Берлінському конгресі 1878 р. Австро-Угорська монархія отримала повноваження управляти двома сусідніми з нею провінціями — Боснією і Герцеговиною, населеними переважно сербами.

Восени 1908 р. Австрія анексувала ці провінції, що спричинило в Європі велику кризу. Розлюченими були Сербія, яка хотіла отримати території для себе, і Росія, котра прикидалася «захисницею всіх слов'ян». Британія та Франція також були стурбовані.

Австро-Угорщина, призвідниця кризи, мала сильну підтримку від Німеччини. Німці дали зрозуміти, що підтримають Австро-Угорщину, навіть якщо це призведе до війни. Це могло бути як правдою, так і блефом, адже Німеччина не завершила переозброєння і не була готова до війни. Так само й Росія ще не оклигала від ганебної поразки від японців у війні 1904–1905 рр.

Зрештою, обійшлося без кровопролиття, хоча відносини між Росією і Німеччиною та Австро-Угорщиною ще більше зіпсувалися.

4. Друга марокканська криза 1911 р.

Хоча французький вплив у Марокко був найсильніший, це не заважало решті країн вільно торгувати там, а французькі й німецькі промисловці співпрацювали у видобуванні корисних копалин. Коли в 1911 р. місцеве населення повстало проти султана й він звернувся до французів по допомогу, із Франції до Марокко прибули війська, які захопили столицю країни.

Несподівано на початку липня на рейді порту Агадир з'явився німецький військовий корабель і став на якір. Німеччина пояснила, що корабель прибув для «захисту німців», які проживали в Агадирі. Проте справжні причини були іншими: по-перше, побрязкати зброєю і залякати французів; по-друге, полоскотати нерви англо-французькій Антанті.

Британія стала на сторону Франції і якийсь час здавалося, що війни не уникнути. Однак восени напруження ослабло. Франція поступилася Німеччині певною територією в Конго в обмін на свободу дій у Марокко. Німеччина почувалася приниженою і побачила в зміцненні Антанти доказ того, що Британія намагається оточити німців щільним кільцем ворогів.

5. Лівійська (італійсько-турецька) війна 1911–1912 рр.

Італія прагнула розширити свою колоніальну імперію за рахунок Лівії, яку контролювала Османська імперія. Для виправдання своїх дій італійці використовували пропаганду про «захист італійських громадян» у Лівії та історичні зв'язки з регіоном. Восени 1911 р. Італія оголосила війну Османській імперії та швидко зайняла основні прибережні міста Лівії. Проте далі італійці зіткнулися із запеклим опором як османських військ, так і місцевих лівійських сил.

Під час війни, що тривала понад рік, відбулися морські бої в Середземному морі. Також уперше в історії у військових операціях було застосовано літаки, коли італійські пілоти проводили розвідку чи бомбардували османські позиції.

За підсумками війни Османська імперія передала Лівію Італії. Це означало кінець османського панування і початок італійської колонізації Африки. Лівійська війна, з одного боку, засвідчила прагнення Італії до отримання колоній в Африці, а з іншого — втрата Лівії ще більше ослабила Османську імперію.

6. Балканські війни 1912–1913 рр.

Невдалою для Османської імперії війною з Італією скористалися Греція, Сербія, Чорногорія та Болгарія, що об'єдналися в *Балканський союз*.

Головною їхньою метою була анексія європейських територій Османської імперії, де під владою османів проживала велика кількість представників народів країн Балканського союзу.

Перша балканська війна розпочалася в жовтні 1912 р. й через рік завершилася перемогою країн Балканського союзу. За умовами *Лондонського мирного договору* 1913 р. Османська імперія втратила майже всі свої європейські провінції, які поділили між собою переможці. Місто Константинополь і протока Босфор залишилися під владою Османської імперії.

Проте, як нерідко траплялося в історії, переможці пересварилися через здобич. Болгарія, яка в ре-

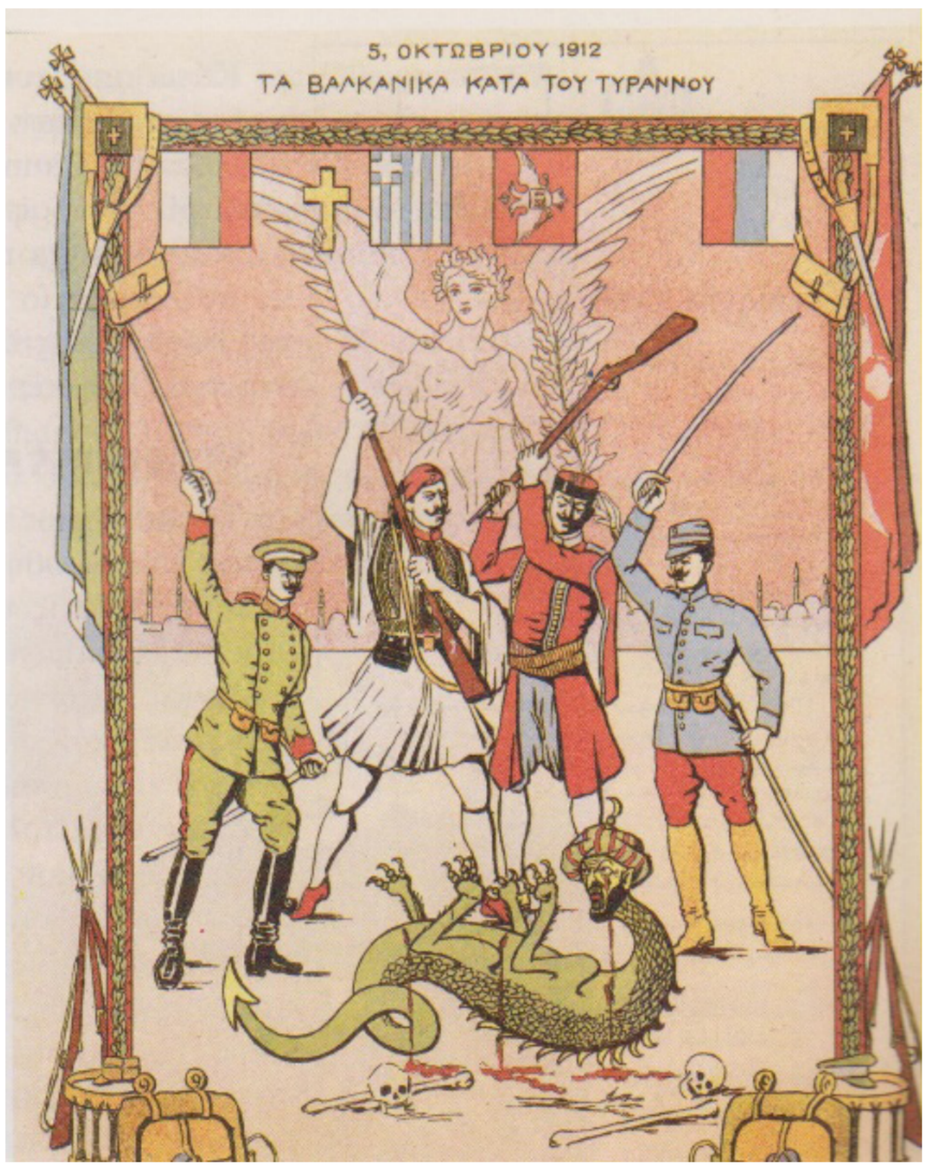

Балканський пропагандистський плакат «Балкани проти тирана». *1913 р.*

Балканський півострів наприкінці першої балканської війни
(зеленою лінією позначено кордон Османської імперії до початку війни)



зультаті війни отримала найбільші територіальні надбання, залишилася незадоволеною і заявила претензії на всю територію провінції Македонія.

Наприкінці червня 1913 р. болгарська армія раптово атакувала Грецію і Сербію — розпочалася ***друга балканська війна***. Проте болгарський наступ не досяг успіху. Османська імперія та Румунія оголосили війну Болгарії, розраховуючи отримати болгарські території. Урешті-решт, упродовж місяця Болгарія програла війну. Відповідно до *Бухарестського мирного договору 1913 р.*, вона не тільки втратила майже всі свої здобутки за підсумками першої балканської війни, а ще й інші території, які відійшли до Румунії та повернулися до Османської імперії.

7. Гонка озброєнь

Одним із наслідків збройних конфліктів стало те, що в європейських столицях запанувала хибна впевненість у швидкоплинності й «нешкідливості» майбутньої великої європейської війни. Вона, мовляв, нагадуватиме «старі добрі кабінетні війни XVIII ст.».

Кожна держава ***мілітаризувалася***, щоб у разі війни бути сильнішою за супротивника. Між Троїстим союзом та Антантою набирала

Словник

Мілітаризáція — активне нарощування військової сили держави через збільшення військових витрат, розвиток військової промисловості, пропаганду військової ідеології та прищеплення населенню войовничих настроїв.

обертів ***гонка озброєнь***. Наприклад, Німеччина за чверть століття подвоїла свої військові витрати. Також значно зросла чисельність армій.

Чисельність армій (1904)

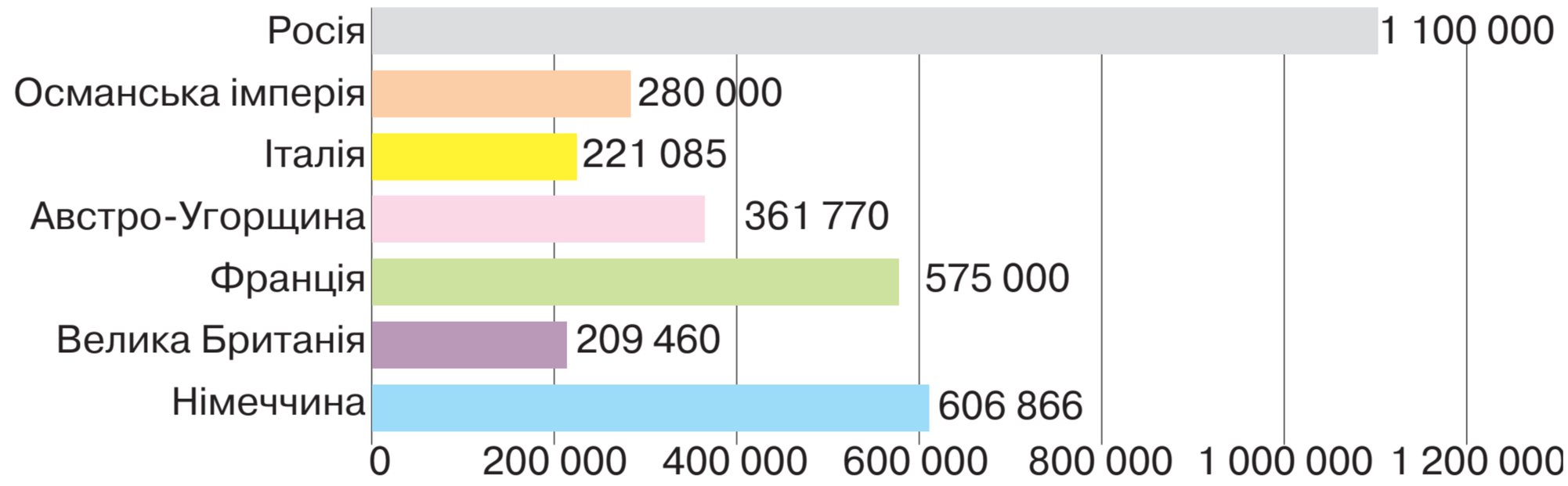

Військові витрати (1904, *млн англ. фунтів стерлінгів*)

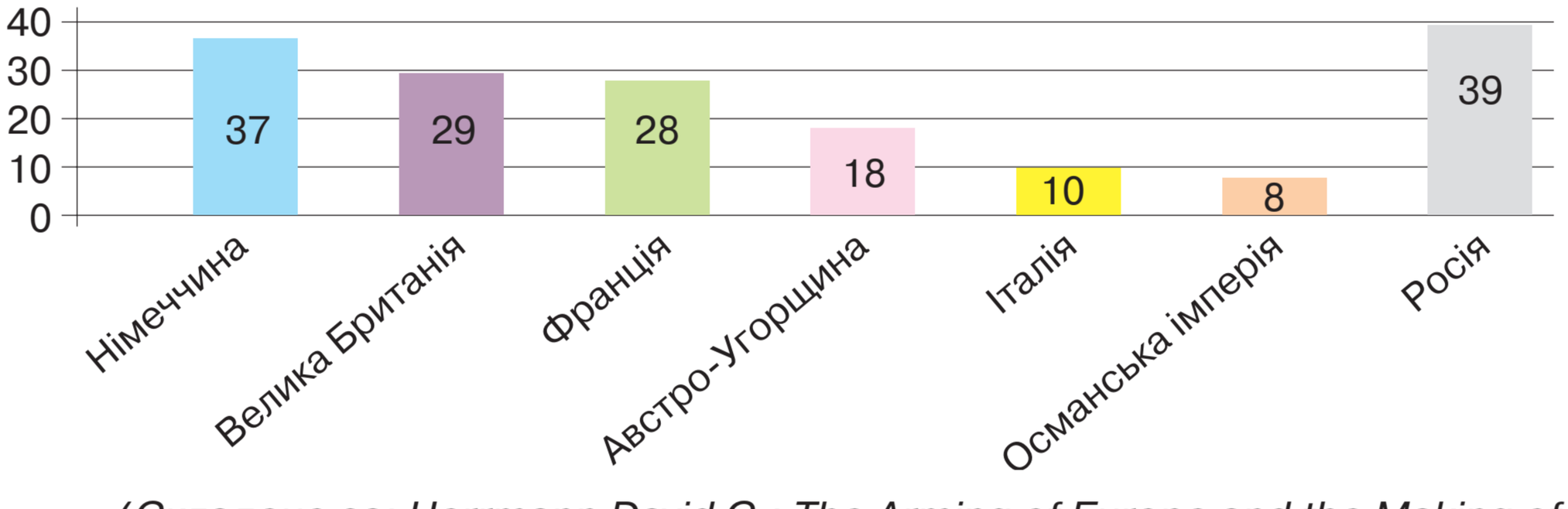

(Складено за: Herrmann David G.: The Arming of Europe and the Making of the First World War. Princeton, 1996. P. 234; Stevenson David: Armaments and the Coming of War. Europe, 1904–1914. Oxford, 1996. P. 8)

Німеччина, яка намагалася наздогнати Велику Британію, прискорено розбудовувала військовий флот. Поява в британців *дредноутів* стала справжньою революцією у військово-морському кораблебудуванні. Інноваційність цих кораблів, переваги в озброєнні над попередніми типами суден зробили їх господарями Світового океану на багато років.

- *Перегляньте відеосюжет про огляд британською громадськістю верфі й бойових кораблів у День військово-морського флоту. Чим, на вашу думку, можна пояснити великі черги з британців, які бажали оглянути новітні військові кораблі? Чому британці настільки були захоплені своїм флотом і покладали на нього великі надії?*
- *Який сигнал потенційним супротивникам, насамперед Німеччині, посилав цей фільм?*

Словник

Го́нка озбро́єнь — змагання між країнами, хто більше розробить, виготовить і накопичить сучасної зброї та військової техніки.



Британський дредноут «Trumpeter» («Трубач»). *Фото. 1907 р.*

Активно розробляли й інші нові види зброї: танки, літаки, хімічну зброю тощо. Водночас набирали обертів обопільна пропаганда й психологічна підготовка народів до ймовірної війни.

- *Проаналізуйте наведені висловлення. Які, на вашу думку, почуття посилювала в людях гонка озброєнь і пропаганда війни? Як ви вважаєте, кому було вигідне нагнітання таких настроїв?*

«…Гонка озброєнь створює відчуття того, що війна неминуча: і хоч уряди заявляли, ніби підготовка до оборонної війни підтверджує їхнє прагнення миру й волю запобігти агресії, насправді засоби залякування настільки ж провокують, наскільки стримують. У той час, коли деякі уряди були майже готові розпочати війну, жоден уряд не був здатний відвернути її, його дії наближали початок війни».

Джеймс Джолл, англійський історик (Joll James. The Origins of the First World War. 2nd. ed. New York: London: Longman Pearson Education, 1992. P. 5–6)

«Справедлива й необхідна війна не більш жорстока, ніж хірургічна операція. Краще завдати хворому трохи болю і трохи замастити свої руки кров'ю, ніж дозволити хворобі розростися в ньому настільки, що він стане собі й усьому світу осоружним і помре в повільній агонії».

Сідней Лоу, англійський публіцист (Langer W. L. The Diplomacy of Imperialism. New York, 1951. P. 90)

«Ми повинні прийняти її [війну] у всій її дикій поезії. Коли людина потрапляє на війну, то її оновлюють не інстинкти, а чесноти, яких вона знову набуває… Це війна все оновлює».

Абель Боннар, французький письменник (Le Figaro. 1912. 29 Oct.)

8. Україна в геополітичних планах Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій на межі XIX–XX ст.

Оскільки в період «довгого» XIX ст. українська нація була позбавлена державності, то Україна не була рівноправним учасником міжнародних відносин. «Українську карту» в різний час намагалися розіграти Росія (вважала загарбані нею українські землі «своїми»), Німеччина та Австро-Угорщина. Менше переймалися «українським питанням» Велика Британія і Франція, які вважали його «внутрішньою проблемою» російського самодержавства.

Росія

- Її стратегічною метою щодо України була анексія українських етнічних земель — Галичини, Буковини й Закарпаття, які на межі століть входили до складу Австро-Угорської монархії. У такий спосіб Росія мала намір підкорити всю Україну.
- Національний український рух, насамперед у Галичині, розглядала як загрозу своїй «цілісності», а Галичину вважала осередком українського «сепаратизму».
- Морально й матеріально підтримувала в Україні проросійські настрої.
- Насаджувала на загарбаних українських землях російське православ'я, забороняла українську мову, проводила брутальну русифікацію, придушувала найменші прояви українського національного життя.

Німеччина

- Україна — один з етапів «походу на Схід» (Drang nach Osten); джерело забезпечення харчовими продуктами (житниця Європи), багата на природні ресурси й сировину країна.
- Звільнення України з-під російської окупації було одним із кроків до створення «Серединної Європи» — союзу держав, у якому Німеччина була б лідером.
- Припускала можливість виникнення після розпаду Російської імперії українського державного утворення, що перебувало б під впливом Німеччини.

Австро-Угорщина

- Україна цікавила Габсбурзьку монархію насамперед як сировинний і продовольчий ресурс.
- Змагалася з Росією за вплив у слов'янському світі.
- За сприятливої міжнародної ситуації готова була приєднати до Габсбурзької монархії ще й Волинь і Поділля.
- Прагнула прихилити на свою сторону не лише галицьких українців, а й населення Наддніпрянщини.
- Активно підтримувала український рух за межами Австро-Угорської монархії. Припускала існування в неосяжному майбутньому «Великої України» аж до річки Дон.

Свідчення

«Офіційна російська політика замовчувала або чинила перешкоди будь-яким згадкам про Україну за кордоном. Від середньовіччя до XVIII ст. Україна часто фігурувала в європейській літературі. Однак із другої половини XIX ст. Заходу належало забути, що існує або колись існував такий народ. Доля українців Галичини під австро-угорською владою теж не була щасливою, проте кращою, ніж у тих, хто опинився під владою самодержавної Росії… Кожна із цих великих держав, між якими була поділена Україна, підтримувала національний рух на території іншої. Зокрема, Росію стурбувало пробудження українського національного духу в Галичині. Її напівофіційні газети писали, що внаслідок цього дедалі важче придушувати національні змагання українців у самій Росії. А потім почалася лицемірна агітація за звільнення мільйонів українців, що стогнуть у Галичині під чужоземним ярмом. Фактом… є те, що однією з причин світової війни був конфлікт між Росією та Австрією через українське питання».

З виступу Ланселота Лоутона в Палаті громад британського парламенту 29 травня 1935 р. (http://libarch.nmu.org.ua/bitstream/handle/Genofon dUA/3248/1ace27e34367cdf02e32a129e547bb98.pdf?sequence=1)

Жодна з країн не переймалася визвольними прагненнями українців і не бажала допомогти в боротьбі за відновлення своєї держави. Усі три імперії сприймали українські землі як арену боротьби за власні імперські інтереси.

Свідчення

«Ніхто в Європі не бажає сильної та великої Української держави. Навпаки, є багато сил, що зацікавлені в тому, щоб ніякої України не було або щоб вона була якнайслабша. Тому при відбудовуванні нашої державно-національної традиції… ми не тільки не можемо покладати надії на допомогу якоїсь “орієнтації”, а, навпаки, мусимо бути готові, що різні зовнішні сили будуть нам у тому, наскільки можливо, заважати».

В’ячеслав Липинський, український політичний діяч (Листи до братів хліборобів. Про ідею та організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. Відень, 1926. С. 98)

Основні події

1898 р. — іспансько-американська війна.
1905–1906 рр. — перша марокканська криза.
1908–1909 рр. — боснійська криза.
1911 р. — друга марокканська криза.
1912–1913 рр. — балканські війни.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте причини, перебіг і наслідки іспансько-американської війни, її вплив на міжнародну ситуацію.

2. Покажіть на історичній карті атласу, які території отримали США внаслідок перемоги над Іспанією.

3. Перша марокканська криза була насамперед суперечкою між

А Францією та Іспанією
Б Німеччиною і Францією
В Великою Британією та Німеччиною
Г Італією і Францією

4. Назвіть основні причини першої та другої марокканських криз. Які європейські держави були залучені та якими були їхні інтереси? Як ці кризи сприяли зростанню напруженості в Європі?

5. Якими були причини й наслідки австро-угорської анексії Боснії і Герцеговини? Як боснійська криза позначилася на відносинах між Німеччиною та Австро-Угорщиною, з одного боку, і Сербією та Росією — з іншого?

6. Головною метою Італії в італо-турецькій війні було завоювання

А Єгипту
Б Лівії
В Алжиру
Г Тунісу

7. Нова військова техніка, яку було використано вперше в Лівійській війні, — це

А підводні човни
Б танки
В літаки
Г дрони

8. Якими були основні події італійсько-турецької війни та які наслідки, зокрема для Османської імперії, вона мала?

9. До міжнародної кризи призвела анексія Австро-Угорщиною в 1908 р.

А Сербії
Б Боснії і Герцеговини
В Албанії
Г Чорногорії

10. Країна, яка підтримувала Сербію під час боснійської кризи, — це

А Німеччина
Б Росія
В Франція
Г Велика Британія

11. Балканські війни вели переважно

А за контроль над чорноморськими протоками
Б за територію на Балканах
В за колоніальні володіння в Африці
Г через релігійні розбіжності

12. Велика європейська держава, котра НЕ БРАЛА участі в балканських війнах, — це

А Росія
Б Австро-Угорщина
В Німеччина
Г усі зазначені вище країни не брали безпосередньої участі у війнах

13. Покажіть на карті атласу, які територіальні зміни відбулися в результаті двох балканських воєн.
14. Поясніть зміст історичних понять «мілітаризація» та «гонка озброєнь».
15. Які основні чинники сприяли мілітаризації Європи? Як гонка озброєнь позначилася на міжнародній обстановці?
16. Особливо гострою гонка морських озброєнь була між
А Францією і Росією
Б Німеччиною та Великою Британією
В Австро-Угорщиною та Італією
Г США та Японією
17. Якого значення надавали «українському питанню» на межі XIX–XX ст. Російська й Німецька імперії та Австро-Угорська монархія? Чому й чим Україна була важливою для кожної із цих держав?
18. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

УЗАГАЛЬНЕННЯ
до розділу IV «Міжнародні відносини (друга половина XIX — початок XX ст.)»

• Кінець XIX — початок XX ст. був періодом *зростання міжнародної напруженості*, спричиненої імперіалізмом, націоналізмом, мілітаризмом і створенням великими європейськими державами військово-політичних блоків. Через мілітаризацію, гонку озброєнь і низку міжнародних криз у Європі запанувала атмосфера підозри.

• Наприкінці «довгого» XIX ст. міжнародні відносини перестали бути справою кількох великих європейських держав і набули ознак усесвітніх відносин. Феодальні імперії відійшли в минуле й *основними учасниками міжнародних відносин стали національні держави*.

• Стрімкий індустріальний злет США та Японії вивів ці неєвропейські країни на позиції світових лідерів за обсягом і якістю продукції. Це означало, що *Європа втрачала монопольне становище центру світової політики*.

• В епоху, породжену індустріальною революцією, військова могутність держав і вплив на міжнародній арені залежали від рівня їхнього економічного розвитку. *Економічна потужність стала запорукою досягнення державою зовнішньополітичної мети*. Відтоді й донині в міжнародних відносинах найважливішу роль відіграють країни з високим рівнем економічного розвитку.

• У другій половині XIX ст. остаточно сформувалися Британська, Німецька та Французька колоніальні імперії. Європейські держави агресивно *колонізували* Африку, що призвело до гострої конкуренції за території та ресурси.

• Берлінська конференція (1884–1885) офіційно закріпила поділ континенту, але суперництво збереглося, прикладом чого стала марокканська криза. Подібна конкуренція відбувалася також в Азії, де

Велика Британія, Франція, Росія та Японія змагалися за вплив у Китаї, Індії і Південно-Східній Азії.

- В усьому незахідному світі тільки Японія, що стала на шлях модернізації, і сучасний Таїланд змогли протистояти зазіханню європейських держав.
- На початку XX ст. Японія почала плекати власні імперські амбіції у Східній Азії, а її перемога над Росією у війні 1904–1905 рр. перетворила її на світову державу.
- Ознакою того періоду історії став сплеск *націоналізму*. Його прояви були неоднозначними. З одного боку, під національними гаслами відбулося об'єднання Італії та Німеччини, а з іншого — балканський націоналізм, підживлений занепадом Османської імперії, перетворив півострів, а згодом і весь континент на порохову бочку. Також націоналізм став проявлятися на колонізованих територіях, пророкуючи майбутню боротьбу за незалежність.
- Межа двох століть — це час, коли в міжнародній політиці визначальними стали *військово-політичні блоки*. Троїстий союз та Антанта мали на меті підтримувати рівновагу сил, але натомість вони створили систему взаємопов'язаних зобов'язань, через які локальний конфлікт міг перерости у велику війну.
- Блокова політика спричинила *мілітаризм* і *гонку озброєнь*, прославляння військових цінностей і чеснот.
- *Міжнародні кризи* (марокканські, боснійська) і регіональні війни (лівійська та дві балканські) перевірили міцність альянсів і посилили напруженість у відносинах між ними.
- Оскільки Україна в ті часи ще не відновила свою незалежність і державність, то «*українське питання*» розглядали в контексті тих держав, у складі яких перебували українські землі або які претендували на українські території.

Запитання та завдання

- За допомогою доступних історичних джерел дослідіть динаміку міжнародних відносин у другій половині XIX — на початку XX ст.
- Створіть карту пам'яті за результатами дослідження.



РОЗДІЛ V



РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ наприкінці XVIII — на початку XX ст.

§ 24. Освіта, наука, технічний прогрес у період «довгого» XIX ст.

1. Наукові й технічні досягнення. Науково-технічна революція та її вплив на людину й суспільство

Усеосяжні зміни потребували наукового пояснення нового світу. XIX ст. було епохою відкриттів у природничих науках і численних технологічних винаходів. У навчальних закладах поширювалися погляди, що ідеї потрібно підкріплювати доказами; ніщо не можна вважати істиною без наукового обґрунтування.

Основними науковими центрами були потужні університети, що запрошували до себе видатних учених і викладачів: Паризький у Франції, Оксфордський і Кембриджський у Великій Британії, Гарвардський, Принстонський та Єльський у США, Болонський в Італії, Празький у Чехії, Ягеллонський у Польщі та ін.

Україна у світі

Науковими центрами європейського рівня були й засновані в XIX ст. університети на теренах сучасної України: у Харкові, Києві, Одесі, Чернівцях і Львові. Значущі наукові відкриття здійснили українські вчені Володимир Антоно́вич, Дмитро Багалій, Олександр Лазаревський, Михайло Максимович, нобелівський лауреат Ілля Мечников та ін.

Попередниками Української академії наук та осередками українського національного та державного відродження були Наукове товариство імені Шевченка у Львові й Українське наукове товариство в Києві.

Люди очікували від учених не стільки відірваних від життя складних для розуміння філософських ідей, скільки практичних винаходів. Відповіддю на цей запит у XIX ст. стала поява двох новаторських наукових теорій — теорії еволюції (зміни, яких зазнали живі організми

протягом історії Землі) англійця *Чарлза Дарвіна* й електромагнітної теорії шотландця *Джеймса Максвелла*.

Теорія еволюції Ч. Дарвіна, викладена в його головній праці «Про походження видів» (1859), стала справжнім переворотом у біології. Учений припустив, що види змінюються із часом унаслідок природного добору, який триває впродовж мільйонів років. За Ч. Дарвіном, організми з вигідними ознаками мають більше шансів на виживання та розмноження.

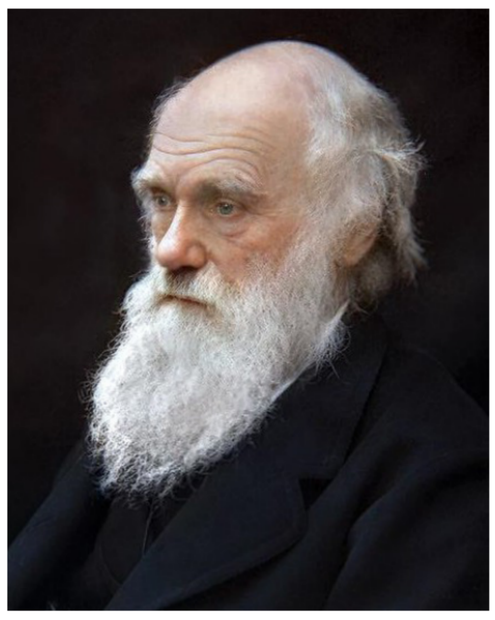

Чарлз Дарвін

Теорія еволюції справила значний вплив на всі галузі знань і зумовила докорінні зміни в багатьох науках. Англійський природознавець *Томас Гакслі* став першим ученим, який застосував ідеї Ч. Дарвіна безпосередньо до людей. Він обстоював думку, що люди пов'язані з тваринами через біологічну подібність.



Джеймс Максвелл

Наступні відкриття в біології сприяли розвитку медицини. Учені розробили вакцини проти хвороб, які раніше вважали невиліковними (віспа, сказ); хірурги отримали знезаражувальні та знеболювальні засоби для проведення операцій і післяопераційного лікування хворих.

Француз *Луї Брайль* (1809–1853) у ранньому дитинстві втратив зір, але дуже хотів навчатися. Використавши «нічне письмо» (секретний код військових для читання повідомлень у темряві), 15-річний Луї винайшов геніальний спосіб читання та письма для незрячих людей, яким користуються в усьому світі й донині.

Він придумав абетку з опуклих крапок, де кожна літера — це комбінація із 6-ти крапок. Вони такі маленькі, що кожна літера ідеально вміщується під подушечку пальця. Також він винайшов спеціальний прилад і гостру паличку, якими можна самостійно записувати ноти, писати листи, занотовувати думки або писати твори. Завдяки абетці, відомій тепер як шрифт Брайля, незрячі люди отримали змогу навчатися, ставати вченими, музикантами та письменниками.

Електромагнітна теорія Дж. Максвелла, сформульована в середині XIX ст., логічно об'єднала певні явища електрики та магнетизму. Шотландський учений дослідним шляхом довів, що електричні й магнітні поля взаємодіють і поширюються в просторі як електромагнітні хвилі. Ця теорія сприяла розвитку радіо, телебачення, сучасної телекомунікації та цифрової технології.

Українського дослідника *Івана Пулюя* нарівні з німецьким ученим *Вільгельмом Рентгеном* вважають відкривачем ікс-променів. Завдяки їхньому відкриттю було створено медичні прилади для рентгенівського обстеження пацієнтів.

Важливими були не тільки наукові відкриття, а й те, що завдяки їм і технічним удосконаленням, які отримали назву ***науково-технічної революції***, було створено нові машини й механізми. Вони докорінно змінили виробництво, побут і *повсякденне життя людей*.

Свідчення

«Дерев'яні каравели й галеони… поступилися місцем великим залізним кораблям із механічною тягою; ґрунтові дороги, якими їздили в запряжених шестериком каретах, замінили асфальтованими й бетонованими автомобільними магістралями; залізниці конкурували з традиційними шляхами, а повітряні кораблі — з усіма наземними й водними видами транспорту. Водночас виникали й запроваджувалися в життя… телеграф, телефон, бездротовий зв'язок у формі телебачення і радіо. Ще ніколи такий величезний обшир не набував подібної високої провідності щодо всіх форм людських зв'язків».

Арнольд Тойнбі, англійський історик (Дослідження історії. Київ : Основи, 1995. Т. 2. С. 31)

Важливі наукові й технічні винаходи, здійснені впродовж «довгого» XIX ст.

Галузь	Винаходи
Пристрої і прилади	Гайковий ключ, електрична батарея, електричне освітлення, електромагніт, друкарська машинка, електричний генератор, механічний калькулятор, елеватор, металошукач.
Транспорт, зв'язок	Паровоз, телеграф, поштова марка, азбука Морзе, велосипед, надувні гумові шини, автомобіль із двигуном внутрішнього згоряння, світлофор, телефон, перший політ на літаку, складальний конвеєр, автопілот.
Побутові зручності	Сірники, холодильник, степлер, шпилька, посудомийна та пральна машини, термос, «блискавка» для одягу, пилосос, скріпки для паперу, кіно.
Озброєння	Револьвер, кулемет, вибухівка (динаміт), радар, торпеда, колючий дріт.
Харчування, гігієна	Консервна банка, туалетний папір, напій «кока-кола».
Здоров'я	Шрифт Брайля для незрячих, стоматологічне крісло, контактні лінзи.

2. Масове виробництво

Упровадження у виробництво технічних винаходів дало змогу налагодити ***масове виробництво***. На початку XX ст. Генрі Форд, засновник американської автомобільної компанії, запровадив на своїх заводах *конвеєрне* складання автівок. Невдовзі використання конвеєрів стало повсюдним.

Словник

Ма́сове виробни́цтво — це виробництво на основі конвеєра, орієнтоване на випуск великої кількості однакових товарів, зазвичай доступних за ціною.

Переваги масового виробництва

- Високий рівень точності, бо для виробничих ліній завчасно розробили технологічні вимоги до виробів.
- Зниження витрат, оскільки автоматизація виробництва потребує меншої кількості працівників.
- Виробники можуть випускати продукцію партіями, що скорочує час і витрати на налаштування обладнання.
- Автоматизація та швидке складання виробів сприяє розповсюдженню та збуту продукції.

Загалом «довге» XIX ст. стало важливим етапом науково-технічної революції: хімічна промисловість отримала нові барвники, фермери навчилися використовувати хімічні добрива, символами свого часу стали парова й електрична машини, телеграф і фотографія. Видатні вчені стали популярними публічними людьми. Зокрема, успіхи в мікробіології проти шкідливих для людини бактерій, досягнуті французом *Луї Пастером*, зробили його першою справжньою «суперзіркою» в науці.

3. Урізноманітнення форм і напрямів освіти

Освіта в XIX ст. суттєво відрізнялася від сучасної. Насамперед вона не була доступною для всіх, і найбільше від цього потерпали діти з бідних родин. Також чимало дітей шкільного віку мусили працювати на фабриках, допомагати батькам на фермі тощо. Тобто їм доводилося поєднувати шкільне навчання з фізичною працею.

Нерідко сільські школи через брак у громади коштів навіть на початку XX ст. розміщувалися в одній кімнаті, і вчитель мав одночасно навчати дітей із різних класів. Наймолодші учні сиділи попереду, найстарші — позаду. У деяких школах хлопці й дівчата навчалися окремо, для них були навіть окремі класні журнали.

Уроки зазвичай розпочиналися о 9-й ранку й закінчувалися в другій половині дня. Дисципліна була дуже суворою. За різноманітні порушення учнів могли відсторонити від навчання і навіть фізично покарати.

- *Розгляньте репродукцію картини про навчання в XIX ст. Що спільного та відмінного ви помітили в тогочасних і сучасних уроках? Що є у вашому класі такого, чого немає на картині? Що відрізняє школу XIX — початку XX ст. від сучасної?*



А. Анкер. Сільська школа. *1896 р.*

На початку XX ст. багато людей усвідомило, що діти повинні насамперед здобувати освіту, а вже потім працювати, що освіта має бути доступною для всіх, і що за це відповідає держава. Франція та Німеччина розпочали створювати державні системи освіти на початку XIX ст., а Велика Британія і США стали на цей шлях трохи пізніше.

Оскільки державні школи утримували коштом податків громадян, то навчатися в них могли всі діти, незалежно від того, з бідних чи заможних родин вони походили. Проте багаті батьки зазвичай віддавали перевагу навчанню дітей у приватних платних школах. Отже, освіта стала масовою; у Європі й США було запроваджено обов'язкову початкову, а згодом і повну загальну середню освіту.

- *Перегляньте відеосюжет про навчальний день у школі британського міста Вествуда в стилі середини XIX ст. На які деталі вбрання британських учителів та учнів ви звернули увагу? Чим вони вас зацікавили?*
- *Яке тогочасне учнівське приладдя привернуло вашу увагу?*
- *Чи підтримали б ви ініціативу учнівського комітету вашої школи про проведення навчального дня в стилі попередніх століть?*

Нові обставини підштовхували до того, щоб у школах не тільки навчали грамоти, розвивали розумові здібності, плекали моральність, а й забезпечували зростання дитини як особистості. На зміну жорстким правилам прийшло більш прихильне ставлення вчителів до учнів.

Україна у світі

Імперська російська політика на Наддніпрянщині призвела до масового закриття початкових українських шкіл. Повітові училища та школи при церквах не мали змоги залучити до навчання більшість дітей, а гімназії були доступні тільки для дітей із знатних і заможних родин. Зусиллями громад і таких подвижників, як *Христина Алчевська*, у середині століття було відкрито чимало недільних шкіл, які російська влада невдовзі закрила через їхнє українське спрямування. В інших випадках українських дітей навчали російською мовою, яку розуміли хіба що в зросійщених містах.

На українських землях у складі Австро-Угорщини, де в середині століття було запроваджено обов'язкове навчання дітей 6–14-ти років, умови для навчання українців були кращими. На відміну від Закарпаття, де шкільна освіта велася угорською мовою, галицькі українці мали змогу навчатися українською.

На початку XIX ст. спершу в Німеччині, а потім і в інших європейських країнах було проведено університетську реформу. Вона полягала у втіленні трьох складників: *по-перше,* поєднання навчання з науковими дослідженнями; *по-друге,* свобода викладачів у тому, як навчати, і свобода студентів щодо того, де й чого навчатися; *по-третє,* велика увага до філософських наук.

У Франції наприкінці XVIII ст. внаслідок реформ Наполеона було реформовано більшість університетів, а також розширено мережу так

званих «нормальних» шкіл. Ці заклади не стільки займалися наукою, скільки готували фахівців для певних галузей економіки. Університети були підпорядковані французькому уряду, а наукові дослідження зосередили в Академії наук. Натомість у Німеччині Академія наук втратила значення, яке вона мала в епоху Просвітництва, коли була противагою тодішнім університетам.

Університети були *автономними*. Це означало, що вони самостійно ухвалювали всі важливі рішення щодо своєї діяльності.

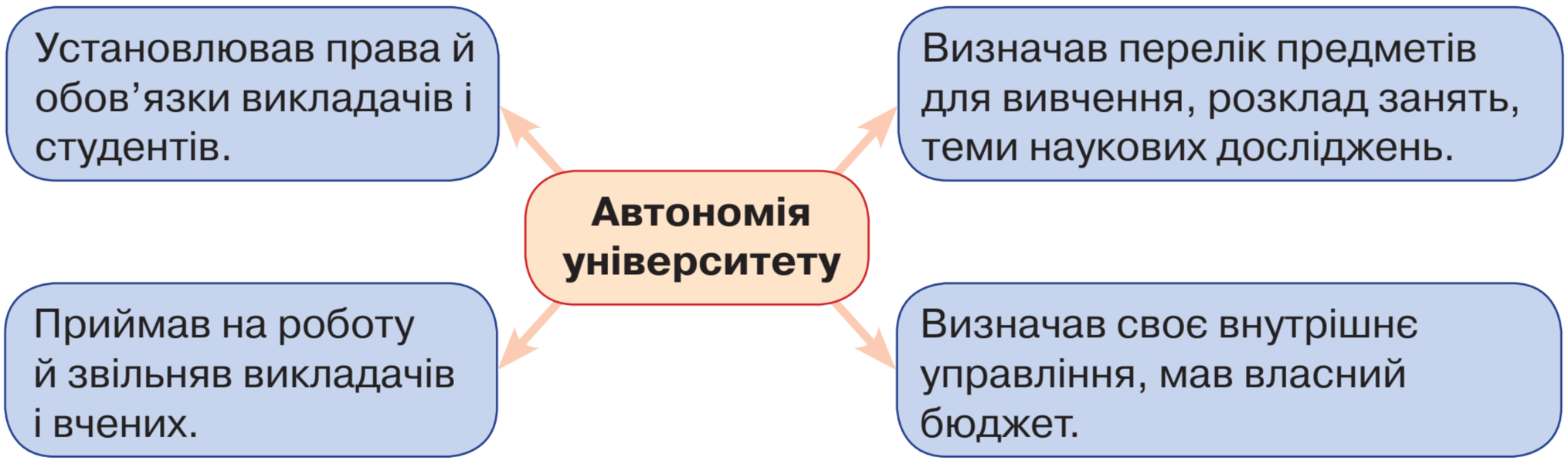

Загалом «довге» XIX ст. було періодом великих змін, завдяки яким сформувалася сучасна шкільна й університетська освіта.

Свідчення

- *У чому, на вашу думку, полягає завдання університетів і загалом освіти в наш час? Чи достатньо сучасній людині, щоб стати успішною в житті, просто володіти значним обсягом інформації?*

«Університет — місце, де здобувають універсальні знання… У того, хто весь день передає вже відомі знання, навряд чи залишиться час або сили для отримання нових… Завдання університету — зробити сферою своєї діяльності інтелектуальну культуру, сприяти формуванню інтелекту».

Кардинал Дж. Ньюмен, перший ректор Ірландського католицького університету (Newman J. H. The Idea of a University / John Henry Cardinal Newman. London : Longmans, Green, and Co., 1907. XXII. P. 120–121)

Важливими для розвитку науки, виробництва й технологій були зміни у *вищій технічній освіті*, започатковані у Франції. Звідти вони поширилися на інші країни, і впродовж «довгого» XIX ст. в понад двадцяти європейських країнах відкрилися технічні навчальні заклади. Новизна полягала у вивченні студентами точних прикладних технічних наук на окремих факультетах. Першу спробу поділу навчального закладу на факультети було зроблено у Швейцарії, а згодом цю ідею підхопила більшість технічних закладів Європи.

Підготовка інженерів та інших фахівців високого рівня в таких закладах суттєво впливала на розвиток країн. Що більше їх ставало, то меншим було безробіття, виробляли більше товарів вищої якості, зменшувалися бідність і соціальна нерівність у суспільстві, покращувалася якість життя людей.

4. Література та мистецтво

Кожній епосі притаманний певний стиль у культурі. У період «довгого» XIX ст., на відміну під попередніх епох, у мистецтві не було панівного напряму, натомість існувало розмаїття напрямів і стилів.

Зокрема, високі зразки літератури ***класицизму*** з його прагненням до простоти в побудові творів, точності думки з'явилися у XVIII ст.



Джордж Байрон

У літературі XIX ст. спочатку набув популярності ***романтизм***. Представники цього напряму вважали, що тільки почуття та інтуїція здатні прокласти людині дорогу до пізнання світу. Яскравими представниками романтичного напряму в літературі були англієць *Джордж Байрон* і француз *Віктор Гюго*.

Розвиток науки в XIX ст. пришвидшив спад романтизму у філософії та мистецтві. Натомість поширився ***реалізм***. Представники цього напряму вважали, що не варто прикрашати й ідеалізувати світ, необхідно зображувати його таким, яким він є насправді, а не уявним і бажаним. Зокрема, реалізм у літературі вирізнявся свідомою відмовою від елементів романтизму й наданням переваги прозовим творам, а надто романам.

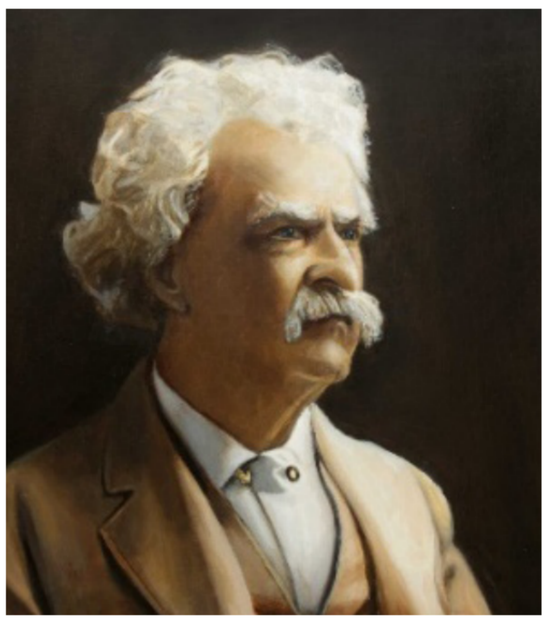

Марк Твен

Цей підхід властивий творам англійця *Чарлза Дікенса*, французів *Оноре де Бальзака, Гюстава Флобера, Еміля Золя*. Відомими літераторами-реалістами були американці *Марк Твен* і *Джек Лондон*, індійський письменник *Рабіндранат Тагор* та ін.

Україна у світі

Важливими постатями в європейській культурі XIX ст. були українські митці: художник і поет *Тарас Шевченко*; майстри пера *Іван Котляревський*, *Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський*; акторка *Марія Заньковецька*, яка стояла біля витоків українського реалістичного театру; композитор та оперний співак *Семен Гулак-Артемовський*.

Словник

- ***Класици́зм*** — напрям у мистецтві, зразком для якого було давньогрецьке й давньоримське мистецтво.
- ***Романти́зм*** — відмова від канонів та обмежень у мистецтві, зосередженість на неповторності й цінності кожної людини, свободі самовираження, щирості, розкутості та природності.
- ***Реалі́зм*** — правдиве відображення дійсності, увага до соціальних проблем.

Світоглядні й мистецькі погляди представників романтизму та реалізму

Романтизм

- Світ стає зрозумілішим і красивішим, коли людина перебуває в гармонії з природою.
- Емоційне вираження найкраще, коли воно перебільшене, щоб передати завзяття і пристрасть.
- Люди мають зосередитися на дивовижних деталях життя і прославляти красу природи, особливо зв'язок людини з нею.

Реалізм

- Світ настільки складний і суперечливий, що його неможливо описати й зобразити просто.
- Емоційне вираження має бути реалістичним, щоб розкрити важливість відносин між людьми.
- Потрібно зосереджуватися на, здавалося б, незначних деталях, щоб висвітлити складність людей і суспільства загалом.

Що далі крокувало людство шляхом прогресу, то більше виникало відчуття, що все по-справжньому вартісне й вишукане вже створили митці попередніх епох. Архітекторам, дизайнерам, художникам дедалі частіше бракувало оригінальних ідей, тому вони взялися пристосовувати під нові потреби найкращі зразки з минулого.

Як результат, у мистецтві першої половини XIX ст. з'явився стиль ***еклектика***. Він використовував «старе» для потреб сьогодення, поєднував у собі таке, що, здавалося б, не поєднується одне з одним, — матеріали, кольори тощо. Найяскравіше він проявився в архітектурі й облаштуванні приміщень.



Еклектичний дизайн ресторану сучасного готелю

Словник

Еклéктика (від давньогрецьк. *вибране, відбірне*) — поєднання різних напрямів, течій, культур та епох в одному творі мистецтва, архітектурній споруді, облаштуванні помешкання, одязі тощо.

Хоча на побутовому рівні під еклектикою інколи розуміють усіляку мішанину та несмак, цей стиль у сенсі запозичення красивого й зручного застосовують донині.

Однак мистецтво класичного, переважно реалістичного, спрямування із часом перестало задовольняти багатьох митців та архітекторів, а еклектику вони сприймали не надто приязно. Наприкінці XIX ст. набув популярності стиль ***модерн***, а на початку XX ст. утвердився ***модернізм***.

Україна у світі

Яскравий слід в архітектурі в стилі модерн залишив український і польський архітектор *Владислав Городецький*, автор будівель Національного художнього музею України, костелу Святого Миколая та Будинку з химерами в Києві, Тегеранського залізничного вокзалу (Іран) і кількох десятків інших визначних споруд.



Будинок із химерами. м. Київ.
1901–1903 рр.

Через широке застосування нових матеріалів, зокрема заліза та сталі, значних змін зазнала передусім *архітектура*.



Перший хмарочос
у м. Чикаго, 1885 р.
Листівка. Початок XX ст.



Ейфелева вежа в
Парижі. *1888 р.*



«Сталевий будинок»
у м. Ліверпулі, 1869 р.
Листівка. Початок XX ст.

Словник

- ***Моде́рн*** — художній напрям, що виник на межі XIX–XX ст., для якого характерна відмова від традиційних форм і прагнення до створення оригінальних, естетично виразних творів.
- ***Модерні́зм*** — загальна назва мистецьких напрямів, яким притаманні експериментаторство, відхід від реалізму, покладання на творчу інтуїцію, прагнення проникнути в сутність буття.

У живописі XIX — початку XX ст. розвивалися різні напрями й школи. Художники романтичного напряму зверталися до ранньої традиції грецьких або римських сюжетів. Представниками *романтизму* в живописі були, наприклад, француз *Ежен Делакруа* й англієць *Джон Констебл*.

Натомість митці-реалісти зображували у своїх творах повсякденне життя пересічних людей, виявляли інтерес до навколишнього природного середовища. До найвідоміших художників реалістичної школи належали французькі живописці *Оноре Дом'є*, *Гюстав Курбе* та *Жан-Франсуа Мілле*.



Г. Курбе. Віяльниці. *1854–1855 рр.*



Ж.-Ф. Мілле. Молода пастушка. *1870–1873 рр.*

Остання третина XIX ст. — час піднесення ***імпресіонізму*** (представники — французькі художники *Клод Моне*, *Едуард Мане*, *Едгар Дега*, *Каміль Пісарро*, *Огюст Ренуар*) і ***декадансу*** (представники — *Едвард Мунк*, *Арнольд Беклін*).



К. Моне. Маки. *1873 р.*

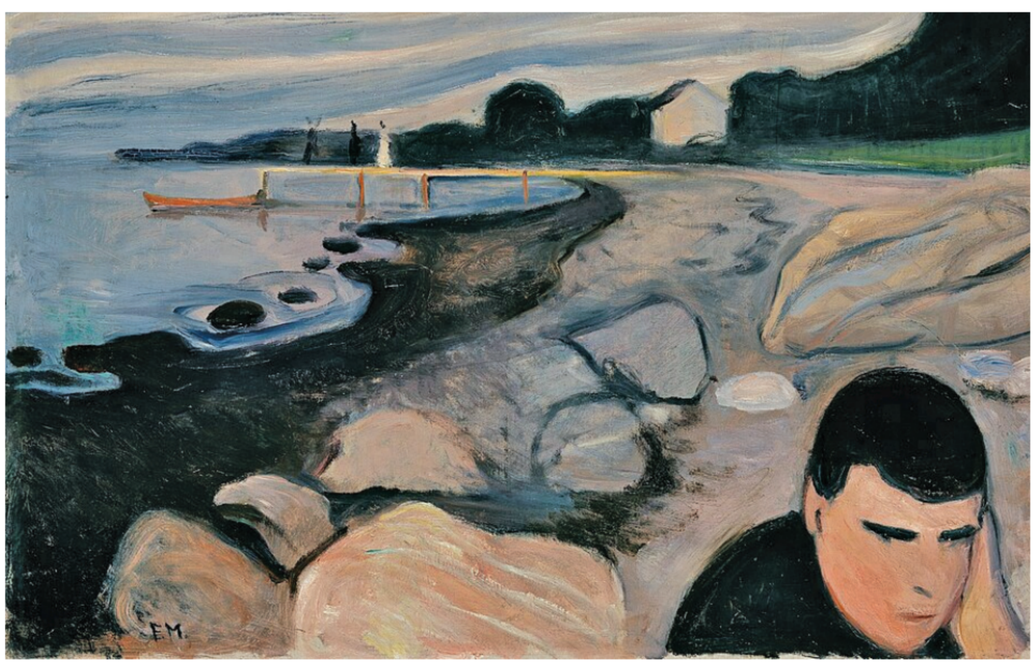

Е. Мунк. Меланхолія. *1892 р.*

Словник

- ***Імпресіоні́зм*** — напрям, представники якого прагнули відтворити світ у його мінливості, передати свої враження та переживання.
- ***Декада́нс*** (від фр. decadence — *занепад, розклад*) — узагальнена назва мистецької течії, представники якої відображали у своїх творах песимістичне світосприйняття.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. розквітнув також ***авангардизм*** — сукупність радикальних художніх напрямів, що заперечували традиційний живопис. Культовою постаттю авангардизму та засновником окремої течії в живописі є український художник польського походження *Казимир Малевич*, автор усесвітньо відомого «Чорного квадрата» й інших шедеврів.



К. Малевич. Портрет художника та композитора Михайла Матюшина. *1913 р.*



К. Малевич. Чорний квадрат. *1915 р.*

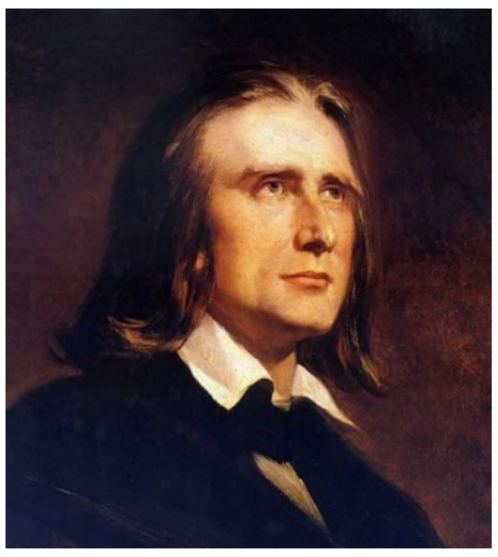

Ференц Ліст

Музичне мистецтво також розвивалося. Багатогранна творча діяльність угорського композитора й піаніста *Ференца Ліста* (1811–1866) охоплює понад пів століття. Він створив майже півтори тисячі музичних творів, зокрема хорових, вокальних, симфонічних та органних. Написав шість творів, присвячених гетьману Івану Мазепі. Також був відомий добродійністю: допомагав жертвам стихійних лих, сиротам, безкоштовно навчав талановитих студентів.



Ріхард Вагнер

Німецький композитор *Ріхард Вагнер* (1813–1883) написав свої перші твори ще в шкільні роки. Його творчість вважають висхідною точкою епохи романтизму, а також початком авангарду. Найвідоміший твір Р. Вагнера — цикл опер «Перстень Нібелунга», що складається із чотирьох великих частин («Золото Рейну», «Валькірія», «Зигфрід», «Загибель богів») і триває 16 годин. Це найдовша опера у світі, яку виконують великий оркестр і три десятки солістів.

Україна у світі

У всьому світі відомі імена українських композиторів *Дмитра Бортнянського* (духовна й інструментальна музика), *Михайла Вербицького* (Гімн України), *Миколи Лисенка* («Молитва за Україну»), *Миколи Леонтовича* («Щедрик») й української оперної примадонни *Соломії Крушельницької* й багатьох інших митців, без яких неможливо уявити європейську та світову культуру.

5. Зародження масової культури

Одним із проявів становлення індустріального суспільства було зародження та поширення ***масової культури***. Вона мала задовольняти потреби основної маси населення, протиставивши себе «елітарній» культурі представників знаті та заможних верств. Ознаки масової (популярної) культури вперше проявилися в США у зв'язку зі стрімким розвитком кінематографа. У різних країнах поширення масової культури відбувалося по-різному, але спільними ознаками були її масовість і демократизм.

Основним каналом поширення цінностей масової культури були засоби масової комунікації. Наприкінці XIX ст. щотижневі газети почали друкувати сентиментально-мелодраматичні твори, які згодом отримали назву *сердечна преса*, або *індустрія мрій*.

У США з'явилася така форма масової культури, як *комікси*. Спочатку цей жанр був призначений для дітей, але із часом став невід'ємним складником дозвілля дорослих. Одним із найвідоміших персонажів того часу був «жовтий малюк» (Yellow Kid). На його плащі автори писали діалоги й майже весь текст сленговою мовою, яка мала висміювати стиль написання слоганів на рекламних щитах.

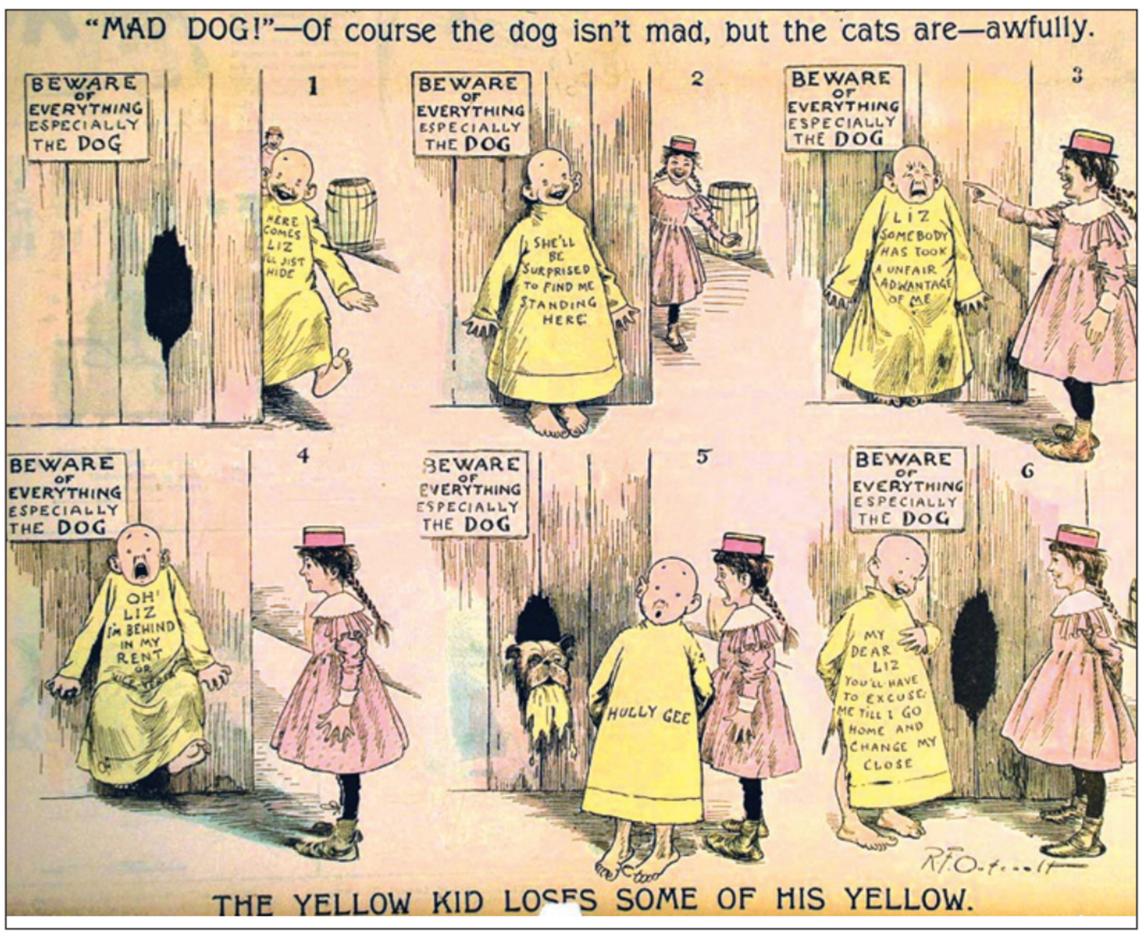

Комікс «Жовтий малюк втратив трохи жовтого». *1890-ті роки*

Нові віяння поширилися також у музиці й танцях. Зародившись у США наприкінці XIX ст., набув популярності стиль *регтайм* — американський відповідник європейської романтичної фортепіанної музики в афроамериканському стилі. Фортепіано стало настільки популярним у США, що мало бути в кожному пристойному домі.

На південному сході США стрімко поширилися *блюз* і *джаз*. На танцювальних майданчиках запанував *фокстрот*.

Словник

Ма́сова культу́ра — комерційно успішна культура, розрахована на широку аудиторію. Вона часто використовує прості та зрозумілі о́брази, сюжети й ідеї. Її головна мета — розважити та зацікавити пересічних глядачів.

- *Розгляньте ілюстрації, на яких зображені техніка танцю, місця проведення балів, убрання та емоційний стан танцівників у першій половині XIX ст. та наприкінці XIX — на початку XX ст. Який висновок про демократизм і загальну атмосферу танців ви можете зробити? Чи дає порівняння хоча б частково відповідь на запитання про відмінності масової культури від культури попередніх епох?*

Танці у XVIII ст.



Менует



Полонез

Танці в першій половині XIX ст.



Вальс



Кадриль

Танці наприкінці XIX — на початку XX ст.



Канкан



Фокстрот



Вальс-бостон



Чарльстон

Отже, масова культура — це феномен, що з'явився наприкінці XIX — на початку XX ст. Її виникнення пов'язане зі становленням великого промислового виробництва. З появою друкованих ЗМІ, радіомовлення та телебачення вплив масової культури суттєво розширився.

Запитання та завдання

1. Яку, на ваш погляд, роль відіграли відкриття в галузі природничих наук у розвитку техніки, духовної культури провідних країн світу? Наведіть приклади значущих відкриттів того часу, які покращили життя людей.
2. Які зміни відбулися в шкільній освіті наприкінці XVIII — на початку XX ст.? Чи були ці зміни важливими? Якщо так, то в чому полягало їхнє значення, якщо ні, то чому вони були неважливими?
3. Наскільки важливою для університетів була автономія? Чому, на вашу думку, школи, на відміну від університетів, не претендували на автономію?
4. Зазвичай шедеврами називають одиничні високохудожні твори, але не товари масового виробництва. У чому ж тоді, на вашу думку, цінність масового виробництва?
5. Висловте свою думку щодо розвитку культури, основних стилів мистецтва, змін у житті та світогляді людей у період «довгого» XIX ст.
6. Установіть відповідність між художнім стилем та його ознаками.

1	романтизм	**А**	дотримання канонів давньогрецького й давньоримського мистецтва
2	модернізм	**Б**	відтворення мінливого світу, занурення в емоції та переживання
3	класицизм	**В**	зображення повсякденного життя і соціальних проблем
4	імпресіонізм	**Г**	експериментування, новаторство, відмова від традиційних форм, покладання на інтуїцію
5	еклектика	**Д**	відмова від канонів та обмежень у мистецтві
6	реалізм	**Е**	поєднання елементів різних історичних стилів
		Є	відображення песимістичного світосприйняття

7. Установіть, яке із зображень належить до класицизму, реалізму та модерну. Поясніть, за якими ознаками ви зробили свій вибір.



Ж.-О.-Д. Енгр.
Портрет Наполеона I.
1806 р.



Р. Делоне.
Ейфелева вежа.
1910–1911 рр.

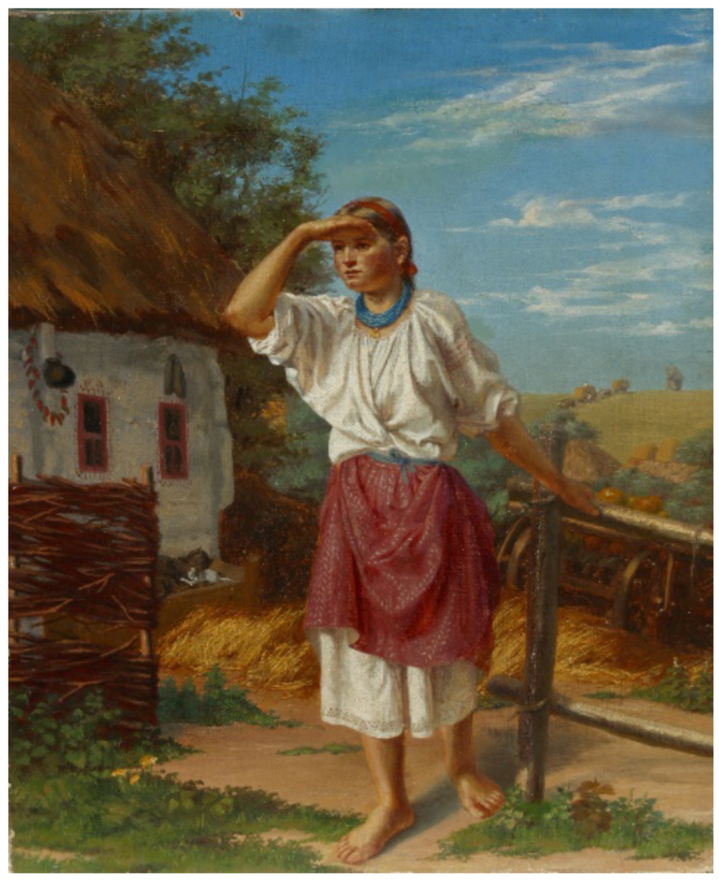

М. Раєвська-Іванова.
Дівчина біля хати.
1868 р.

8. Зосередження уваги на драматичних та емоційних аспектах характерне для

А класицизму
Б реалізму
В романтизму
Г модернізму

9. Сюжети з міфології та давньої історії часто представлені у творах стилю

А романтизм
Б класицизм
В імпресіонізм
Г еклектика

10. Стиль, який мав на меті зобразити світ таким, яким він є насправді, без ідеалізації, — це

А реалізм
Б романтизм
В модернізм
Г імпресіонізм

11. Стиль, який був своєрідним запереченням класицизму, — це

А романтизм
Б реалізм
В модерн
Г еклектика

12. Як ви оцінюєте внесок і місце української культури в європейській та світовій культурі доби «довгого» XIX ст.? Наведіть приклади на підтвердження вашої позиції.

13. Чому, на вашу думку, саме наприкінці XIX — на початку XX ст., а не, наприклад, в епоху Середньовіччя з'явилася масова культура? Які історичні події передували її зародженню і в чому її значення?

14. Підготуйте презентацію про творчість одного з митців, згаданих у параграфі *(на вибір).*

15. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

§ 25. Індустріальні та традиційні суспільства

1. Традиційні й індустріальні суспільства

В останній третині XIX — на початку XX ст. у розвинених країнах світу завершилося формування індустріального суспільства (*див.* § 13). Це не означало, що традиційне впродовж XV–XVIII ст. аграрне суспільство вмить і в усьому світі поступилося місцем індустріальному. Ще залишалися країни, де цей перехід не завершився, і в них зберігався традиційний уклад життя.

Традиційні й індустріальні суспільства

Традиційні суспільства *(Африка, деякі країни Азії, Латинської Америки)*	**Індустріальні суспільства** *(західні нації, а також ті, що пройшли шлях індустріалізації)*
• Колективізм. • Власність належить групі людей. • Велике значення роду, родинних і сімейних зв'язків. • Важливі рішення ухвалюють групою. • Воля роду, громади. • Проста економіка; сільське господарство та ручне виробництво з використанням простих інструментів і знарядь. • Панування релігійного світогляду та традицій. • Існували монархії, аристократії чи інші форми авторитарного правління. • У культурному житті дотримання ритуалів і релігійних свят.	• Індивідуалізм. • Особиста (приватна) власність. • Сприйняття людиною себе як окремої особистості, а вже потім — члена родини. • Рішення ухвалює кожна людина самостійно. • Індивідуальна свобода. • Фабричне й заводське виробництво із застосуванням машин, станків і новітніх технологій. • Поширення практичного й наукового способу мислення. • Утвердження демократії, виборність і підзвітність влади, захист прав і свобод людини. • Урізноманітнення культурного життя, поява індустрії розваг і відпочинку.

2. Модернізація повсякденного життя та побуту

«Довге» XIX ст. з його змінами та потрясіннями істотно вплинуло на життя пересічних людей. У *сільській місцевості* більшість населення проживала в дерев'яних або кам'яних будинках, часто споруджених власноруч. Зазвичай такий будинок складався з кількох невеликих кімнат, також у ньому була піч для приготування їжі й обігріву. Нерідко під одним дахом разом із багатодітною сільською родиною утримували також худобу.

У селах люди жили за сезонним розпорядком дня, починали працювати ще вдосвіта. Оранка, сівба, догляд за тваринами, збирання врожаю — усе це потребувало багато сил і часу. До настання зими сільська родина наполегливо працювала на землі чи біля худоби, і тільки зима з її короткими світловими днями давала змогу трохи перепочити.



М. Пимоненко. Сінокіс.
1807 р.



Село у французькій Фландрії.
Кінець 1920-х років

У містах про початок робочого дня сповіщали фабричні гудки й стукіт по бруківці кінних екіпажів. У великих містах з'явилися трамваї та автомобілі. З появою нових підприємств міста стали перенаселеними. Люди тіснилися в багатоквартирних будинках із поганими санітарними умовами. Водночас спостерігалися і позитивні зміни: налагоджено загальноміський водогін, каналізацію, вивезення сміття, з'явилися нові громадські парки та зручне транспортне сполучення. Зріс попит на інженерів і техніків для обслуговування машин.

Покращення умов життя сприяло зменшенню захворюваності та збільшенню тривалості життя міського населення розвинених країн.



М. Люс. Уранішній туалет.
1884 р.

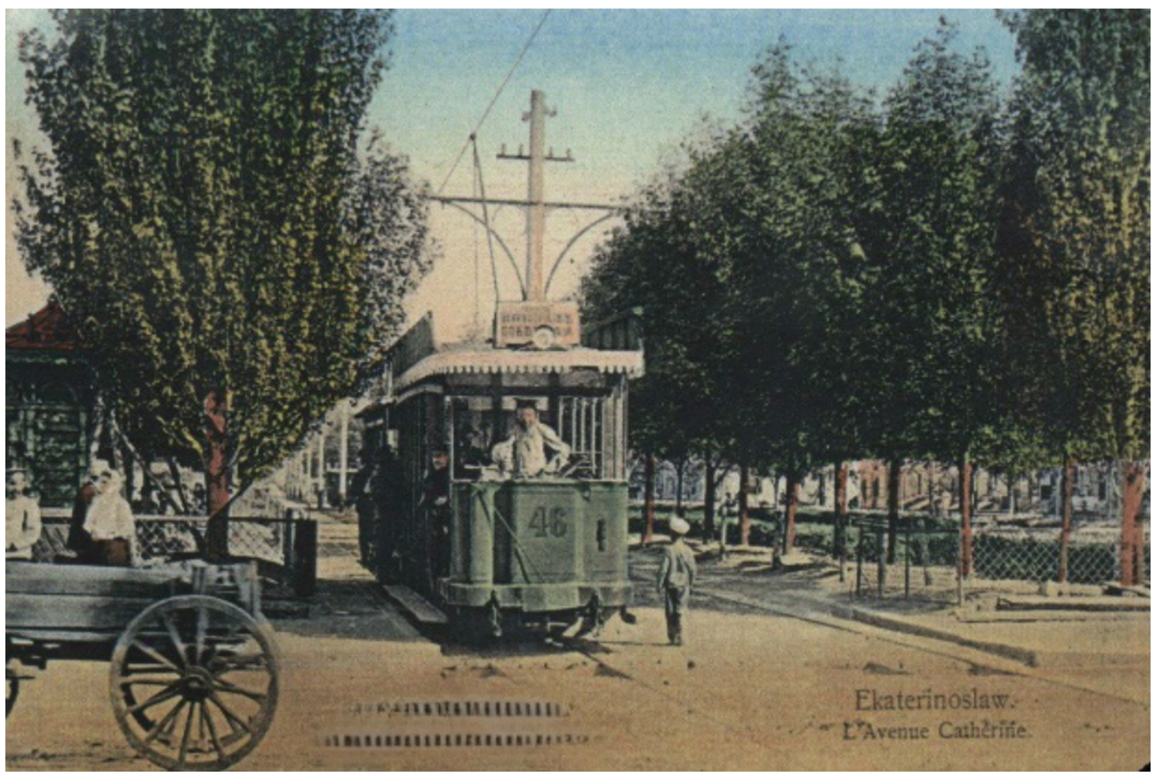

Трамвай у м. Катеринославі
(нині м. Дніпро).
Листівка. Початок XX ст.

- *Перегляньте відеоматеріали про повсякденне життя на початку XX ст. в Києві й Чернівцях. Що між ними спільного та відмінного?*

м. Київ

м. Чернівці

Тогочасне сімейне життя більшості родин — це невтомна праця та одноманітне повсякдення. Розрадою були традиційні свята й зустрічі з родичами. Бідніші сім'ї *харчувалися* скромно й одноманітно. Зазвичай їхнє меню складалося зі страв із картоплі, круп, дрібної птиці чи риби. Заможні сім'ї могли собі дозволити м'ясо, свіжі фрукти й овочі, випічку.



Чотири вікторіанські жінки шиють на горищі. *Кінець XIX ст.*



Робітник миловарні. Ілюстрація з видання «Les Grandes Usines». *1875 р.*

У незаможних родинах *діти* активно допомагали дорослим виживати. У місті вони починали працювати в підлітковому віці, а в селі змалку допомагали батькам по господарству. *Чоловіки*, як правило, працювали поза домом на заводі чи фабриці (у місті) або на фермі (у селі).

Жінки поралися по господарству, виховували дітей, а ще працювали швачками, прислугою або виконували іншу оплачувану роботу, щоб поповнити сімейний бюджет. Увесь тягар хатніх справ лежав на плечах жінок.



Як прали століття тому



Старовинна праска

Особливо марудними були прання та прасування без пральної машини й електричної праски.

Без звичних для сучасних людей духовок, мікрохвильових печей і холодильників приготування та зберігання їжі також було непростою справою. Жінки переймалися не тільки тим, із чого приготувати страви, а й де безпечно їх зберігати.

Багато захворювань, які нині успішно *лікують*, раніше вважали тяжкими або й невиліковними. Кір, скарлатина, туберкульоз, правець, дифтерія, холера, дизентерія — ці хвороби забирали багато життів. Та завдяки покращенню якості життя рівень смертності поступово знижувався, а тривалість життя зростала.



Ф. Сарда.
Робітник обідає. *1911 р.*



Лікар та його маленький пацієнт.
Листівка. Початок XX ст.

3. Зміни в зовнішньому вигляді міст і сіл

Міста стали більш людними й індустріалізованими, у них з'являлися нові заводи й фабрики, офісні центри. Нові будівельні технології змінювали зовнішній вигляд міст, зокрема висота новобудов зросла майже вдесятеро. Люди отримували дедалі більше зручностей: кращі санітарні умови, медична допомога, театри та ресторани, навчальні заклади, магазини тощо.

- *Розгляньте зображення лондонських вулиць у різні періоди. Які зміни в забудові міста, транспортних засобах, стилі життя ви помітили? Про що, на вашу думку, свідчать ці зміни?*



Т. Тернпайк. Вестмінстер. *1820 р.*



Район Англійського банку та Королівської біржі. *1910-ті роки*

Суттєві зміни відбулися також у сфері *транспорту*. Хоча на початку XIX ст. ще переважав кінний транспорт, однак із часом його потіснили велосипеди, автомобілі та залізниця. Завдяки новим видам транспорту люди могли частіше їздити одне до одного в гості або ж мандрувати світом і пізнавати культуру інших народів. Пароплави й залізниця швидше доставляли необхідні товари, а сім'ям та окремим людям стало легше змінювати місця проживання, що сприяло їхньому масовому переселенню в пошуках кращої долі до США, Канади чи інших країн.

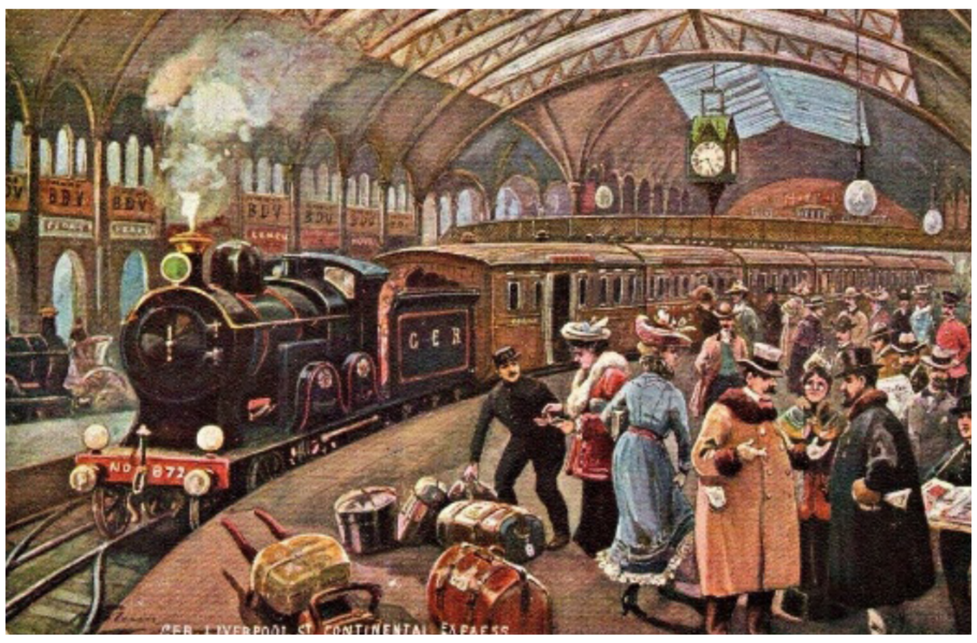

Вокзал Ліверпуль-стріт. *Листівка*. *Початок XX ст.*



Будівництво корабля. *Кінець XIX ст.*

У другій половині XIX ст. спочатку в Лондоні, а згодом і в інших великих містах світу з'явилися лінії підземної залізниці — попередниці сучасного метро.

Щодо *дозвілля*, то більшість населення традиційно ходила в неділю до церкви. Після законодавчого обмеження тривалості робочого дня і проголошення суботи вихідним днем у людей з'явилося більше вільного часу й нові можливості для дозвілля. Серед містян стали популярними прогулянки в парках і поїздки автомобілем на природу. Катання на човні, засмагання на пляжі, плавання, риболовля та пікніки — ось поширені види відпочинку середнього класу.

Люди також відвідували театри, музеї, кінотеатри, читали художню літературу.

У XIX ст. під впливом модерну змінилися жіночий костюм і взуття. *Моду* диктували великі салони, кожний із яких мав власний стиль. Сукні часто мали високий закритий комір, були популярними пишні зачіски та капелюхи з пір'ям. Це створювало образ стилізованої «жінки-квітки», яка відвідувала салони, театри та вечірні розваги. Проте з появою автомобіля набули популярності зручні сукні з м'яких тканин. Основною ознакою моди стали природність і простота.

Поступовому спрощенню одягу сприяли новації індустріального суспільства, що робили незручними довгі сукні й корсети. Через захоплення спортом, зокрема велосипедними й автомобільними прогулянками, плаванням, тенісом і кінним спортом, у жіночому гардеробі з'явилися плетені спортивні светри та штани.

Одяг доповнювали яскравими деталями. Дедалі частіше взірцями краси й моди ставали актриси й актори кіно та театру.

На відміну від жіночого, чоловічий гардероб зазнав незначних змін. Змінювалися хіба що ширина штанів і форма лацканів піджаків, довжина пальт. Повсякденний чоловічий одяг складався з короткого сюртука (попередника піджака), костюма-трійки та куртки. Одноманітність чоловічого костюма порушував великий вибір капелюхів і кепі. Найпопулярнішою в чоловіків на початку XX ст. була зачіска з прямим проділом.

Масове фабричне пошиття одягу потребувало розроблення стандартів, позначення розмірів та ін. Загалом одяг став демократичнішим:

уперше представники робітничого класу могли носити майже такий самий одяг, як і представники еліти.



Жіноча мода на початку XX ст.



Чоловіча мода наприкінці XIX ст.

З огляду на особливості способу життя *забудова села* відрізнялася від міської: будинки були зазвичай одноповерховими, поряд із ними розміщували господарські споруди, у яких утримували худобу та зберігали сільськогосподарський реманент. Дороги були ґрунтовими, а основним видом транспорту залишалися коні; возами доставляли врожай із поля до млина чи до комори.

Вулиці освітлювали в кращому разі гасові ліхтарі, а в гіршому — у нічний час села поринали в темряву. Тяжка фізична праця виснажувала людей, і в будні дні вони зазвичай залишалися вдома. Майже в кожному селі був храм, який селяни відвідували в суботу чи неділю та на свята́.



Французьке село. *1800-ті роки*



С. Васильківський. Полтавщина. Тихий вечір. *1800-ті роки*

4. Емансипація

У середині XIX ст. під впливом індустріалізації та ідеї громадянських прав, поширенню якої сприяли французька й американська революції, у розвинених суспільствах зародився рух за ***емансипацію***.

Словник

Емансипа́ція — звільнення від залежності, обмежень або дискримінації, набуття рівних прав і можливостей.

Найчастіше під емансипацією розуміли надання жінкам рівних прав із чоловіками в усіх сферах життя: від освіти й праці до участі в політичному житті та сімейних справах.

- *Про які зміни в побуті свідчить картина XVIII ст. та фото початку XX ст.? Завдяки яким винаходам відбулися ці зміни? Чому, на вашу думку, на обох ілюстраціях зображено жінок? Чи погоджуєтеся ви з поділом занять на «чоловічі» та «жіночі»?*



Дж. Баптист. Прання.
1730-ті роки



Електрична пральна машина.
Початок XX ст.

У тогочасних індустріальних країнах жінки через матеріальну скруту дедалі частіше йшли працювати на підприємства, ставали вчительками в початкових школах, медсестрами, друкарками, секретарками тощо. Власний заробіток робив їх менш залежними від чоловіків, і вони справедливо вимагали рівності в оплаті праці, доступі до посад, участі в політичному житті та здобутті вищої освіти.

- *Які, на вашу думку, зміни в суспільному житті внаслідок індустріальної революції відображені на цих ілюстраціях? Які зміни відбуваються в сучасній моді внаслідок наукового й технічного прогресу?*



Сукня-кринолін.
Середина XIX ст.



Костюми для їзди на велосипеді.
Фото. Кінець XIX ст.



Жіноче вбрання для занять спортом

Проте емансипація стосувалася не тільки рівності жінок і чоловіків, а й інших сфер життя, де зберігалася нерівність. Деякі країни наприкінці століття навіть прийняли спеціальні закони щодо емансипації, спрямовані на зрівняння в правах різних груп населення: Декларація незалежності Гаїті (1804), Прокламація президента США Авраама Лінкольна про визволення рабів (1863), скасування рабства в Пуерто-Рико (1873) і на Кубі (1886), а також у багатьох новостворених незалежних державах Латинської Америки. Ці й інші події сприяли встановленню більш справедливого та рівноправного суспільства.

5. Повсякденне життя та культура в країнах Сходу

Основою економіки за традиційним укладом, що формувався на Сході століттями, залишалося сільське господарство. Громади жили за звичаями предків, зберігали традиційні методи обробляння землі й суспільну ієрархію. Сімейні та громадські зв'язки були так само важливими, а релігійні вірування відігравали вирішальну роль у формуванні щоденних звичок і культурних традицій.

Поступово завдяки розвитку торгівлі, дипломатичним відносинам, а подеколи й іноземному військовому втручанню повсякденне життя східних народів зазнавало впливу західного світу. Зростали та змінювалися міста, вони ставали осередками торгівлі й культурного обміну. Водночас зростання міст породжувало перенаселення та антисанітарію.

Дедалі частіше на східних ринках з'являлися нові товари й технології. Цей вплив виявлявся в різних частинах Сходу по-різному. У деяких країнах, як-от в Індії, що перебувала під британським управлінням, запровадження західної системи освіти зруйнувало традиційні форми навчання дітей, а економічна політика колонізаторів призвела до занепаду місцевих традиційних промислів. Натомість у Японії контакти із західними державами стали поштовхом до значних внутрішніх реформ (Реставрація Мейдзі), а також змін в одязі, харчуванні тощо.

Традиційні для Сходу види *мистецтва*, *література* та *музика* й надалі розвивалися, але водночас зазнали західного впливу. Наприклад, письменники почали писати на теми національної спорідненості, соціальних змін і конфлікту між традиціями та сучасністю. На культурне життя продовжувала суттєво впливати релігія. У деяких регіонах роз-

горнулися релігійні рухи, які ставали формою опору західному впливу та засобом збереження традиційних цінностей.

Повага до старших, взаємодопомога громаді й надалі залишалися важливими. Традиційні свята й обряди допомагали зміцнювати відчуття культурної спадкоємності.

Європейці часто зверхньо ставилися до мистецтва азійських та африканських народів, вважали його «примітивним». Насправді ж це мистецтво багате й унікальне.

Хоча на Африканському й Азійському континентах плекали традиції, тут з'являлися і нові мистецькі напрями. Зокрема, в Індії виникло *Бенгальське відродження*, очолюване такими видатними діячами індійської культури, як *Рабіндранат Тагор* і *Нандалал Бос*. Творам майстрів цієї течії притаманні ліричність і стилізація прийомів національної мініатюри та європейської графіки.



Р. Тагор. Пейзаж. *1890-ті роки*

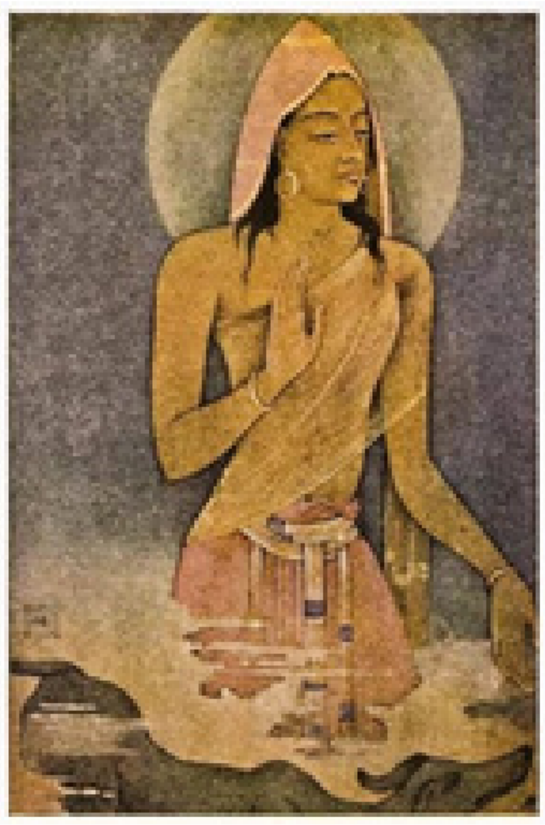

Н. Бос. Юдхіштхіра. *1913 р.*

Країни Сходу прагнули зберегти свою самобутність і водночас запозичували досягнення європейської цивілізації. Це яскраво ілюструє мистецтво *Японії*, де зводили імператорські палаци та будували храми в національному стилі. Японський живопис також вирізнявся оригінальністю, що було зумовлено тодішньою ізоляцією країни.



Імператорський палац у м. Токіо. *1868 р.*

Характерні ознаки гравюри XIX ст. втілював у своїй творчості один із найвідоміших художників Японії *Кацусіка Хокусай*.

Після відкриття кордонів країна почала активно запозичувати новітні технічні винаходи. Наприклад, майже одночасно з Європою та США в Японії з'явилися фотографія і кіно.

Подібне відбувалося також у *Китаї*, де намагалися поєднати погляди давніх китайських мислителів із західними



К. Хокусай. Сніговий ранок на річці Коїсікава. *1830 р.*



Жень Бонянь.
Дерево й птахи.
1870-ті роки

ідеями. Було опубліковано багато матеріалів про культурне життя іноземних держав, велику увагу приділяли освіті.

Зміни в житті країни вплинули на китайський театр. На основі багатьох місцевих театрів виникла пекінська музична драма (цзинсі).

Новий напрям у мистецтві живопису започаткував китайський художник *Жень Бонянь*. Він урізноманітнив традиційний китайський живопис «гохуа» (картини на шовкових або паперових сувоях, які пишуть тушшю чи розведеною водою фарбою) технікою європейських майстрів.

Були досягнення і в архітектурі. Збудований у Пекіні в національних традиціях імператорський літній палац Іхеюань («Парк безтурботного відпочинку») вражав своєю вишуканістю. Чудові зразки паркової архітектури були створені в інших містах, продовжували розвиватися художні ремесла (кераміка, ткацтво, вишивання тощо).



Зразки традиційної китайської та японської порцеляни

Культурне життя *Африки* було розмаїтим, як і сам континент. З одного боку, у Єгипті й Алжирі активно запозичували європейську культуру, з іншого — більшість країн континенту зберігала свою споконвічну культуру.

Унікальним досягненням африканського мистецтва вважають маски, які вразили європейських мандрівників і місіонерів. Найчастіше їх виготовляли у формі морди тварини — покровительки роду чи племені.



Традиційні текстильні вироби африканського народу ашанті





Традиційні африканські магічні статуетки й маски

Розвиваючи традиційне ужиткове мистецтво, африканські майстри продовжували творити в різних жанрах скульптури, розпису, орнаменту. Художня творчість африканців не вичерпувалася культовим за своїм призначенням ужитковим мистецтвом. Були також поширені різьблені скульптури з дерева із зображеннями різних духів, предків або певних історичних осіб чи богів.

Загалом мистецтво Африки було реалістичним, однак цей реалізм мав яскраво виражений місцевий колорит. Чудові самобутні традиції хуожнього ремесла африканських народів свідчать про те, що задовго до приходу на континет європейців в Африці існували високорозвинені культура й мистецтво.

Європейська колонізація не зупинила розвиток культури племен і народів, які населяли Африку. Саме ця, суто національна, частина африканської культури є найбільш цінною.

Запитання та завдання

1. Який вплив на облаштування життя людей у містах і селах справила науково-технічна революція? Які, на ваш погляд, найважливіші удосконалення безпосередньо підвищили якість життя містян і мешканців сіл?

2. Визначте важливі ознаки, за якими індустріальні суспільства відрізнялися від традиційних. Чому, на вашу думку, перехід від традиційного суспільства до індустріального не відбувся одночасно в усіх країнах на різних континентах?

3. Поясніть поняття «емансипація». Чи можете ви стверджувати, що на сьогодні проблема емансипації вже вирішена й це питання втратило свою гостроту? Наведіть докази на підтвердження вашої точки зору.

4. Як ви вважаєте, у чому оригінальність азійської та африканської культур? Національна самобутність — це, на вашу думку, перевага чи вразливе місце? Обґрунтуйте ваш висновок.

5. Наскільки важливе взаємне пізнання і взаємне проникнення культур народів різних континентів? Чи може, на ваш погляд, існувати загальносвітова культура без розвитку національних традицій і культур?

6. Виконайте завдання, розміщені в електронному додатку.

УЗАГАЛЬНЕННЯ
до розділу V «Розвиток культури й повсякденне життя наприкінці XVIII — на початку XX ст.»

- «Довге» XIX ст. — час великих змін у всьому світі. Вони були настільки значними, що спричинили поступове відмирання традиційних суспільств та утвердження індустріального. Обом типам суспільств притаманні як сильні, так і слабкі сторони.
- *Індустріальна революція*, що супроводжувалася видатними *науковими відкриттями й технічними винаходами*, докорінно змінила

не тільки економіку, а й повсякденне життя людей. Вона також зумовили перегляд уявлень про навколишній світ та отримала назву *революція в природознавстві*.

• Досягнення науки справили значний вплив на розвиток суспільства в XIX — на початку XX ст. У цей період було зроблено найбільші *наукові відкриття*. Завдяки розвитку торгівлі й міжнародних відносин, дослідженню та освоєнню нових територій було отримано багато інформації, яка свідчила про взаємопов'язаність природних явищ.

• *Стрімкий технічний прогрес* проявився у швидкому впровадженні різних технічних винаходів. Досягнення в галузях математики, фізики, хімії, біології, електрики та металургії стали підґрунтям для технічного прогресу наступних століть. Людство донині використовує новації кінця XVIII — початку XX ст., зокрема парову машину, залізницю, двигун внутрішнього згоряння, електричну лампочку, радіо, телефон.

• Досягнення в біології дали потужний поштовх розвиткові *медицини*. Вагомим здобутком стало відкриття наприкінці століття українським ученим І. Пулюєм і німецьким фізиком В. Рентгеном променів, які допомагають лікарям виявляти хвороби, правильно ставити діагноз та успішно лікувати хворих. Завдяки досягненням у медицині зменшилася смертність, припинилися масові епідемії, збільшилася середня тривалість життя.

• Зазвичай, коли йдеться про *повсякденне життя* людей у XIX ст., то в уяві виринають заводські труби, сірі промислові міста й інші притаманні добі індустріальної революції споруди та предмети.

Насправді ж «довге» XIX ст. було багатоликим. Люди пройшли тернистий шлях від первісного страху перед паровими двигунами до активного використання в побуті небачених раніше механічних пристроїв. Попередня епоха, коли життя плинуло повільно й спокійно, змінилася пробудженням у людях прагнення до споживання якісних і доступних харчів і товарів, рішучих змін у своєму житті.

• Передумовою і водночас результатом індустріальної та науково-технічної революцій став розвиток *освіти*. Саме в «довгому» XIX ст. держава почала брати активну участь у справах освіти. Фінансована державою шкільна освіта поступово змінила уявлення попередніх століть, що освіта — справа необов'язкова, приватна й суто індивідуальна.

• *Державна освіта замінила релігійно забарвлену освіту* попередніх двох століть. Утручання держави в освіту сприйняли не всі. Деякі церкви та релігійні групи застерігали щодо державного контролю над школами. Недовіра до участі держави в освіті зумовила появу багатьох приватних шкіл.

• Ще однією особливістю тогочасної освіти була її *демократизація*. Освіта перестала бути привілеєм для дітей зі знатних і заможних родин; залучення до освіти всіх дітей, незалежно від їхнього соціального та майнового стану, стало ознакою століття.

• Освіта дедалі більше перебудовувалася в напрямі *навчання та виховання з метою особистого й суспільного успіху освіченої людини та суспільства загалом*. Зміни спонукали як державні, так і приватні школи розширити навчальні програми. Школи мали навчити дітей не тільки читати та писати, а й критично мислити; формувати моральність і риси свідомого громадянина. Хоча методи навчання залишалися орієнтованими на запам'ятовування змісту підручників і жорстку дисципліну, проте вже тоді поширювалося більш людяне й прихильне ставлення до дітей.

• У *літературі* й *мистецтві* творчо змагалися неокласицизм і романтизм. Митці-реалісти відображали у своїх творах повсякденне життя, вплив буття на формування свідомості людини, критикували вади соціального устрою суспільства. Послідовники ж романтизму змальовували світ таким, яким він мав би бути, аби людина почувалася щасливою.

• Помітним явищем у мистецтві другої половини XIX ст. стало формування нового художнього напряму — *імпресіонізму*. Його основна особливість — прагнення передати враження від побаченого. Митці зображали не реальний предмет або явище, а людське сприйняття, психологічний стан, який вони викликали.

• Зростання економіки й добробуту людей, науково-технічний прогрес сприяли досягненням у ца́рині мистецтва. У XIX ст. *мистецтво стало більш демократичним*, перестало бути забаганкою і привілеєм обраних. Підвищення освіченості населення сприяло тому, що з новітніми творами письменників, поетів, драматургів ознайомилося набагато більше людей; відкривалися численні публічні музеї, галереї та виставки.

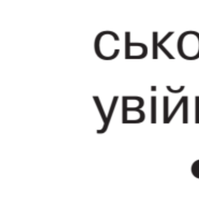

Україна у світі

• Вагомим був *внесок українців у загальноєвропейську культурну спадщину.* Усупереч проблемам, спричиненим поділом українських земель між різними державами та русифікацією, тривали становлення і розвиток української культури нарівні з культурами інших європейських націй.

• Зокрема, Україна збагатила європейську *літературу* творами І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Марка Вовчка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, В. Стефаника та ін. Також І. Франко переклав українською мовою твори Й. Ґете, Г. Гейне, Дж. Байрона й інших європейських авторів, а Леся Українка — Гомера, Г. Гейне, В. Шекспіра, Дж. Байрона, В. Гюго, італійські народні пісні.

• Українська *музична культура*, представлена творами М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, М. Лисенка, П. Сокальського, також увійшла до золотого фонду європейської та світової музики.

• Досягнення українських *архітекторів*, особливо в стилі модерн наприкінці XIX — на початку XX ст. (готель в Одесі архітектора Л. Влодека; Будинок із химерами В. Городецького й будівля цирку Е. Брадтмана в Києві та ін.), стали б окрасою будь-якої європейської архітектурної школи.

• В *образотворчому мистецтві* серед найкращих європейських майстрів — українські художники А. Маневич, М. Бурачек, Ф. Кричевський, К. Малевич.

Отже, культура «довгого» XIX ст., невід'ємним складником якої є українська культура, не лише віддзеркалювала всі найважливіші явища в житті людей, а й давала надію на краще майбутнє.



Запитання та завдання

Підготуйте есе на одну з поданих тем *(на вибір):*

- «Відмінність масової культури від народної»;
- «Мода як прояв масової культури».

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ «Основні ідеї, здобутки, виклики "довгого" XIX ст.»

«Довге» XIX ст., яке охоплювало період від Французької революції (1789) до початку Першої світової війни (1914), було епохою важливих перетворень. Вони докорінно змінили світ, заклали фундамент для суспільного й технічного прогресу впродовж наступних століть. XIX ст. суттєво вплинуло на сучасний світ, стало епохою відкриттів у науці, мистецтві й культурі, змінило відносини між народами різних континентів.

I. Основні ідеї «довгого» XIX ст.: ідеї прогресу й прав людини

Ідея прогресу

• Докорінно змінилися погляди на призначення науки та роль науковців у суспільстві. Наука стала виробничою сферою, а науковці — важливими постатями в індустріальному суспільстві. Наукові відкриття і технічні досягнення зумовили появу нових галузей виробництва — хімічної, електротехнічної та ін. Зародилися обчислювальна техніка, автоматизація, виробництво штучних матеріалів, почали використовувати властивості атома. Ці здобутки значною мірою стали основою виробництва вже у XX ст. Темпи змін істотно пришвидшилися, різко скоротився час упровадження відкриттів і технічних винаходів у виробництво.

• Ідея прогресу також утілилася в осучасненні міст, удосконаленні державного управління, підвищенні продуктивності праці, розвитку освіти, охорони здоров'я, спорту.

Ознаки прогресу:

– індустріальна та науково-технічна революції;
– зростання чисельності населення та міграція;
– соціальні реформи;
– піднесення середнього класу;
– розвиток демократії;
– урізноманітнення повсякденного життя та дозвілля людей.

Ідея прав людини

• Ідею громадянських і політичних прав, які ще називають правами «першого покоління», підхопили англійська, американська та французька революції. Права на життя, власність, свободу від рабства або експлуатації, особисту недоторканність, свободу від катувань, свободу совісті та віросповідання, свободу пересування і проживання, на захист честі й гідності, справедливий і відкритий суд були визнані непорушними.

• Багато значущих подій і явищ «довгого» XIX ст. були пов'язані саме з обстоюванням прав людини: французька Декларація прав людини та громадянина (1789) і конституція Франції 1791 р., Кодекс Наполеона, Громадянська війна, Прокламація про визволення рабів А. Лінкольна (1862) та ін.

II. Здобутки «довгого» XIX ст.

• XIX ст. подарувало людству значні досягнення в різних галузях. Промислова революція докорінно змінила виробництво, транспорт і зв'язок. Нові технології, зокрема паровий двигун, залізниця і телеграф, вплинули на суспільство та його економіку. Наукове відкриття теорії еволюції Ч. Дарвіна кинуло виклик традиційним уявленням про світ і зумовило виникнення нових галузей дослідження. Покращення в медицині та санітарії сприяло збільшенню тривалості життя та зростанню чисельності населення.

Економічні перетворення

• У XIX ст. відбулося піднесення індустріального капіталізму. Фабрики замінили майстерні, масове виробництво замінило кустарне, праця за наймом стала звичною. Значно розширилася світова торгівля. Однак економічне зростання часто було нерівномірним, що посилювало соціальну нерівність.

Політичні перетворення

• У XIX ст. відбулися демократизація і піднесення національних держав. У багатьох країнах було встановлено конституціоналізм і представницьке правління. Революції та реформи в деяких країнах сприяли розширенню виборчих прав. Проте в багатьох частинах світу зберігалися авторитаризм і традиційні форми влади.

• В останній третині XIX ст. в основному завершився процес оформлення нової політичної системи суспільства. Вона ґрунтувалася на свободі підприємництва, торгівлі, розширенні політичних прав і встановленні конституційного ладу. Однак ліберальні порядки утвердилися не відразу. Лише після парламентської реформи 1832 р. в Англії, революцій 1848–1849 рр. у Європі, об'єднання на початку 1870-х років Німеччини й Італії до влади прийшла буржуазія.

• Установилися такі форми державного правління: конституційна монархія, президентська республіка й парламентська республіка.

• Змінилася роль релігії та церкви. Захоплення природничими науками зумовило розмивання релігійних поглядів. Набожність уже не вважали головною ознакою прихильності громадян до держави.

• Французька революція 1789 р. й наполеонівські війни дали потужний поштовх пробудженню національної самосвідомості народів. Найбільший відгук ідея створення власних національних держав знаходила серед народів, позбавлених державності, зокрема українців.

• Імперіалізм і колоніалізм також стали невід'ємними ознаками «довгого» XIX ст. Для отримання дешевої сировини та ринків збуту товарів провідні європейські держави захоплювали колонії. Наукова, технічна й військова переваги європейських країн полегшували завоювання колоній.

• Змінилася розстановка сил у світі. Загальна картина цих змін відображена на діаграмі, що демонструє наростання розриву у виробництві й багатстві, породженого різною залученістю країн до індустріалізації.

Вироблено продукції на душу населення *(ам. дол.)*

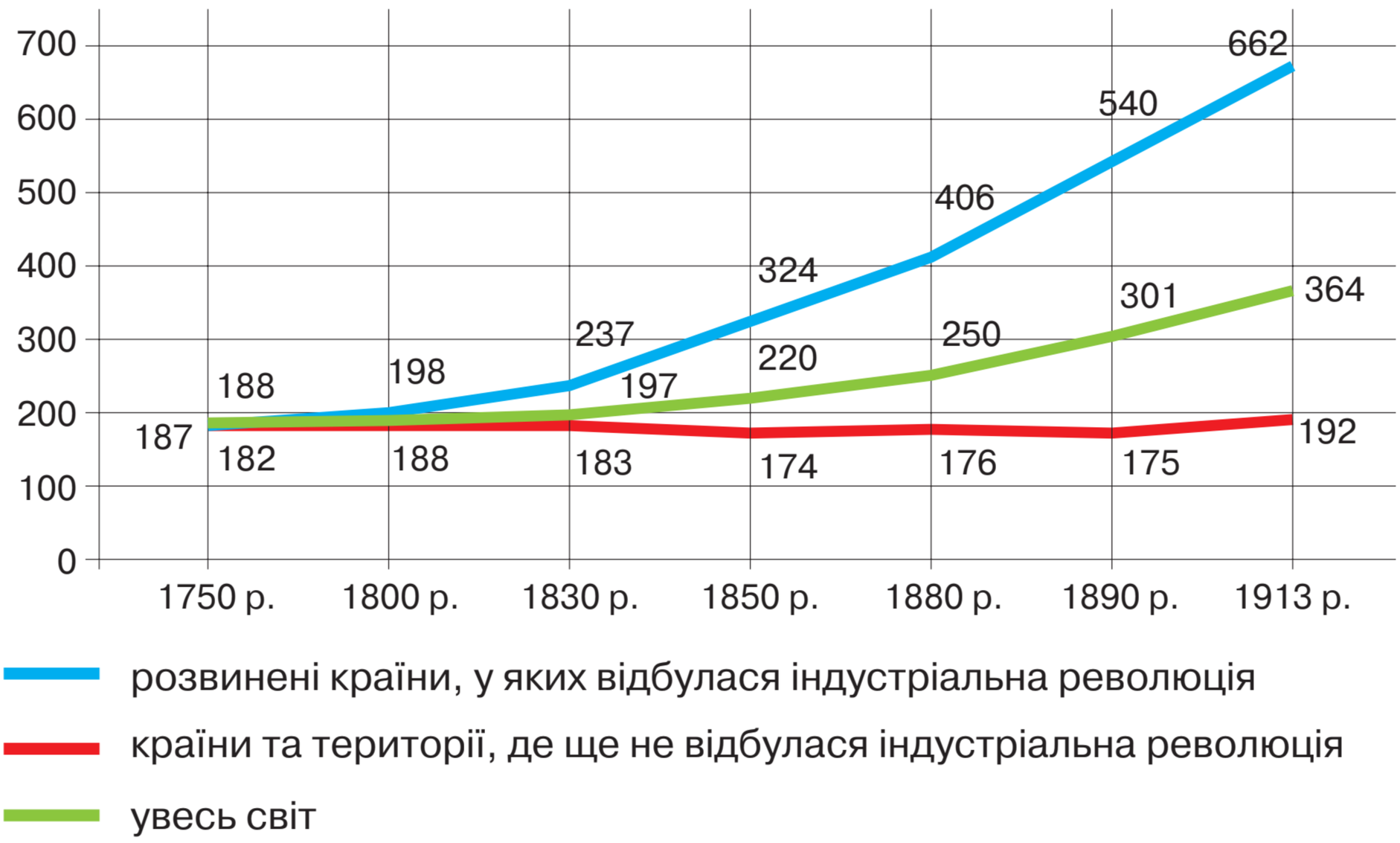

• В останнє десятиліття XIX ст. на міжнародній арені з'явився новий потужний гравець — США, які витіснили Велику Британію з лідерських позицій.

Соціальні перетворення

• Упродовж століття в провідних країнах світу відбувся перехід від традиційного суспільства до індустріального. Це був час піднесення середнього класу й формування класу індустріальних робітників.

• Поява середнього класу — людей із грошима й бажанням відігравати важливу роль в управлінні державою, носіїв ідеалів американської та французької революцій — було важливим чинником створення індустріального суспільства й утвердження демократичних форм управління державою.

• Друга половина XIX — початок XX ст. — це також період пошуку порозуміння між робітниками й роботодавцями. Із зростанням

виробництва кількість робітників постійно збільшувалася. У середині XIX ст. у світі налічувалося майже 10 млн робітників, а наприкінці XIX ст. стільки ж було в самих лише США. Важливим новим явищем стало виникнення профспілкового руху.

• З'явилися політичні партії, які проголошували себе захисниками людей праці; поширилася утопічна ідея побудови безкласового комуністичного суспільства.

• Набирали сили соціальні рухи, що виступали за права робітників, зрівняння жінок у правах із чоловіками. Однією з найвідоміших лідерок руху за виборчі права жінок у Великій Британії була *Еммелін Панкгерст* (1858–1928), а британка *Флоренс Найтінгейл* (1820–1910) домоглася визнання медсестринства повноцінною професією та започаткувала реформи в ца́рині охорони здоров'я. Польська та французька науковиця *Марія Склодовська-Кюрі* (1867–1934) — перша й донині єдина людина, яка двічі отримала Нобелівську премію, причому у двох різних галузях природничих наук — фізики та хімії. Ці й інші досягнення жінок свідчили про те, що вони відігравали дедалі вагомішу роль у світі.

Культурні перетворення

• Освіта стала доступнішою і масовою. Майже одночасно у Великій Британії, Франції та Німеччині було створено світські системи освіти, які безпосередньо фінансувала й контролювала держава. Уперше більшість громадян отримала доступ до освіти.

• Взаємодія держав світу сприяла взаємовпливу й взаємозбагаченню культур різних країн, народів і континентів. Урізноманітнилися мистецькі течії та напрями.

• XIX ст. було періодом великого культурного зрушення. Нові течії і напрями в мистецтві, зокрема романтизм, кинули виклик традиційному в епоху Просвітництва звеличенню людського розуму. Виникли нові форми розваг, такі як мюзик-хол і кіно. Проте традиційні культурні форми та вірування продовжували відігравати значну роль.

Виклики

• Ця епоха також зіткнулася із серйозними викликами, основними з яких були такі:

– несправедливий розподіл створеного багатства; прірва між багатими (меншість) і бідними (більшість), соціальні заворушення;
– корупція в бізнесі та у владі;
– перенаселеність міст;
– поширення невиліковних (на той час) хвороб, антисанітарія;
– зростання злочинності;
– відсутність у жінок рівних із чоловіками прав;
– нещадна експлуатація природних ресурсів;
– імперіалізм, домінування сильніших націй над слабшими та їхня експлуатація, гноблення; міжнародні конфлікти.



Україна у світі

В Україні «довге» XIX ст. — це не тільки народні повстання та досягнення відомих українців (Тараса Шевченка, Миколи Леонтовича й ін.). Це також промислова революція, наукові відкриття, зміни в повсякденному житті українців. На українських землях відбувалися ті ж явища і події, як і в інших країнах Європи. Українці були не сторонніми спостерігачами, а важливими творцями спільної європейської цивілізації.

У цей період «українське питання» було розмінною монетою в іграх великих держав. Вони остерігалися, що становлення незалежної України знищило б політичний порядок, установлений переможцями Наполеона на Віденському конгресі в 1815 р.

• **Загалом «довге» XIX ст. було вирішальним етапом у розвитку людської цивілізації. Людство не створило ідеального суспільства, але саме тоді було зроблено важливі кроки на шляху до більш справедливого світу.**



Запитання та завдання

- Презентація та обговорення синхронізованої таблиці, над якою працювали протягом усього навчального року.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

1740–1790-ті роки	**початок індустріальної революції**
14 липня 1789 р.	взяття повсталими парижанами фортеці Бастилія з розміщеною в ній в'язницею; цю дату вважають початком Французької революції
1789 р.	ухвалення Декларації прав людини та громадянина у Франції
1791 р.	прийняття першої в історії Франції конституції
1792 р.	установлення у Франції республіки
1792–1804 рр.	Перша республіка у Франції
1793 р.	установлення якобінської диктатури у Франції
1794 р.	термідоріанський переворот у Франції, повалення якобінської диктатури
1794–1795 рр.	термідоріанський період у Франції
1795–1799 рр.	режим Директорії у Франції
1796–1815 рр.	наполеонівські війни
1799 р.	державний переворот у Франції (переворот 18 брюмера); завершення Французької революції і початок правління Наполеона
1799–1804 рр.	період Консульства у Франції
1804–1814 рр.	Перша імперія (імперія Наполеона) у Франції
1814–1815 рр.	Віденський конгрес
1814–1830 рр.	період Реставрації Бурбонів у Франції
1815 р.	«Сто днів» Наполеона: 20 березня — 22 червня
1815 р.	створення Священного союзу
1830 р.	Липнева революція у Франції
1830–1848 рр.	Липнева монархія у Франції
1832 р.	перша парламентська реформа у Великій Британії

Хронологічна таблиця

1836–1848 рр.	чартистський рух у Великій Британії
1837–1901 рр.	«вікторіанська доба» у Великій Британії
1839–1842 рр.	перша «опіумна війна» між Великою Британією та Китаєм
1848–1849 рр.	«Весна народів» у Європі
1848–1852 рр.	Друга республіка у Франції
1852–1870 рр.	Друга імперія у Франції
1853–1856 рр.	Східна (Кримська) війна
1856 р.	Паризький мирний договір
1858–1860 рр.	друга «опіумна» війна між Великою Британією та Китаєм
1861 р.	проголошення Італійського королівства
1861–1865 рр.	Громадянська війна в США
1865–1877 рр.	Реконструкція Півдня в США
1867 р.	друга парламентська реформа у Великій Британії
1867 р.	створення Австро-Угорської монархії
1867–1912 рр.	доба Мейдзі в Японії
1870 р.	завершення об'єднання Італії
1870–1871 рр.	франко-прусська війна
1870–1940 рр.	Третя республіка у Франції
1871 р.	завершення об'єднання Німеччини; проголошення Німецької імперії; ухвалення конституції
1871 р.	Франкфуртський мирний договір
1877–1878 рр.	російсько-турецька війна
1878 р.	Берлінський конгрес
1882 р.	оформлення Троїстого союзу

1884–1885 рр.	Берлінська конференція
1890 р.	антитрестовий закон Шермана в США
1890 р.	відставка О. фон Бісмарка з посади канцлера Німеччини
1894 р.	китайсько-японська війна
1898 р.	іспансько-американська війна за Кубу
1899–1902 рр.	англо-бурська війна в Південній Африці
1901–1906 рр.	президентство Т. Рузвельта в США
1904–1905 рр.	російсько-японська війна
1905–1906 рр.	перша марокканська криза
1907 р.	завершення формування Антанти
1908 р.	Молодотурецька революція
1908 р.	боснійська криза
1911 р.	друга марокканська криза
1911–1912 рр.	Синьхайська (Учанська) революція
1912–1913 рр.	балканські війни
1913 р.	обрання Вудро Вілсона президентом США

Навчальне видання

ПОЛЯНСЬКИЙ Павло Броніславович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник
для 9 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

У підручнику використано ілюстративні матеріали, які знаходяться
у вільному доступі в мережі «Інтернет».

Над інтерактивним електронним додатком
до підручника працював *О. Ситник.*

Редактор *Т. Мусієнко*
Художній редактор *О. Андрущенко*
Комп'ютерна верстка *О. Руденко, Л. Ткаченко*
Коректори *І. Барвінок, С. Залозна*

Формат 70×108/16.
Ум. др. арк. 22,4. Обл.-вид. арк. 18,02. Наклад прим.
Зам. №

Видавництво «Грамота».
01033, м. Київ, вул. Паньківська, 25, оф. 15.
Тел.: 067-407-50-73; 068-660-49-58. Електронна адреса: info@gramota.kiev.ua
www.gramota.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано

СВІТ НА ПОЧАТКУ XX століття



КОЛОНІАЛЬНІ ДЕРЖАВИ ТА ЇХНІ ВОЛОДІННЯ

- Велика Британія
- Франція
- Іспанія
- Італія
- Німеччина
- США
- 1 Нідерланди
- Португалія
- 2 Бельгія
- Японія
- Данія
- Росія

Африканські володіння Франції, передані Німеччині за визнання французького протекторату над Марокко в 1911 р.

Кордони держав і межі володінь

○ Столиці держав